

***ІРОНІЯ
ІСТОРІЯ
ГЕОПОЛІТИКА***

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ**

Katedra Badań Filologicznych
"Wschód – Zachód"
Wydział Filologiczny
UNIwersytetu w Białymstoku

KIJOWSKIE STUDIA POLONISTYCZNE

JAROSŁAW ŁAWSKI

***IRONIA
HISTORIA
GEOPOLITYKA***

POLSKO-UKRAIŃSKIE
STUDIA LITERACKIE

 Wydział
Filologiczny
UNIwersytetu w Białymstoku

Kijów
2018

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології
Кафедра полоністики
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
Міжнародна школа україністики НАН України

КИЇВСЬКІ ПОЛОНІСТИЧНІ СТУДІЇ

ЯРОСЛАВ ЛАВСЬКИЙ

ІРОНІЯ
ІСТОРІЯ
ГЕОПОЛІТИКА

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ

ПЕРЕКЛАД З ПОЛЬСЬКОЇ
Ірини Шевченко

ПІСЛЯМОВА
ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ НАН УКРАЇНИ
РАДИШЕВСЬКИЙ Р. П.

Київ
2018

УДК 821.162.1 : 82.091

ББК 83.3 (4Пол)

Л13

Лавський Я.

Л13 Іронія. Історія. Геополітика / Ярослав Лавський; пер. з пол. І. Шевченко. — Київ, 2018. — 366 с. — (Київські полоністичні студії ; Т. XXXIII).

ISSN 2520-2103

ISBN 978-617-7685-27-1

Пропонований том присвячений вивченню польсько-українського літературного діалогу. Його поділено на три частини, що присвячені окремо інтерпретаціям творчості українських письменників, важливого для польсько-українських стосунків «чорному романтизму» ісьменників «української школи» в польському романтизмі і, врешті, найглибше тут розкрито питання культурного трансферу в Центрально-Східній Європі. Книга призначена для науковців, студентів, а також всіх, хто цікавиться українсько-польським культурним діалогом та історією Центрально-Східної Європи.

УДК 821.162.1 : 82.091

ББК 83.3 (4Пол)

Відповідальний редактор

Ростислав Радишевський, проф., д. філол. н., чл.-кор. НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Леонід Губерський, академік НАН України, Олександр Астаф'єв, проф., д. філол. н., Гражина Борковська, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Польща), Марія Брацка, доц., д. філол. н., Артур Брацкі, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Польща), Алоїс Вольдан, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Австрія), Людмила Грицик, проф., д. філол. н., Володимир Ершов, проф., д. філол. н., Микола Жулинський, проф., д. філол. н., акад. НАН України, Вікторія Зарва, проф., д. філол. н., Збігнев Казьмерчик, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Польща), Юліан Маслянка, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Польща), Юрій Ковалів, проф., д. філол. н., Ярослав Лавський, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Польща), Євген Нахлік, проф., д. філол. н., Наталія Поплавська, проф., д. філол. н., Ростислав Радишевський, проф., д. філол. н., чл.-кор. НАН України, Григорій Семенюк, проф., д. філол. н., Олексій Сухомлинов, проф., д. філол. н., Адам Фаловський, проф., д. габіліт. гуманіт. н. (Польща).

Рецензенти

М. Г. Жулинський, акад. НАН України

Р. П. Радишевський, член-кореспондент НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Протокол

Посольство
Республіки Польща
у Києві

Видання здійснене за підтримки
Посольства Республіки Польща в Україні

ISSN 2520-2103

ISBN 978-617-7685-27-1

© Я. Лавський, текст

© І. Шевченко, переклад

© Р. Радишевський, післямова

ЗМІСТ

Від автора.....	7
I. Про українських митців.....	13
1. Іронія в структурі драми «Кассандра» Лесі Українки.....	13
2. Іван Франко — письменник культурних синтезів.....	39
II. Чорний романтизм.....	62
1. Чорний романтизм у Польщі. Коротка історія сприйняття.....	62
2. Голос «польського вигнанця» про Україну в Америці у 1837 році — англійською.....	84
3. Трагічна і втрачена — Україна в ліриці Августа Антонія Якубовського.....	126
III. Культурні трансфери.....	174
1. Проти категорії «пограниччя».....	174
2. Білінгвізм у Центрально-Східній Європі: між культурою та геополітикою.....	206
3. Образ польської культури на Сході Європи. Час кризи 2013–2015.....	227

4. Польські міфи Одеси.....	247
5. Одесити в дзеркалі власному й чужому.....	304
6. Романтизм поза вектором «впливу». Модель американського-польського культурного резонансу.....	331
Післямова.....	352
Summary.....	361
Resume.....	363

ВІД АВТОРА

Книжка, яку я пропоную Вам, зовсім не є сухим науковим викладом ідей та інтерпретацій, не є записом готових методологічних підходів до тих чи інших літературних і літературознавчих явищ. Вона народилася із захоплення Україною й українцями, яке є спільним для мене й моєї дружини — Анни Яніцької. І триває воно вже понад десять років. За цей час ми мали нагоду близько (як сподіваємося) познайомитися не лише з країною, а й із її культурою, прекрасними доброзичливими людьми. Ми бачили Київ, Одесу, Луцьк, Рівне, Житомир, Харків, Черкаси, Вилкове, Острог, Львів і багато інших цікавих місць, у тому числі Сімферополь, які назавжди залишаться у нашій пам'яті.

Багаторазові щорічні поїздки в Україну надихали нас займатися також літературою України, а також розвитком естетичних, історичних і політичних явищ. Вираженням цих зацікавлень стала книжка Анни Яніцької про Габріелю Запольську, письменницю з Волині — землі, звідки походила й Леся Українка¹.

Назва моєї книжки також не випадкова: «Іронія, історія, геополітика. Польсько-українські літературні студії». Том складається з трьох частин, присвячених окремо інтерпретаціям творчості українських письменників (Частина I. Про українських митців), питанню

(1) Див. А. Яніцька, *Модерністка з Волині. Про Габріелю Запольську*, пер. з пол. І. Шевченко, передмова Р. Радишевський, Київ 2017.

важливого для польсько-українських стосунків «чорного романтизму», яким займалися переважно письменники «української школи» в польському романтизмі (Частина II. Чорний романтизм) і, врешті, найглибше тут розкрито питання культурного трансферу в Центрально-Східній Європі (Частина III. Культурні трансфери).

Мій підхід до української літератури й українсько-польських культурних зв'язків спирається на кілька переконань.

По-перше, на ідею, що як у польській, так і в українській літературі досі важливим лишається естетичний шар, який вимагає окремого прочитання. Такі особливі естетичні явища, як іронія, гротеск, абсурд, трагізм і краса в творчості українських письменників (їх дедалі більше аналізують в українських дослідженнях) польському науковцю здаються ще цікавішими, ба навіть захопливішими. Чому? Тому що обидві літератури — українська й польська — розвивалися і розвиваються у тісному зв'язку з історичними обставинами, під тиском геополітичних змін. Це призвело до того, що в польській літературі, наприклад, рефлексії над іронією і гротеском було відсунуто на другий план. Як у самій літературі, так і в роздумах над нею спочатку переважали ідейні явища (ідея нації, незалежності, колективної та індивідуальної свободи), а потім антропологічні (погляди людини, екзистенційні мотиви). Відповіддю на притлумлення естетичної рефлексії стала у свою чергу надмірна акцентація на виключно естетичному й/або екзистенційному змісті творів літератури.

Я виступаю проти цих підходів, хоча й не роблю цього навмисно. На мою думку, існує тісний зв'язок між естетичними й ідейними вимірами творів. І він своєрідний саме тут, у Центрально-Східній Європі, в Україні й у Польщі, де, наприклад, іронія часто призводить до трагічного усвідомлення, заплутаного в історичних подіях.

Іронія, як на мене, є важливим, засадничим елементом також у творчості Тараса Шевченка й Лесі Українки, ба навіть (хоча на перший погляд це складно зрозуміти) Івана Франка.

Але це особлива іронія, вона нашаровується під тиском як історично-геополітичних обставин, так і внутрішньої свідомості центрально- й східноєвропейця.

По-друге, явища української літератури я особисто сприймаю як самостійні. Я не люблю, коли порівнюють українських письменників з польськими й навпаки (хоча цей підхід часто спливає сам, адже, без сумніву, має свої переваги). Але Тарас Шевченко для мене не може бути «українським Міцкевичем», так само як і Габрієля Запольська не є і не може бути «польською Лесею Українкою». Це просто оригінальні явища, які розвивалися незалежно одне від одного, хоча й у близькому взаємозв'язку, який визначало багатотомове сусідство українців і поляків.

По-третє, зібрані тут праці переважно показують взаємозбагачення польської та української культур, починаючи з епохи романтизму й до сьогодні. На явища обміну культурними цінностями між Україною і Польщею я дивлюся інакше, ніж переважна більшість польських і українських дослідників, без утопічних окулярів. Адже не лише двоє людей, а й два народи можуть мати різні погляди на історичні події, на джерела й перебіг взаємokonфліктів, закріплених літературними свідченнями. Адже взаємозбагачення є наслідком сусідства, багатокультурності, пограничності, багатоетнічності, багаторелігійності. Але воно може тривати довго й плідно лише тоді, коли супроводжується усвідомленням, що ці явища також породжують постійні конфлікти, суперечки. Щоб вони не перетворилися на війни й історичні катаклізми, треба уважно прислухатися й прискіпливо придивлятися до обох сторін медалі — ту, що збагачує, і ту, що породжує

конфлікти. З цієї точки зору я критикую категорію «пограниччя». Тому я звертаю увагу на такі явища, як культурний резонанс, геополітичні (а не лише мовно-літературні) наслідки білінгвізму, міфології та автоміфології міських суспільств і цілих націй.

По-четверте, я вважаю, що досі не написано історію сприйняття України й українців у світі — від давніх епох до сучасних часів. Ми не знаємо, який образ козака й України зафіксовано, наприклад, у тих поляків, для яких у XVIII і XIX столітті Україна, Волинь, Поділля і Київщина були їхньою рідною землею. Як збагатили й сформували вони образ цієї країни, наприклад (*sic!*) в Америці XIX століття.

Й остання, особиста, заувага. На Україну я завжди дивився як мешканець північно-східної Польщі, Підляшшя й Мазур, де наявність православ'я, багатокультурність (у тому числі присутність українців і їхньої культури) є щоденним явищем, яке ні в кого не породжує здивування. Я — не україніст, а полоніст-компаративіст, можливо, тому я сприймаю більшість явищ дещо інакше, бачу їх гостріше, ніж ми до цього звикли. Сподіваюся, такий підхід буде сприйнято хоча б із розумінням і поблажливістю.

*

Цю книжку я присвячую НАШИМ УКРАЇНСЬКИМ ДРУЗЬЯМ.

Їхні імена, гадаю, буде неодноразово згадано.

А тут я лише скажу їм: дякую за можливість пізнати таку оригінальну й неоціненну світову культуру, якою для нас без жодного сумніву є українська культура.

Білосток — Елк,
8 квітня 2018 року

Юна Леся Українка за навчанням

Пам'ятник Івану Франку в м. Киоломия

I

ПРО УКРАЇНСЬКИХ МИТЦІВ

1. ІРОНІЯ В СТРУКТУРІ ДРАМИ «КАССАНДРА» ЛЕСІ УКРАЇНКИ

*Бо ніч над світом заляже,
А над білявим туманом
Спить доля. Й ніхто не підкаже.
Що нам приготує на ранок¹*
Константи Марія Гурський

Іронія — це естетична стихія, що кидає виклик драматичному тексту. І її творцеві, що зазвичай намагається сконструювати зв'язну композиційну цілісність у сюжеті або (у випадку його браку) в стилі та значеннях.

Тим часом іронія за своєю природою слугує грі значень, деструкції усталеного значенневого порядку, деструкції драматичної структури або такому її порушенню, яке унеможлиблює збереження (і представлення) тексту як значеннево зв'язної цілісності. Послуговуючись найпростішою термінологією, можна сказати, що іронія спирається на суперечливість того, що значить слово у

(1) K. M. Górski, *Panatenaje*, w: tegoż, *Wiersze wybrane*, opr. E. Miodońska-Brookes, Kraków 1987, s. 82.

Переклад українською мій — I. Ш.

своїй дослівній інтерпретації, і того, що автор хоче донести. Простіше кажучи, автор-іроніст говорить щось, чого не говорить, передає повідомлення зовсім іншого значення², часто протилежне тому, яке ці слова мають у дослівному сенсі, що досягається за допомогою антифрази (риторичного запитання, літоти, алюзії, недосказанності, апосіопези, зміни стилю, інтонації, акценту, вимови й багатьох інших способів).

Іронічну стихію в деяких формах розуміють як троп, фігуру, акт, частину образу героя, жест, ідею чи антиідею. Вона може бути виражена словом, жестикуляцією (рух, міміка, жести), методами сценографії, костюмами, музикою, і навіть браком, відсутністю, занедбанням чогось. Іронічний жест — конструкція іронічної структури, перебігу подій, образу персонажа.

Іронія — явище, яке прийшло після Середньовіччя й було характерним для культур, що досягли в розвитку мистецтва тієї межі, яку назвали зрілістю, ба навіть свого роду фазою декаденства, построзквітом, надміром³. Про цю зрілість, як гадаю, завжди свідчить кілька чинників, що становлять водночас необхідну умову появи іронічного мистецтва. Щоправда, мовні інструменти іронії поширені в публічному житті, політиці, де процвітає риторика, але це не є репрезентацією зрілого іронічного мистецтва. Можна собі увити навіть печерну людину, яка жестом передає якесь іронічне повідомлення (жестом, бо мова

(2) Див. роздуми про суть іронії: P. Łaguna, *Ironia jako podstawa i jako wyraz. (Z zagadnień teoretycznych ironii)*, wstęp W. Maciag, Kraków 1894; W. Szturc, *Ironia romantyczna. Pojęcie, granice i poetyka*, Warszawa 1992; J. Ławski, *Wstęp*, do: J. Słowacki, *Horsztyński. Tragedia w pięciu aktach*, B. N. I, nr 314, Wrocław 2009.

(3) Тут знову необхідно підкреслити, що поява іронії як свідомої творчої стратегії може бути як сигналом творчої життєздатності культури, так і повного, нетворчого її вичерпання. Зрештою, ці тенденції часом можуть збігатися.

ще не повністю сформована), але до іронічного мистецтва тут ще дуже далеко. Можливо, (а радше так воно і є) театр походить від ритуальних джерел, магії, *sacrum/profanum*⁴, але саме релігія виключає іронію як фактор деструкції.

Щоб з'явилася іронія, мусила народитися людина Ренесансу. І не лише з-під знаку неоплатонізму Марсіліо Фічіно чи Джованні Піко делла Мірандолі. Прекурсором іроніста (автора, художника, актора, глядача) є астроном і анатом, вчений. Радше саме революція Коперніка, Джордано Бруно, а ще раніше — Гутенберга, далі — Реформація — уможливили вивільнення потенціалу іронічної людини. Що тут дивовижне — дорога до іронічного інтелектуаліста романтизму, модернізму і постмодернізму веде через відкриття антиномії тіла й духу, через показ тілесності, що має бути відкинута. Такий процес бачимо в «Декамероні» Боккаччо, «Галантних дамах» Брантома, «Гаргантюа і Пантагрюелі» Рабле, в крутійському романі, романсі епохи Ренесансу і врешті в «Закоханому Орlando» Лудовіко Аріосто, в міській комедії.

Якщо дивитися географічно, то іронія народжується в країнах, які рано прийняли християнство і вже встигли піддати його запереченню, модернізації та випробуванню. Тобто в Західній та Південній Європі. Лише потім — причому з певними складнощами — проникає до слов'янських, скандинавських і балканських країн, в яких етнічні культури (або етос у процесі формування) існують по-справжньому й характеризуються повагою до релігії та авторитетом держави⁵. Тому в Польщі, Україні та Чехії

(4) Див.: W. Szturc, *Rytualne źródła teatru. Obrzęd, maska, święto*, Kraków 2013.

(5) Ще менш відкритими для іронії, ніж католицизм і протестантизм, виявляються культури, що виростають з духовності Візантії. Якщо вони й вдаються до іронічної контестації, то — як у російському постмодернізмі — з повним розмахом, з надекспресією.

такими далекими прекурсорами майбутнього іронічного мистецтва є адаптації романсу, видовищ, мистецтва гри, жанри, які виражають гумор, радість, дистанцію (фрашка, діалог, навіть епіталама), а в епоху барокко посилені до гротеску представлення мотиву *danse macabre, vanitatis, sic transit gloria mundi*⁶.

У польській культурі сучасна повнота іронії з'являється в період Просвітництва та досягає вершини в епоху Романтизму (IV частина «Дзядів» Міцкевича, майже весь Словацький, Норвід та багато інших). В українській культурі я бачу самотній острів — «Енеїду» Котляревського, далі місток романтичного та модерністичного мистецтва, де іронія втім не є стихією домінування і відображення національних ідей⁷. Що дивує, в українській літературі повноту іронії можна помітити в народній версії постмодерністичної літератури межі ХХ і ХХІ століть. Пам'ятаємо, що постмодернізм із деякою дистанцією трактує категорію національності (хіба що подивитися на неї *sub specie* філософії Річарда Рорті як на корисну дурню), як і поняття будь-якого обов'язку, телеології, місії мистецтва⁸. Звісно, я бачу глибокі початки іронії та гротеску в українському літературному бароко, але йому далеко до іронічної драми.

Підсумовуючи: іронія є мірою високої зрілості людської культури, але водночас мірою її найвищої зрілості

(6) Див.: А. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 2006; А. Nawarecki, *Czarny karnawał. „Uwagi śmierci niechybnej” księdza Baki — poetyka tekstu i paradoksy recepcji*, Wrocław 1991.

(7) Пор. *Український палімпсест. Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською*, пер. Д. Матіяш, за ред. І. Андрусяка і О. Забужко, Київ 2014.

(8) Під час подій січня-лютого 2014 року у Києві одним із головних адвокатів національної ідеї був Юрій Андрухович. Див. звернення письменника «Співчувайте нам. Думайте про нас. Ми все одно переможемо, хоч як вони лютуватимуть».

стає опанування деструктивної стихії іронії, тамування її чи трансформування іронічної деструктивності у філософську конструктивність. Іронічна мова в мистецтві стала можлива після революції Ренесансу, яка відкрила самосвідоме «я» людини та митця. Однак, щоб, іронія почала функціонувати як самодостатній естетичний елемент, а не лише як фігура мови в парламентарній риториці або щоденному спілкуванні, мають сформуватися деякі умови⁹. На мою думку, такі:

- формування цілком самосвідомої суб'єктності «я», вільної від нав'язуваного їй безрефлексійно прийнятого бачення світу, адже лише в такій ситуації з'являється вільний митець, свобода якого охоплює акти афірмації та відкидання світопорядку й самого себе;
- досягнення через мову такої свободи й багатства, що може з'явитися вільна гра словами та їхніми значеннями, національна мова мусить тоді вдатися до уточнення висловлення не лише простої іронії, але й іронії долі, трагічної іронії, значить, це має бути мова, здатна передавати філософські смисли;
- естетичні (філософські, світоглядні) зразки підлягають у цій культурі такому усталенню та вдосконаленню (а через це і старінню), що можливим і навіть необхідним стає сумнів у них, супротив їм. У цьому сенсі умовою розквіту іронічного мистецтва стає ситуація культурного зламу, наприклад, коли добробут переходить у стадію краху, пересиченість піддається сумніву як цінність або раптом опиняється під загрозою, наприклад, через історичну катастрофу;
- іронічне мистецтво вимагає іронічного реципієнта — глядача, читача, слухача — оскільки зазвичай

(9) Див. J. Ławski, *Ludwik Tieck: „Kot w butach”. Ironia, romantyzm, nowoczesność*, w: *Arcydzieła literatury niemieckojęzycznej. Szkice, komentarze, interpretacje*, t. 2, red. E. Białek, G. Kowal, Wrocław 2011.

свідомість митця набагато випереджає можливості сприйняття публічністю, призвичаєною до жанрового та естетичного канонів, серйозного або сатирично-гумористичного тону, іронічного мистецтва, яке ламає усталені зразки та звички¹⁰.

Коли зазначені умови реалізовано — а це вимагає довгого горизонту століть — може з'явитися «іронічне» і революційне мистецтво. Це стосується також драми, яка досягає іронічної повноти в Польщі в епоху Романтизму, у Німеччині — в кількох п'єсах Людвіга Тіка (швидко відкинутих публічністю, після чого автор обирає інші зразки), у Росії — в романі у віршах «Євгеній Онегін» Пушкіна та (інакше) в «Герої нашого часу» чи «Демоні» Лермонтова.

В українській літературі — але тут моя думка є надто суб'єктивною — першим творцем іронічної драми, що звертається до трагічної іронії, є Леся Українка. В її творчості дійсно стає помітна вся зрілість української культури — та сублімована зрілість найвищої проби, мірилом якої є іронія.

Культура драми та іронія

Коли іронія вже з'явилася в сучасній драмі, проблемою стає її дозування. Тут маємо справу з чотирма ситуаціями:

- митець влітає в неіронічний твір іронічні елементи (мова, мотиви тощо), зберігаючи серйозний тон;
- іронія виступає основою композиції та мови цілого драматичного тексту: тоді п'єса містить окремі іронічні прийоми, кінець яким кладе сам автор твору (наприклад, «Кіт у чоботях», «Світ навиворіт» Тіка);

(10) Це дилема митців Центрально-Східної Європи, реципієнти творчості яких характеризуються чітко визначеними національними очікуваннями щодо твору й творця: його мови, ідей, символіки тощо. Див. M. Źmigrodzka, *Etos ironii romantycznej — po polsku*, w: tejeż, *Przez wieki idąca powieść. Wybór pism o literaturze XIX i XX wieku*, red. M. Kalinowska, E. Kiślak, Warszawa 2002.

- іронія є однією з естетичних категорій в поліфонічному середовищі, де описуються дуже близькі, споріднені між собою категорії: сатира, гротеск, сарказм, абсурд, центон, кемп, пастиш (як у Брехта, Беккета, Іонеско і Гомбровича);

- рідкісна стратегія: автор так далеко заходить в експериментах із вживанням іронії, насиченням нею різних рівнів тексту, що текст розпадається, має характер несценічної гри, часто залишається на рівні рукописної проби (наприклад, *casus* «Горштинського» Ю. Словацького)¹¹.

Як драматург оперує іронією в п'єсі? Тут треба розрізнити структурно неподібні між собою прийоми й історично сформовані стратегії, які з часом отримали свої назви (перманентна парабаза, плющуватість тощо).

Однак найбільше мене цікавить перший — теоретичний — рівень, хоча я й приписую йому чітко окреслені історичні реалізації. Іронія в драмі проявляється в таких структурах твору:

- фігура мови (в діалозі, монологі);
- фігура мовчання, тиші, затихання, замовкання, замовчування;
- лексичне означення, коли персонаж сам вживає слово «іронія» в неіронічній або іронічній репліці;
- антропонім — як ім'я, прізвище, окреслення персонажа;
- персонаж, позначений іронічною мовою (карлик, блазень, актор, комедіант, мім, «інший» тощо);
- драматична ситуація: сцена, акт, перебіг сцен (що не обов'язково є в цілком іронічній драмі)¹²;

(11) Поп. M. Janion, M. Żmigrodzka, *Gorzkie arcydzieło*, w: *Trzyznaście arcydzieł romantycznych*, red. E. Kiślak, M. Gumkowski, Warszawa 1996.

(12) Див. D. S. Muecke, *Ironia. Podstawowe klasyfikacje*, przeł. G. Cendrowska, w: *Ironia*, red. M. Głowiński, Gdańsk 2002.

- тип іронічної конструкції п'єси (мотив «театру в театрі», пов'язаний із мотивом світу як театру; або, наприклад, іронічний злам поділу на акти, сцени тощо);
- суб'єктивна структура тексту — з часів романтизму драматурги прагнуть до серйозного або іронічного (або того й іншого) панування над значенням тексту. «Я» автора з'являється в пролозі, епілозі, всередині драми в окремій сцені або через персонажа-резонера чи постать самого автора. Я називаю цей тип гри автора із власним текстом, його реципієнтом і водночас із самим собою сучасною *суб'єктивною структурою твору*. Однією з її форм є відома романтична і постмодерністична «перманентна парабаза» («вихиляння» автора з-за власного тексту). Але вже в романтизмі трапляються настільки ускладнені тексти, як «Баладина» Словацького (а ще раніше — п'єси Людвіга Тіка), де автор з'являється в тексті і серйозно (як Словацький у листі-присвяті до «Баладини») і буффо (як у її Епілозі)¹³. Більше того — увесь текст іноді буває єдиною великою структурою, в якій проявляються креаціоністські пориви автора (остаточно він панує лише над самим собою);
- структура креаційної іронії — у драмі автор цілеспрямовано грає з текстом іншої драми, автором, сценою, персонажем, жонглюючи іронічними мотивами, наприклад, у Шекспіра, Байрона, Міцкевича, Шевченка. Існує велика неоднозначність прочитань цього типу інтелектуальної гри: від свідомої гри драматурга з іншим драматургом аж до ледь помітного натяку (способи реалізації креаційної іронії цього типу — це інтелектуалізм та автоінтертекстуалізм, алюзія, цитата, пастиш, парафраза, центон, колаж);

(13) Див. K. Lipiński, *Bóg, szatan, człowiek. O „Fauście” J. W. Goethego. Próba interpretacji*, Rzeszów 1995.

• іронія іронії — таке вживання різних (названих нижче) стратегій використання іронії, таке її нагромадження, що сумнівною цінністю стає сама іронія, що зводить до:

- а) її зникнення;
- б) розпаду тексту та його смислів;
- с) встановлення неіронічного контрпроєкту, задуманого як серйозний;
- д) іронічного шуму — хаосу смислів і значень, з яких не прочитується значення або навіть помітна його відсутність¹⁴;

• відворотністю руйнівної сили іронії аж до автозаперечення (іронія іронії) є використання її як тропу культурного діалогу. Увесь текст, всі його ситуації та персонажі в такому випадку мають характер іронічного діалогу з традицією — епохою, культурними втіленнями символу чи міфу, їх інтерпретацією, з певною естетикою (наприклад, комічною чи піднесеною), з певною культурою (хоча й національною). У цьому вимірі Пазоліні заперечує міф Медеї, ще раніше Генрик Гейне іронічно грає з усією німецькою культурою, Котляревський пише українську «Енеїду», а Імре Мадач не наслідує «Фауста» у своїй «Трагедії людини», а іронічно його пародіює¹⁵.

Лише використання — у відповідній конфігурації — зазначених технік оперування іронією (перелічено не всі техніки) дозволяє (або часом, незважаючи на бажання,

(14) Більш широко я пишу про це в „*Do czego zmierzasz ironią taką?*” *Horsztyński jako ironiczna katabaza języka wyobraźni*, w: *Ironia i mistyka. Doświadczenia graniczne wyobraźni poetyckiej Juliusza Słowackiego*, Białystok 2005, s. 38-349.

(15) Див. Е. Папла, *Kultura Zachodu w kręgu zainteresowań Łesi Ukrainki*; Р. Радишевський, *Сорокалітня літературознавча реценція творчості Лесі Українки у Польщі*; В. Соболь, *Наукова та перекладацька реценція творчості Лесі Українки у Польщі*, „Київські полоністичні студії”, Т. XIX, Київ 2012, s. 153-186.

не дозволяє) існувати таким складним категоріям, як передтекстові явища, які випливають з конструкції драматичного тексту і належать до сфери розуміння світу та місця людини в ньому, як, наприклад, іронія долі, трагічна іронія, іронічний підхід. У первинному етимологічному значенні старогрецька *eironeia* означає обман, підступ, тип хитрої поведінки, вдавання.

Тоді вона має стовідсотково негативне значення. Як художній прийом, вона розважає, лякає, дивує, пробуджує огиду, але врешті підштовхує до роздумів, стає імпульсом до рефлексії. На найвищому рівні уміло збудована інтрига вказує на людину, яка, керуючись волею, конфронтує з ситуацією, коли результати її дій і наміри призводять до відмінних від запланованих або зовсім протилежних результатів. Тоді ми говоримо про іронію долі¹⁶. Доля людини, яка ніби є результатом її вибору, стикається з Долею в космічному, божественному, історіозофічному чи метафізичному значенні, піддаючись силі тієї, другої¹⁷.

У такому випадку іронія долі не є інтригою, а лише типом високої свідомості, самопізнання. Часто вона має трагічний характер, відкриває трагічну іронію, коли в результаті конфронтації людини з долею знищується одна з рівноправних цінностей (в Шелерівському розумінні трагізму)¹⁸.

Іронія долі, особливою формою якої є трагічна іронія, функціонує в індивідуальному та суспільному вимірі як екзистенційна іронія, іронія історії (стосується як

(16) Див. А. Doda-Wyszyńska, *Ironia i ofiara*, Poznań 2007; R. Koschany, *Przypadek: kategoria egzystencjalna i artystyczna w literaturze i filmie*, Wrocław 2006.

(17) Поп. М. Kalinowska, *Los. Miłość. Sacrum. Studia o dramacie romantycznym i jego dwudziestowiecznej recepcji*, Toruń 2003.

(18) М. Scheler, *O zjawisku tragiczności*, przeł. R. Ingarden, Lwów 1938.

індивідів, так і неподільних спільнот), іронія метафізичного (чи космічного) характеру — сам факт, що хтось або щось існує, імплікує в людській свідомості ідею існування певного нескінченного буття, в той час як іронічним фіналом кожного буття є смерть, небуття. Ось праіронія існування.

Внаслідок можливий такий тип персонажа або такий тип людини (автора), який як наступництво свого знання про трагічно-іронічні механізми життя приймає власне іронічний підхід. Дистанція в оцінці очевидного і недовіра стають тоді радісним, смішним чи сумним правилом у контакті зі світом і правилом формування про нього власної думки, відсутності думок або виникнення неочевидної думки.

Наскільки такий підхід можна назвати філософією життя, настільки вона сама в собі є філософським поглядом. Однак найчастіше він лишається лише підходом, постійно використовувати який були не в змозі навіть законодавці іронії, абсурду, гротеску, які майже завжди обирали на місце послідовного іронічного підходу якусь філософію, ідею, погляд, естетику, нехай навіть подану в не зовсім серйозній формі. Так було з Тіком, Словацьким, Гете, Норвідом, Бонавентурою, Шлегелем, навіть Гомбровичем. І з українськими письменниками ХХ і ХХІ століття¹⁹.

Іронія в драмі — це елемент думки та естетики, який автор рідко використовує свідомо. Частіше він розриває та руйнує значеннєву систему твору. Хіба що вона стає технічним прийомом, що слугує еволюції вищих станів самосвідомості героя, реципієнта і врешті драматурга — іронії долі, трагічної іронії або іронічного підходу.

(19) Див. студії про польсько-українські зв'язки та паралелі в компаративістичному світлі: Н. Малютіна, *Польська та українська модерна драма: перехрестя традиції*, Одеса 2013, Розд. II.

І я гадаю, що саме так відбувається у видатних п'єсах Лесі Українки, а її «Кассандру» розглянуто нижче саме як драму трагічної іронії.

Міф як правда «я» і правда спільноти

«Кассандра», закінчена в травні 1907 року в Ялті, є новаторською, цілісною та без перебільшень видатною п'єсою. Вона близька до трагедії, адже використаний у ній міф, пов'язаний із категоріями долі, фатуму, свободи, правди. Але ні за жанровим визначенням, ні з погляду глибини оповіді «Кассандру» не можна назвати класичною трагедією.

Леся Українка назвала свій твір «драматична поема»²⁰. У такому окресленні є глибока мудрість. Бо Українка не імітує ні структуру драми чи трагедії, ні тим більше форму поеми. Де ж тут місце для іронії? Який тип іронії я в ній помічаю? Спершу я відмічу брак деяких знаків іронічності в заголовку, брак підзаголовку. Назва породжує коло значень та відчуттів, позначених мотивом страху: те, що скаже Кассандра, яку не слухатимуть охоплені ілюзією спокою співгромадяни, стане трагічною долею для всіх.

Доля Кассандри — це завжди доля когось, хто безсило дивиться на щось неунікненне. Дивиться на те, що має статися. Кассандричний образ має найглибшу, найповнішу і найдовшу трагічну свідомість, позбавлену втім неоднорідного елементу класичної трагічної ситуації: можливість діяти, примус робити вибір, причому вибір, який несе за собою знищення однієї із двох рівнозначних цінностей. Кассандра володіє трагічним знанням і водночас є персонажем, який не має контакту з оточенням.

(20) Усі цитати з «Кассандри» будуть наведені за виданням: Леся Українка, *Кассандра* в: *Зібрання творів у 12 томах*. Том 4, Київ 1976. Далі буде подано літеру «К» та номер сторінки зазначеного видання, звідки взято цитату. Ця цитата походить зі стор. 9.

Не існує долі Кассандри, якщо спільнота дослухається до її пророцтв — тоді матимемо пророка, віщунку, містика, а не заціпенілу, безсилу, стражденну й безпорадну Кассандру²¹.

У самій структурі особистого міфу Кассандри вписано трагічну іронію: знання й безсилля, можливість застереження, яка виявляється неможливою, і правда, яка не визволяє і не захищає, а знищує.

Іронія і трагізм коріняться в самій суті міфу Кассандри. Леся Українка в багатьох своїх п'єсах — наприклад, в «Оргії» — на позначення іронії вживає слова²². У «Кассандрі» ці слова з'являються в коментарях до реплік²³, але тут іронія часто буває названа також уїдливістю, злостивістю, доганою. У «Кассандрі» можна знайти цілий арсенал засобів вираження іронії: іронічні діалоги, замовкання, мовчання, іронічно-трагічні випадки²⁴. Елемент іронії з'являється тут із самого початку поперемінно з сарказмом, як у початковому діалозі Кассандри з Геленою:

Гелена

Сестрице, радуйся!

Кассандра

Радій, Гелено, — бо ми не сестри.

(21) У польській літературі образ Кассандри увічніює для наступних поколінь твір *Odprawa posłów greckich* (1578) Яна Кохановського.

(22) В «Оргії» іронічною є мова Префекта до Мецената, але незвично іронічно-трагічним фіналом є саме самогубство Антея.

(23) В «Епілозі» до «Кассандри» іронію приписано співрозмовникові Кассандри «Агамемнон (*трохи з досадою*) Ні, запевне, бо там би так не вірили тобі!» (К, 96). А раніше Гелена захищається від іронічних уїдливих зауважень головної героїні.

(24) Увесь текст буквально нашпигований іронією висловів Кассандри. Її «надзнання» паралізують комунікацію зі звичайними смертними, а її спокій стає іронічним контрапунктом для позірного щастя троянців.

Гелена

Ох, я добре знаю, що осоружна я тобі, як смерть.

Кассандра

І ти, і смерть — обидві рідні сестри²⁵.

Сарказм водночас показує, що представлений світ стоїть на порозі знищення. Тут не йдеться про іронію як про гру чи радісне романтичне знищення, що слугує будівництву нового світу. Брак креаційної іронії — в ширшому масштабі розвинутої гри чужими словами, мотивами, ідеями. Якщо з'являються міфічні алюзії — як, наприклад, до міфу Пентесілеї²⁶ — то тільки в серйозному тоні, і тоді вони ще більше згущують жах перед світом. Світ Лесі Українки — це серйозний *universum*, без блазнів і балагану, без гумору та забави. Пияцькі мотиви в розмовах вартюх в саду відбувають на тлі усвідомлення близького кінця Трої. Тут не видно ані мотивів з Евріпіда (які хотів бачити Вацлав Кубацький), ні частого для романтиків занурення в іронію Аристофана, Аріоста, Тіка чи Шлегеля²⁷.

Яким же є цей іронічний світ? Особливим.

(25) К, 10.

(26) Цей міф розвинув у своїй трагедії Генріх фон Кляйст («Пентесілея», 1811).

(27) W. Kubacki, *O dramatach Łesi Ukrainki w: Łesia Ukrainka, Kasandra i inne dramaty*, przeł. E. S. Bury, wstęp W. Kubacki, wybór i nota S. Kozak, Kraków 1982, s. 9: «Письменниця не належить до жодного напрямку. Вона стоїть просто біля джерел сучасної європейської драми, яку започаткував Евріпід» (тут і далі пер. з пол. цитат із цього видання мій — І. Ш.). S. Kozak, *Łesia Ukrainka (1871-1913)*, w: *Łesia Ukrainka*, dz. cyt., s. 371: «Леся Українка дає вираження історіозофії катастрофізму, переконана, що розвиток історії відбувається силами неблаганного неминучого. Звідси походить і трагічність людського існування, героїзм як особистих, так і суспільних дій і творчих починань». Це правда, але не вся правда.

Це власний світ Лариси Косач. І особисто я не знаходжу в цьому тексті ні «психологічно-соціологічного» розуміння міфу, як пояснювали читачам польського видання, ані всього-на-всього «історіозофії катастрофізму»²⁸. Це щось набагато більш однорідне (це трагічна іронія) і водночас щось, що неможливо вловити й описати словами.

Зауважимо для початку модифікацію класичної структури драми чи трагедії — замість актів і сцен — VIII частин і (що важливо!) «Епілог», який «діється в Елладі через довгий час після руїни Трої»²⁹. Використання таких структур, як пролог, лист-присвята, інтерлюдія чи епілог є однією з технік іронічного конструювання драми в XIX столітті, засобом, що слугує для творення перманентної парабази³⁰. Автор у різних масках або й без них постійно з'являється у своєму творі, щоб руйнувати драматичну ілюзію та підкреслювати панування над світом, який саме будується тут, на наших очах, у цьому конкретному моменті.

Суб'єктивні структури мають характер серйозної оповіді чи буфонади, а часом в одному творі автор з'являється то серйозно, то іронічно³¹. Автор грається писанням про писання, ілюзією та руйнуванням ілюзії, прикриванням та відкриванням «правди».

(28) Див. W. Szturc, *Ironia romantyczna*, dz. cyt.

(29) К, 93.

(30) М. Piwińska, *Romantyczna nowa tragedia*, w: *Studia romantyczne*, red. М. Żmigrodzka, Wrocław 1973; *Problemy tragedii i tragizmu. Studia i szkice*, pod red. Н. Krukowskiej і J. Ławskiego, Białystok 2005.

(31) Так відбувається у „Балладині» Словацького, серйозним є лист-присвята, п'ять актів трагедії, а іронічним — «Епілог». Див. L. Libera, *Zraniona iluzja*, dz. cyt.; E. Świdorska, *Wielogłosowy teatr Balladyny*, w: *Piękno Juliusza Słowackiego*, Т. II: *Universum*, dz. cyt.; З «Балладиною» Словацького Флоріян Неуважни порівнює «Лісову пісню» Лесі Українки. Див. F. Nieuważny, *Fenomen Łesi Ukrainki*, w: *Łesia Ukrainka, Pieśń lasu*, Warszawa 1989, s. 15.

Нічого подібного немає в «Кассандрі». Тут «Епілог» стає, незважаючи на часову віддаленість від катастрофи Трої, продовженням і посиленням трагічно-іронічної структури міфу, який уже в своїй первинній формі позначений іронічно-трагічним відтінком. Леся Українка трактує міф подібно до того, як його трактували романтики — це в неї суттєвий логос. Міф — це правда, а усвідомлення правди міфу, виражена в літературному творі, стає найвищим проявом художньої, індивідуальної та суспільної самосвідомості. Гіркої самосвідомості.

У деякому сенсі авторка не повинна з'являтися в «Кассандрі» ні через персонажів, ні через структурний поділ п'єси на частини, адже весь твір є в найглибшому розумінні суб'єктивною структурою і своєю глибинною самосвідомістю видає в собі людину. Яку людину?

«Кассандру» не випадково було названо драматичною поемою. Міф у ній підлягає своєрідній інтеріоризації та навіть певній гуманізації. Більше того — це міф, підданий фемінізації, ліризації і... сарказму, адже цілий світ «Кассандри» належить жінкам, а гінекей завжди є драматичним простором.

Це надає мистецтву з одного боку вимір певної жіночої емпатії, а з іншої — жорстокості. Фемінізований міф водночас виявляється інтеріоризованим міфом³². У «Кассандрі» живе доля Кассандри. Жіноча вразливість стикається із долею, фатумом, неминучим, які — немов нитки пряжі — неможливо зупинити.

Трагедія типу Софокла чи Евріпіда на межі XIX і XX століть піддається ліризації, інтеріоризації (що не обов'язково означає психологічне поглиблення) і фемінізації. Тому вона стає поемою, тобто діалогом... Поемою у значенні, яке виходить за рамки формального — піснею

(32) Див. незвичне прочитання творчості Лесі Українки в: Г. Левченко, *Міф проти історії. Семіосфера лірики Лесі Українки*, Київ 2013.

життя, симфонією трагізму, іронічно-сатиричним катарсисом. Очищенням без втіхи, але й без розпачу та нігілізму. У Лесі Українки існує те «дещо більше», що робить зі звичайного використання міфу шедевральну його реалізацію.

«Міф» стає «мною», а «я» стає «міфом».

Поза символом і притчею

Саме субтильність застосованої іронії вирізняє «Кассандру». Леся Українка довіряє міфу. Вона не мусить вписувати в нього десятки інших міфів, інкрустацій, поси- лань, щоб через діалог виразити глибину іронічно-трагіч- ної долі.

«Кімната в генекеї (жіночій половині) Пріамового дому. Гелена <...> пряде пурпурну вовну на золотій кужілці; сама пишно вбрана, на поясі висить кругле срібне свічадо. Кассандра виходить у кімнату, замислена, дивиться попе- ред себе»³³.

Гінекей (світ жінок), кужілка (доля, час, тканиня, при- значення), свічадо (іронічне віддзеркалення, значення навиворіт, друге дно), погляд (глибина і поверховість того «дивиться»), мовчання (і слово — вони існують лише зав- дяки тиші, якою сповнюються) — в тому дистильованому світі, сповненому значеннями символів-реквізитів або символів-дій, міф розкриває свою глибину — ще глибший пласт, іронічно-трагічний ґрунт існування. Іронія торка- ється тут майже всіх рівнів буття.

П'єси Лесі Українки зазвичай аналізують (неви- падково ж цей творчий псевдонім так зжився із самою поетесою: Українка!) у двох смислах: українському — як паралель із долею України, що виписана алегоріями за допомогою міфічних, символічних, обрядових знаків. Тоді

(33) К, 10.

прекрасні оповіді про ту «степову Елладу»³⁴, про Трою-Україну, яка гине й не гине, піддаються знищенню, щоб вижити, як конструкт, оповідь, міф. Це ідея без нації або нація без міста-держави, троянці без Трої, а серед них Кассандра-Українка, яка безсило віщує кінець.

Конструкція «Кассандри» дає право до такого прочитання — але на різних рівнях буквальності. Тоді можна й у зачарованих Вартових бачити обпоєних Сінонем (поляками, росіянами) нещасних козаків, яким уже бракує сил, щоб почути крик Кассандри: «Чувай, стороже!», «Не спи, стороже!»³⁵. Така алегореза може також показати в «Кассандрі» долю східно-європейської інтелектуалістки, яка звільняється від чужих загарбників і від своїх-чужих чоловіків. Щоб не втратити правду долі авторки, потрібно у всій Трої бачити цілу Україну. Її долю. Яку долю? Ми це знаємо, це видно навіть у момент, коли я пишу начерк її інтерпретації³⁶.

Тож, притча й алегорія є не тільки відповідним виміром семантики тексту — вони невід’ємні. Це справді притча про іронічно-трагічний оберт колеса історії, який у мить, коли вже здається, що прийшло щастя держави й розквіт нації, саме призводить до катастрофи та знищення.

(34) Про міфологізацію українських просторів, в тому числі Січі-Трої див. E. Papła, *Retoryka i mity: nowożytna literatura ukraińska z Bizancjum w tle. Rekonesans*, w: *Bizancjum. Prawosławie. Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2004.

(35) К, 88.

(36) Однак це обшир поширення цього знання обмежений до кола Центральної Європи, цього не знаю на Заході, а для росіян це взагалі не може існувати. Українська культура, здається, застрягла в певному стереотипі «перехідної» культури, навіть не повністю сформованої, молодшої, третьосортної. Навіть складно полемізувати з таким станом (не)знання.

Але будучи поляком, хочу додати, що так само цей смисл могли б прочитати і поляк, і білорус, і навіть литовець. У деякій мірі (в якій тільки захочемо) це може бути притча про всіх центрально-європейців. І про кожного, хто в Трої побачить свою долю, що зависла між Грецією та Персією³⁷.

Однак іронічно-трагічний вузол з міфу Кассандри відкриває в Лесі Українці рівно й універсальний вимір. Це «рівно» тут означає «на тих самих правах». Саме в цій сфері проявляється ціле багатство міфу в інтерпретації Косач. Це антропологізований міф, який показує іронічно-трагічну долю як суму переживань Кассандри — дочки, жінки, коханки, яка береже в уяві ніжний образ дещо дитинного Долона, ніколи не реалізованої дружини й матері. Саме Кассандрі Леся Українка довіряє філософське розпізнання — через власне існування — в низці філософських питань: правді, словах, долі, знанні, волі, дії, мовчанні богів. Це дивовижно, що ця драма жінки в наближенні демонструє безсилля чоловіків перед фатумом.

Натомість на універсальному рівні «Кассандра» вказує, що нашим індивідуальним і суспільним існуванням керують дві сили: незрозуміле *Життя* і реалізована в структурній матриці міфу *Доля*.

Життя — тому хочу нагадати часто цитовані слова Кассандри, змішані зі стогонами людей з вмираючої Трої:

Одна з троянок (до другої)

Кассандра засміялась... Ой як страшно!

Від неї сміху я не чула зроду.

(37) Див. українське прочитання міфу Трої: J. Poliszczuk, *Antyczny mit o zagładzie Troi i egzystencjalny wymiar bohatera w dramacie Łesi Ukrainki „Kassandra”*; N. Poliszczuk, *Porażka z fatum. Wizje antyku w „Meleagrze” Stanisława Wyspiańskiego i „Kasandrze” Łesi Ukrainki*, w: *Ateny. Rzym. Bizancjum. Mity Śródziemnomorza w kulturze XIX i XX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2008.

Кассандра (в нестямі, дивлячись, як язики полум'я грають по царських будівлях)

Сюди, сюди отих квіток огнистих!

Гранати зацвіли! Весільний час!

Чутно за сценою голос старої жінки, він заводить, ридуючи

страшно, немов виє.

Поліксена

То наша мати!

Кассандра

То весільна пісня!

Се мати дочок виряджа до шлюбу!

Кассандра все неправду говорила.

Нема руїни! Є життя!., життя!..

Голос старої жінки розлягається дужче. Раптом його покриває хряск від падання будови. Заграва пожеару заливає сцену³⁸.

Ці сцени нагадують мені не «Весілля» Веспянського, а радше дещо дивну «Медею» Пазоліні. Я не бачу тут апології життя в дусі Ніцше, а радше... що? Чи я повинен якось «це» назвати?

Доля — у цьому смислі троянський міф письменниця доповнює грецьким «Епілогом». Цілком природним способом зі структури одного міфу виростає його продовження: з Клітемнестрою, Іфігенією, Егістом. З Трої і Кассандри переходимо до «Електри» Софокла й Еврипіда чи «Орестей» Есхіла. Життя — це неймовірна структура прагнень, які стикаються з долею, доли, яка пробуджує пристрасть, пристрасті, яка руйнує життя і так далі. Чи Міф-Бог стоїть біля джерел Життя чи Життя перетворюється на Божественний Міф — на Міфи, що йдуть один за одним. «Епілог» Кассандри наказує нам обирати. Кассандра за

(38) К, 93.

мить зникне, а низка міфічних вбивств і кохання, театр матерів і дітей, королів і підданих, жінок і чоловіків, вітчизн і чужин триватиме далі:

Агамемнон (з тривогою, благаючи)

Царівно! Поясни, що ти віщуєш?

Адже тепера доля сього дому
вже зв'язана й з твоєю.

Кассандра (з дивним спокоєм)

Знаю, царю...

Але не вір мені, цариці слухай,
вважай на те, що родич твій сказав,
і не давай ваги словам рабині.

Колись була пророчиця Кассандра,—
вона згоріла на пожежі в Трої,
слова її пророчі спопеліли,
і вітер їх розніс ген-ген по морю...

Се іскорка одна була запала
сюди, у серце простої рабині,
спалахнула на хвильку та й погасла.

(Дивиться на свою патерицю).

Як чудно? де взялась ся патериця?

Чия вона? Нащо ся діадема?

*(Здіймає з голови діадему і кидає під ноги
Клітемнестрі. Далі ламає патерицю і теж кидає додолу).*

Тепер нема нічого від Кассандри.

Царице, загадай мені роботу,—
я вмю все, окрім пророкування.

Агамемнон (бере її за руку і веде вперед у дім)

Царівна ти — і завжди будеш нею.

Клітемнестра (до Егіста пошепки)

Нам треба два мечі. Ти нагостри.

Ти бий його, а я її потраплю.

*Сильний перун і раптова злива. Клітемнестра й Егіст спішно йдуть і собі в дім*³⁹.

Тут є вказівка на таємниче «щось», що переростає саму Кассандру. Щось, що авторка твору знає, але довіряє висловити це черговій трагічно-іронічній парі героїв: Клітемнестрі та Егісту.

Що це? Це Бог? Доля? Життя? Чи це Міф-Бог? Знання? «Це»? Тут Леся Українка виступає письменницею найбільших таємниць існування. Українкою-Троянкою-Жінкою.

На найвищому рівні іронічно-трагічна свідомість письменниці охоплює увесь вигаданий світ драматичної поеми, в тому числі богів:

Гелена

Се ж тільки ти змагаєшся з богами,
за те вони тебе й карають.

Кассандра

Що ж,
їх сила в карі, а моя в змаганні⁴⁰.

Доля людини насправді трагічна, але й велична, як змагання. Тріумф богів невідворотний, але частковий. Частковий, а значить іронічний, бо вони не в змозі витримати людський опір і «змагання». Вираз «незважаючи ні на що» треба розуміти як виклик: *[будемо жити] незважаючи на богів, незважаючи на долю, незважаючи на смерть*. Можливо, дика енергія сексуальності, уособлена в образі

(39) К, 98–99.

(40) К, 13. Тут з'являється також горизонт сучасного героїзму, який ми б назвали праекзистенціалістичним. Так, зрештою, звучить багато віршів поетеси, в тому числі прекрасний вірш «Свята ніч», який демонструє візію космічного героїзму. Див. Л. Українка, *Свята ніч* в: Л. Українка, *Зібрання творів у 12 т.* Т. 1, с. 198–199.

«огира»-Ероса⁴¹, видозмінюючись через людське життя у тріумфальний хаос Танатоса, як остаточний вимір сенсу, який можна прочитати з крику Кассандри: «Нема руїни! Є життя! життя!...» Можливо.

Але чи це був би труїзм? Такий труїзм віддає і перекреслює весь «Епілог». І коли Кассандра — невідомо, чи щиро — кричить: «Царице, загадай мені роботу, — я вмію все, окрім пророкування», лунає її вирок: «[Клітемнестра] Ти бий його, а я її потраплю». Це життя? Чи Міф-Бог?

А Кассандра? Померла віщунка, най живе віщунка? Здається, Леся Українка висловлює там більше.

«Кассандра», як мені здається, на вищому рівні семантики є драмою про митця. Про митця, котрий бачить, і про правду, яку він не має кому переказати, незважаючи на присутність суспільства, з яким він себе співвідносить. Міф Кассандри стає тоді висловленням і водночас міфологізацією на вищому рівні долі/екзистенції самої Лесі Українки, Лариси Кассандри, Лесі Троянки⁴², стає виразом вищої самосвідомості, мета-висловленням, своєрідною автоміфобіографією. Він виражає її переживання життя, кохання, вмирання, знання й безсилля, її трагічно-іронічну самосвідомість генія, якому належить медіум українського слова, тієї старогрецької мови слов'ян, слова, що оживає та гине. А твір — як візія висловлена і висловлювана — є виразом трагічно-іронічної самосвідомості письменниці.

Але це ще не все. Він, тобто твір, також є самосвідомістю, дзеркалом, виправданням існування і знанням про нього. У глибшому значенні він стає початком і кінцем,

(41) Кассандра до Гелени: «„Мчить Арес неситий / на поводі Кіпрідинім, як огир / в палу жаги. Готуйте гекатомбу!“ — водала я» (К, 15).

(42) Сучасні українці бачать в імені та долі письменниці символічні значення, певний надлишок сенсу, який їм самим (як я розумію) потрібен. Див. І. Ольшевський, *Леся Українка. Містика імені й долі*, Луцьк 2005.

джерелом і гирлом, через яке пробивається і помирає життя. Так, він також є модерністичним Абсолютом, який насміхається навіть над неабсолютними, всемогутньо-безсилими богами. Однак той, хто, подібно до Кассандри-Лесі, має цей дар бачення-знання, цей, безумовно, трагічно-іронічний дар, той сягнув дна пізнання буття, історії та самосвідомості. Символ Кассандри — це символ найглибшого, але багатозначного пізнання. Епіфанія глибини — навіть якщо ця глибина є *також* (хоча й не лише) прірвою.

І в цьому моменті від символу, іронії та трагізму я несподівано повертаюся до притчі й алегорії. Бо Леся Українка є *Лесею Українкою*, представницею українського суспільства, яке як нація маніфестує в письменниці ту самосвідомість і приналежність до великої міфічної матриці світу, велику мітопею, яку жінки та чоловіки, нації та людство складають та оповідають з уст в уста від часів Трої чи ще раніше.

У цьому смислі доля «Кассандри» закріплює послання: ми існуємо, бо знаємо, що значить жити, що значить піддаватися законам того самого для всіх механізму ілюзії та дезілюзії, дезілюзії та надії, надії та трагедії, трагедії та іронії... Я не можу не згадати відомих слів польського мислителя, Мавриція Мохнацького, котрий як митець в історичний момент загрози існування його власної спільноти виразив думку, що не гине те, що має у мистецтві образ власного існування: «Як думка однієї людини замикає в собі, так би мовити, суть її суті, так зібрання в єдину цілісність усіх думок *репрезентує* суть нації»⁴³.

Суттю суті митця є його слово. Але воно репрезентує суть суспільства, з якого він отримав своє життя. І так відбувається у *Лесі-Українки*.

(43) M. Mochnacki, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, Warszawa 1830, s. 52-53. Переклад українською мій, — І. III.

Мене також не дивує, що на колишньому грецькому березі Таврії письменниця писала останні слова історії, яку закінчують Клітемнестра та Егіст. «Ялта, 5.V 1907⁴⁴». Ялта вже не була тоді грецькою, але не була й українською.

На найвищому, значенневому рівні «Кассандра» стає для мене поемою про безсилля існування та його амбівалентність. Вона виражає ту іронічно-трагічну свідомість, якої не виражають ані трагізм долі, ані катастрофізм. Це іронія повної самосвідомості: знаючи й бачачи все, митець сам не знає або знає, не знаючи... *Поематичність* драми фіксує тут певну іронічну налаштованість думок митця, який не дає себе обманути жодній ілюзії, однак мимоволі постійно мусить обирати... себе, суспільство, коханця, співгромадян. Але навіть зробивши цей вибір, він знову відчуває гіркоту іронічної самотньої безсильності⁴⁵. І так *ad infinitum*.

Іронію тут можна було б назвати настроєм думки, віддзеркаленим у драматичній формі поеми. Поеми, яка не є ні тим, ні іншим. І ця неокресленість відображає велич письменниці-драматурга. Що саме по собі досить іронічно, бо її драма — це... поема.

Засоби, які застосовувала Леся Українка для поематизації структури драми, здаються типовими для епохи на межі XIX і XX століття⁴⁶. Ефект — чудовий і тривалий. Від

(44) К, 99.

(45) Під час наукових конференцій у Сімферополі та Ялті (2012) я представив тези, що демонстрували істотні збіжності в показанні механізмів історії в творах Лесі Українки та польської письменниці Амелії Хертцувни (1879–1942). Про Хертцувну зоб.: J. Dragańska, *Starość, młodość, zmęczenie. O dramatach Amelii Hertzówny*, w: *Starość. Doświadczenie egzystencjalne – temat literacki – metafora kultury*, Т. II, *Zapisy i odczytania*, koncepcja i wstęp J. Ławski, red. A. Janicka, E. Wesołowska, Ł. Zabielski, Białystok 2013.

(46) Поп. J. Waligóra, *Dramat historyczny w epoce Młodej Polski*, Kraków 1993; tegoż, *Młodopolski „dramat wewnętrzny”. Przejawy podmiotowości i subiektywizacji w wybranych utworach dramatycznych*, Kraków 2004.

феєрії проклять, що переходять в іронічне блазнювання безсилах, Лесю Українки вберегли символ і міф, носії індивідуального смислу особистості Кассандри, нарівні з притчею та алегорією, які відсилають до долі троянського суспільства. Обидва рівні охоплює метасвідомість авторки, показана в «Кассандрі», а цей значеннєвий шар, здається, охоплює ще одна, інша, сфера, в якій Леся Українка була лише медіумом.

Ось іронія писання — стільки говорити, щоб сказати щось, що досі не було сказане. Що саме? Те щось, що є нашою... Долею? Може, долею, а може, й чимось іншим.

У «Кассандрі» ми отримуємо чудовий приклад, єдиний у своєму роді, приклад мистецтва іронії найвищого ступеню субтильності. Української. І народної.

Сімферополь/Ялта, 2012 – січень 2014, Білосток

2. ІВАН ФРАНКО — ПИСЬМЕННИК КУЛЬТУРНИХ СИНТЕЗІВ

Це спроба оцінки попередніх інтерпретацій — особливо з польської перспективи — доробку і біографії українського письменника. Автор вважає, що погляд на Франка у Польщі дещо стереотипний: його трактують як класика української літератури, автора «Мойсея» і контраверсійної статті про Міцкевича «Поет зради». В Україні образ письменника також застиг у монументальній позі батька державності та співтворця сучасної ідеї українського народу. Ця ситуація, без сумніву, пов'язана з історичними складнощами України як жертви агресії, не може функціонувати в тривалій перспективі. Іван Франко, як раніше Тарас Шевченко чи Леся Українка, вимагає нових прочитань.

Про необхідність нового прочитання Франка

Іван Франко — письменник, котрий найменше серед усіх класиків української літератури XIX століття пристосований до польської культури. Усі наведені тут зауваги написані з польської перспективи — немає значення, чи я висловлююся на тему історії польської рецепції, чи пишу про українське розуміння, я завжди роблю це як компаративіст і полоніст, у якого вихідною точкою всіх висновків буде польська культура. Такий самий основоположний вплив на сформульовані тут оцінки має багаторічне, немовби виведене зсередини, спостереження за польсько-українським культурним діалогом у XXI столітті¹.

(1) Див. Я. Лавський, *Obraz polskiej na wschodzie Europy. Czas kultury 2013–2015*, «Київські полоністичні студії» під ред. Р. Радишевського, Київ 2015, С. 247–258.

І що ж впливає з цих спостережень? А впливає не тільки те, що Франка не існує як теми україністичних досліджень, але й те, що Франко взагалі не сприймається — ні в Україні, ні в Польщі — як письменник сучасний, який заслуговує на нове осмислення, тому що говорить про сучасні нам часи, про наше власне ХХІ століття. Ба більше — взагалі не усвідомленим залишається факт, що він є автором понад тисячі творів, написаних польською мовою. Якщо дивитися з цього ракурсу: так, Франка не існує! (як двомовного, дво- і більше -культурного письменника).

Спочатку картина з Польщі: його знають як автора «Мойсея», скандального автора статті «Поет зради» 1897 року, яка так образила Міцкевича². Спорадично він з'являвся в дослідженнях, присвячених літературі Молододі Польщі³. У нас, у Польщі, є два досить великі видання його творів⁴, у тому числі в шанованій серії Національної бібліотеки, яка видає світову класику.

Але як розуміє Франка та невелика кількість поляків, яка стикалися з його творчістю?

На польське сприйняття звісно впливає український стереотип: Франко — це герой працьовитості, такий самий плідний письменник, як і Крашевський у Польщі, мученик національної ідеї України. Після комуністичних часів лишилися дві суперечливі та недоречні стереотипні думки: це класовий письменник, захисник «пригноблених у правах верств суспільства» (вплив вульгаризованого

(2) Йдеться про статтю І. Франка, *Поет зради*, в: *Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах*, Київ 2010, Т. 54, С. 21–33.

(3) Наприклад, А. Chwalba, *Sacrum i rewolucja. Socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych (1870–1918)*, Kraków 2007.

(4) І. Franko, *O literaturze polskiej*, wybór i opr. M. Kuplowski, Kraków 1979, 302 s.

І. Franko, *Wybór poezji*, w opr. F. Nieuważny, Wrocław 2008, 298 s.

марксизму), а також, що дивує, український «націоналіст», на честь якого назву польського міста Станиславів змінили на Івано-Франківськ. В останньому випадку лише частково можна звинувачувати брак знань — у цій досить поширеній думці віддзеркалено брак не так елітарного, як широкого, масового суспільного українсько-польського діалогу, який мав би вестися на рівні звичайних людських контактів. Останні міграції заробітчан на початку ХХІ століття дають реальну можливість полякам познайомитися з українцями, а українцям — з поляками.

До всіх цих стереотипів треба, на жаль, додати погляд, що Франко був письменником плідним, але невисокого польоту (таке в Польщі говорили про Ігнація Крашевського, Зигмунта Качковського, Теодора Єжа, Марію Родзевич і багатьох інших письменників, які зараз поступово стають класиками)⁵.

Натомість сьогодні в історико-літературному елітарному дискурсі не порушується тема статті Франка *Ein Dichter des Verrathes*⁶, опублікованої німецькою мовою у віденській газеті «*Die Zeit*». Свого часу з цього приводу на Франка посипалися звинувачення з боку польської публічної думки. Сьогодні, правду кажучи, відлуння цього тексту можна знайти тільки в інтернеті. У польській культурі відбулося вже стільки полемік з Міцкевичем — лівих і правих, агностичних і релігійних, національних і універсалістичних, — що текст Франка на цьому тлі є або просто цікавинкою, або вибриком-несподіванкою. Валленродизм і ідея зради — це елементи світогляду Міцкевича, що піддаються найгострішій критиці, яку започаткував... сам Міцкевич,

(5) У серії Національної бібліотеки видано, наприклад, останній роман М. Родзевич (M. Rodziewiczówna, *Dewajtis*, opr. A. Martuszevska, Ossolineum 2005).

(6) I. Franko, *Poeta zdrady (Ein Dichter des Verrathes)*, przeł. i wydał Patryota polski, Warszawa 1897, 22 s.

говорячи під кінець життя, що якби міг, то викупив би й спалив усі екземпляри «Конрада Валленрода» (1828)⁷.

То які ж причини відсутності, або радше «несумісності» доробку Франка і польської культури? Різні. По-перше, легше розрекламувати автора однієї геніальної книжки, ніж творця п'ятдесяти тисяч різних текстів... По-друге, Франко уявляється полякам як есенція українськості, як письменник, ув'язнений в ідеї українства — чому б ним мали цікавитися інші європейці? Ідемо далі: дехто ще пам'ятає «комуністичні» вступні статті до збірочок його творів, деяку іконічність уявлень про Франка — захисника людства, пригноблених верств суспільства і так далі. Але я б не переоцінював роль цих відлунь минулого в сприйнятті та формуванні образу письменника.

Тут важливіше дещо інше: поляки призвичаєні до того, що якщо якийсь письменник на сході Європи читає польську літературу, то лише для того, щоб нею збагачуватися, черпати з неї. Їхнє уявлення про трансфер культурних цінностей на сході (чи на Кресах) однонапрямлене! А тим часом Франко зовсім інший. Він деякою мірою представляє образ українця, але як письменник виявляється бі- чи навіть полікультурним. Письменник, котрий критично оглянув цілу польську літературу від — увага! — Середньовіччя⁸. Тож його не вдається науково «розгризти» в стереотипний спосіб. Він не пасує, не піддається. Але помітно, що його знання про польську культуру, які він виніс з дому, контрастують із національною роллю «ідеального українця», «батька нації», «воскресителя державної ідеї», а більше того — письменника, який поряд з Лесею Українкою та, ясна річ, Тарасом Шевченком,

(7) Про це пише М. Яніон. М. Janion, *Życie pośmiertne Konrada Wallenroda*, Warszawa 1990.

(8) Див. І. Franko, *O „Bogarodzicy” w tegoż, O literaturze polskiej*, wybór i opr. M. Kuplowski, Kraków 1979, s. 279–285.

був увічнений у муралах на вулиці Грушевського на стіні будинку під час битв на Майдані у лютому 2014 року! Ані Шевченко, ані Леся Українка не були настільки занурені у польськість, щоб з найвищою свободою писати польською мовою сотні текстів, як це робив Франко.

Тут доходимо до суті проблеми. Зміна підходу до Франка, зацікавленість його особистістю і творчістю не може відбутися ні в Польщі, ні де-інде в світі, оскільки цей процес ще не відбувся в самій Україні. Франко застиг у монументальній позі батька-творця нації та держави. Франко не змінився протягом останньої чверті століття. Це досі ікона, вусатий немолодий похмурий українець, поважний чоловік, воїн ідеї і так далі. І для мене абсолютно зрозуміло, що історичні умови *Anno Domini* нинішнього року найвищою мірою не сприяють ревізії цього образу.

Тим не менш, звернімо увагу на те, яким сьогодні є образ Тараса Шевченка в Україні та світі. Бачення вусатого, напівлишого батька народу замінив близький молоді Тарас-митець, молодий, елегантно вбраний мирянин, художник із палітрою. Шевченко-художник, Шевченко-європеець, Шевченко-молодик зі своїми таємницями, закоханостями, моральними пошуками. І виявляється, що це нове зображення молодого класика не замінило собою старого, а доповнило його. Українці потребують і одного, і другого, та й світу цікаві обидва. Коли в жовтні 2016 року ми з дружиною були на конференції про Франка і йшли Хрещатиком, біля будинку Київської Міської Державної Адміністрації нас здивувало встановлене з почестями і певним мартирологічним акцентом погруддя молодого Тараса, який виглядав майже як молодий Словацький, Байрон, Шеллі...

Нічого подібного не відбулося з Іваном Франком. Леся Українку сьогодні розглядають як жінку (за неї серйозно взялися феміністки),

письменницю-екзистенціалістку та навіть світську даму⁹. А Франко? Тут не відбулася зміна образу, уявлення, бо не знайдено жодного нового ключа до його неймовірного доробку, який промовляв би до людей з-поза українського світу. Добре розвиваються поглиблені студії про Франка, але вони не працюють на зміну образу письменника. У деякому розумінні він лишився сам... зі своїм стереотипом.

Особисті ключі

Я не знаю, як українська філологія впорається з необхідністю відновлення образу Івана Франка¹⁰. Дивлячись з польської перспективи і з горизонту суб'єктивних вражень, я б хотів вказати кілька вимірів його творчості, які для мене роблять з нього привабливу постать європейської та світової літератури¹¹. Я розумію, що війна на Донбасі, анексія Криму та внутрішня ситуація в Україні створюють таку суспільну інтелектуальну напругу, яка автоматично активує патріотичний, національний, піднесений код (стиль, парадигму) прочитання Франка. Але українське літературознавство та славістика затрималися на рівні безпосереднього і (підкреслюю) потрібного в цьому історичному періоді прочитання. Напроти: увічнення творчого доробку Франка вимагає нової інтерпретації, вписування його в європейський, світовий контекст. Чи не парадоксально, що

(9) Велике значення треба приписати новим виданням листів Лесі Українки.

(10) Див. на цю тему також статтю Джоеля Яніцького: J. Janicki, *Creative dissonance as a mode of writing: the case of Ivan Franko* [w:] Київські полоністичні студії, 2017, т. 29, с. 49–65.

(11) Безумовно, належало б довести до кінця ініціативу видання польських творів Франка в 5 томах, яке показує його як ерудита світового масштабу, знайомого з класикою та міфами багатьох культур, не лише польської. Див. Я. Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Іван Франко та його спільнота (1856–1886)*, Київ 2006, 632 с.

цей чудово обізнаний у польській культурі письменник, котрий писав польською, невідомий у Польщі хоча б так, як відомі Тарас Шевченко чи Леся Українка? Але навіть якщо виключити цей польський контекст, помічаємо, що в ситуації драматичної історичної напруги, таким само важливим, як і увічнення традиції, є пропонування способів нової, новаторської реінтерпретації класичних творів, яка часом може просто збурияти фундамент «старого».

Це очевидно. Тож, коли я читаю Франка, я бачу в ньому видатну постать європейської культури; він у своїй європейськості докорінно український, а в українськості — європейський. Але хто він для мене?

1.

Полімаст. Франко є одним із рідкісних представників культури XIX століття, які спромоглися на синтез культури цілого сторіччя, навіть більше — на синтез кількох європейських культур у літературному творі, який при цьому не втрачає своєї української відособленості. Франко вражає ерудицією, розмахом. Як Міцкевич, Красинський, Словацький, Глогер, Свентоховський, Прус, він, здається, читав і коментував усе, що породила людська культура й культура епохи, в якій жив. При цьому він не є письменником хаосу. Його публіцистично-літературний коментар до великої Книги Світу не розпадається на тисячі непов'язаних із собою текстів, записів, у них видно нитки, що утримують цілісність: ідею прав людини, які мають охоплювати також верстви суспільства, що виявилися вигнані на окраїні життя в світі, що мчить до сучасності XX століття.

Далі: ідеї емансипації етнічно-культурних спільнот, які, так само, як українці, мають прагнення бути сучасними освіченими народами. Врешті ці ідеї об'єднує думка, що життя в культурі та кризь людську культуру є творенням спільноти з різнорідних окремих збірних форм існування (народи, класи) та індивідуальностей. Франко синтезує

різноманітні, хоча й не дуже віддалені і не надто чужі одне одному елементи традиції та вірять у спорідненість різних етносів, які поєднуються завдяки загальнолюдській культурі. У певному сенсі його можна назвати «культуралістом», у тому значенні, яке цьому слову надають сучасні дослідники¹².

Вражає також кількість ролей письменника-ерудита: публіцист, критик, поет, драматург, романіст, епістолограф. Він створює всі роди та жанри. Гармонійно в цю виключно літературну діяльність вписується також його активність як філософа, естетика, історіографа, історика літератури та культури. Коли ми вже усвідомимо такий масштаб його доробку, то раптом дізнаємося, що він також був етнологом, фольклористом, мовознавцем. Назви етнографічних праць Франка дуже нагадують роботи польських титанів ХІХ століття — Оскара Колберга та Зигмунта Глогера. А Франко був ще й громадським діячем, політиком і науковцем.

Позиція письменника засвідчує інтегральність його слова та дії, писання та життя в епоху, коли світ не лише змінювався, а й дезорганізовувався, декомпонувався, наближаючись до революцій та воєн ХХ століття. Так обожнювана в другій половині ХІХ століття наука не лише відкривала, але також потрапляла в дух спеціалізації, створювала інструменти вбивства, метафізично розчаровувала світ. Дедалі частіше на межі ХІХ і ХХ століття слово відривалося від того, хто його озвучував, і водночас від самої реальності. Нові політики Заходу, Росії та Америки постійно маніпулювали словами. Тим часом Франко лишається одним із тих останніх представників ХІХ-вічного етосу митця-вождя, етосу романтичного за своєю природою. Він полімат, людина — як

(12) A. Mencwel, *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa 2006.

Міцкевич, коли виголошував лекцію в Колеж де Франс — компетентна в усіх царинах життя та науки, щодо яких висловлюється. Тож нічого дивного, що життя з амбіцією задовольнити той ідеал вождя, провідника, борця було невідомим для однієї людини.

Але є щось, що відрізняє Франка від польських поліматів. Він не шукає порятунку в традиції, як це робили романтики. На тлі Міцкевича і Глогера він революціонер, а вони в його товаристві видаються консерваторами. Чому? Тому що польські письменники мають розкіш відновлення, повернення до традиції в той час, коли Франко на очах своїх сучасників співтворить і проектує традицію українського народу. Створює її *hic et nunc* (з лат. тут і зараз). На очах сучасних українців, поляків, австрійців, росіян, німців. Ще більше — він знає, що може видобути цю традицію та створити її зараз, у ХІХ столітті, звертаючись до народної традиції українського селянства. Звідси його «класовий» підхід і захоплення марксизмом, що так відрізняє його від польських мислителів-ерудитів.

Франко береться за діяння розмаху романтичної візії: створити-увічнити націю. Але він робить це інакше, ніж поляки, відтинаючи свою місію від метафізичної опори. Тому він радше історіограф і соціолог упосліджених соціально класів, а не, як польські мислителі ХІХ століття, історіозоф, теозоф, теолог історії. У цьому розумінні він дуже далекий від Красинського чи Міцкевича, натомість близький варшавським позитивістам і Глогеру, Юзефу Супінському та навіть ранньому Едварду Абрамовському. У Франка немає нервової чи істеричної реакції на релігію, костьоли, метафізику. Такою реакцією на Заході (в Польщі, однак, рідше) є войовничий атеїзм, антитеїзм, агностицизм під знаком науковості, еволюціонізму та матеріалізму. І Франко має свій «монолог атеїста». Він хоче ментальної та просвітницької революції, хоче сучасних програм навчання для селян, прагне цивілізаційного

прискорення народу, який має стати сучасним, але в нього немає того радикалізму, який вже під кінець його життя покажуть російські революціонери, європейські анархісти та вольнодумці.

Письменник — людина культурних і міжкультурних синтезів та водночас творець, який, синтезуючи доробок власної культури та інших національних культур, береться за місію доведення до самосвідомості ще одного суб'єкту політики та культури — України та українців як самосвідомого народу. Дивлячись із перспективи ХХІ століття, треба сказати, що ця місія йому вдалася. І немає значення, які ще випробування чекають на цю спільноту, яку письменник співтворив. А взагалі-то: творив.

2.

Людина ХІХ століття. Франко став для мене також утіленням українського ХІХ століття. Це людина-синтез. Яке ж воно, українське дев'ятнадцяте століття Франка? Передусім треба зауважити, що цей творець послуговується — важливим також на терені польської культури — ХІХ-вічним поняттям «літератури».

Література в значенні ХІХ століття — все, що фіксує, увічнює та співтворить дух нації. Так про це написав Маврицій Мохнацький в книжці «Про польську літературу дев'ятнадцятого століття» (пол. *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*”, Варшава, 1830)¹³. А тому, незважаючи на жанри та роди, на літературні чи наукові інтенції, літературу — літературу «національну!» — творять письменники, поети, романісти, а також історики, фольклористи, дослідники культури. Кожен, хто увічнює та

(13) «Підсумовуючи одним реченням усе, що вище було сказано, визнаю, що нація лише в літературі отримує свою рефлексію, що лише в масі своїх уявлень і думок отримує свій внутрішній вираз, ґрунт під ногами і визнання самого себе в своєму естві». Див. М. Mochnecki, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*. Переклад мій — І. Ш.

розвиває «дух нації», письменник. Лише тоді література має свій широкий діапазон, стає власне письменством, окремі елементи якого поєднує ідея зцілення, збереження та розвитку духовних цінностей, без яких спільнота гине в історичному процесі.

Що вирізняє Франка, так це те, що він проводить глибоку археологію української духовності, закріпленої у витворах народної культури, а також у старопольських літературних текстах, де нерідко віднаходимо тексти, написані «по-руськи», але водночас Франко створює своєю публіцистикою та суспільно ангажованими літературними текстами проект сучасної українськості. Він — археолог духу України і бойовий маг, автор проекту, візіонер. Він — Творець. Усе, що віднаходить у архівах минулого, що письменник відразу включає до свого проекту. Усе, що запроєктує, відразу кидає в минуле, освітлюючи його світлом своїх ідей. Наскільки польське ХІХ століття зцілює та забезпечує, створюючи та розвиваючи духовні цінності сформованого народу в ситуації загрози, настільки українське ХІХ століття видобуває та проектує національну культуру¹⁴.

Воно інше. Заплутане, перемішане. Українське ХІХ століття водночас хапається за все, що в інших культурах цього сторіччя було поділене між різними етапами розвитку. В українській культурі немає гармонійного наступництва та розвитку фаз культури: просвітницької, романтичної, реалістичної та модерністичної. Тут усе це виглядає перемішаним, підданим компресії, стиснутим і зваленим на купу. Немов окремі шари культури не накладалися один на інший, а просто раптом вибухнули й після цього вибуху вже нашаровувалися, понівечені. Звідси це незвичне перемішування: фольклоризм і марксизм,

(14) Див. А. Janicka, *Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża”*, Białystok 2015.

Просвітництво і Романтизм, метафізика й антиметафізика, націоналізм і універсалізм (в обох галузях українці мали свої амбіції: вони хочуть бути національні та відразу світово-загальнолюдські), впливи Заходу та російського Сходу. Так було й у Франка.

Українське XIX століття було позначене смутком самосвідомої незрілості і разом з тим ейфорією розквіту. У ньому є блукання та усвідомлення мети, незрілість і зріле усвідомлення цієї незрілості, врешті слабкість відсталості та життєва сила розвитку. Власне про це, здається, писала Еліза Ожешко до Івана Франка, акцентуючи на філософському потенціалі культури, для якої він стає зрілим виразником:

«[Українська література] чиста як кришталь, тепла як літній вечір, несподівано оригінальна, до жодної іншої, відомої мені, вона не подібна. Їй, може, бракує трохи широкого мислинневого простору та на її арфі я не знайшла ще усіх струн людських відчуттів. Тож знаєте, як мені здається? Мені здається, що якраз ви, Шановний Пане, призначені до влиття в неї більшої суми філософського начала, ніж вона мала до сьогодні, і до розширення її психологічних меж»¹⁵.

Цей лист Ожешко цікавий також з іншого погляду. До Франка пише письменниця з недалекого географічно Гродна. Але це Гродно зараз дуже віддалене в культурному значенні. Якщо читати один за одним Франка, Ожешко, Глогера, Лесю Українку і Пруса, помітно, як карта давнього Великого Князівства Литовського культурно тріскається у XIX столітті, як відділяються його частини — литовська, варшавська, галицька, познанська. Кожна з них спрямована до іншого культурного

(15) М. Kuplowski, *Wstęp w: I. Franko, O literaturze polskiej, wybór i opr.* М. Kuplowski, Kraków 1979, 302 s.

І. Franko, *Wybór poezji*, w opr. F. Nieuważny, Wrocław 2008, 298 s.

центру — Вільна, Петербурга, Берліна, Москви, Парижа, Відня. XIX століття України укріплене в іншому регіоні культури — воно галицьке. Польське XIX століття поліфонічне, але не Варшава і не Краків, а кресова провінція та еміграція у I половині століття стають творчо та культурно сильними. Це змінюється у II половині століття: після 1864 року прогресує Варшава, і на межі XIX і XX століття відгукується Краків. Вузол-джерело галицького укріплення української культури лишається нерозплутаним до сьогодні.

Підсумовуючи: у творчості Франка відбивається синтез усіх тих процесів, які формують українське XIX століття в культурі та літературі. У його доробку є усе від XVIII і XIX століття: класика європейської культури та вся старопольська культура (специфічно трактована). У нього знайдемо захоплення — дивлячись лише з польської перспективи — творцями Просвітництва (він знає навіть Кастаня Козьмяна)¹⁶, творами великих романтиків, він з визнанням читає тенденційні романи Ожешко та її сатиричних «Панів Помпалінських», але його цікавлять також і польські модерністи, він дружить з Каспровичем. Оброблені відлуння всіх цих прочитаних творів або полеміки з ними знаходимо в оригінальній творчості Франка, яка, як буває у великих творців, збагачуючись скарбами інших культур, не втрачає власної оригінальності.

3.

Франко — людина в пошуках долі. Я багато тут написав про «місії», «синтези», «ерудицію» Франка. Але польського читача вражає в усьому доробку письменника, навіть у найбільш соціально, політично й національно ангажованих творах, його особистий тон, який проникає

(16) Ł. Zabielski, *Meandry antyromantyczności. Kajetan Koźmian i romantycy polscy*, Kraków 2015.

крізь шари риторики, що слугує «продаванню» чи «захисту» ідеї. Це не є однозначний тон. Ні, у нього немає тону народника й націоналіста, який незважаючи ні на що постановив згоріти на вівтарі національної справи. Якби так було, це був би локальний провінційний письменник. У Франка вражає нотка гіркоти, тон розчарування, часом непевності, який подекуди переходить в іронію, а у старшого Франка — в сарказм.

Я люблю (це така собі хвороба дослідника іронії) акцентувати на ролі іронії в українських літературних діячів (Тарас Шевченко, Леся Українка). Я завжди підкреслюю, що зрілі культури спромагаються на літературні свідоцтва іронії, автоіронії та навіть на іронізування з іронії (іронія іронії). Франко ж видається мені письменником, який відкрив новий етап в історії української літературної іронії. У нього домінує публіцистичний тон сатирично-полемічної іронії, що походить із духу Просвітництва.

Екзистенційні та історіографічні тони вносять Тарас Шевченко у ліричній поезії та Леся Українка у драматургії та листах. У Франка пробивається нотка, яка знаменує перехід від іронії до сарказму. Сарказм — не іронія. Він означає, що навіть іронія не звільняє людину від екзистенційної та історичної тривоги чи неволі, що не вдасться досягнути повної свободи та щастя. Сарказм — це свого роду гірке самоусвідомлення, передтрагічне або післятрагічне. Франко буває саркастичним, але ніколи не впадає у всеохопний сарказм. У такому тоні предивного героїчного сарказму витримані його «зізнання»:

«Називають мене не раз завзяті польські патріоти ворогом поляків. Що маю сказати на такий закид? Чи посилатись на свідоцтво тих поляків і польок, яких люблю, яких високо ціную і до яких маю всіляку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу відверто: не люблю занадто завзятих патріотів, тих, що мають уста, повні Польщі, а серце холодне до неволі польського селянина

й наймита. Скептично аналізуючи свій власний руський патріотизм, застосовую ту саму мірку й до патріотизму патентованих польських патріотів, якими не можу захоплюватись. І не дивуюсь, що вони платять мені тією самою монетою, з добрим процентом»¹⁷.

У цих словах видно іронічно-саркастичну свідомість. Будь-що — говорить Франко — я напишу про русинів чи поляків, ваша ідеологія чи людська злостивість все поверне догори ногами. Що б я не сказав, все обернеться проти мене. У деяких віршах сарказм та іронія мають у Франка в пізньому періоді його творчості вимір інтимної екзистенційної констатації: я зробив усе, що міг, моє життя повільно наближається до кінця, але чи досяг я чого-небудь і, якщо так, то наскільки? Окрім рефлексів іронії та сарказму Франко не полишає *місії*, не припиняє бути активістом справ, які розпочав. Але він несе цю місію з гіркотою, насправді гірким самоусвідомленням:

«А тепер досить цієї сповіді. Руське прислів'я каже: „Не робися солодким, бо тебе злижуть; не робися кислим, бо тебе обплюють”. А в таких розповідях про себе самого нема нічого легшого, ніж упасти в одну або іншу крайність. Відчуваю, що так уже сказав я не одне таке, за що потраплю під удари з різних боків, але нехай так і буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу руським прислів'ям: якщо так добре моїй жінці, хай мене б'ють»¹⁸.

Українська література XIX століття ще міцніше, ніж інші літератури Центрально-Східної Європи, порушує драматичну проблему митця та людини (митця-людини) у світі, де панує необхідність прийняття або відкидання *місії*, призначення, ідеї. Навіть найшляхетніші ідеї — національні, релігійні, суспільні — вимагають від творця

(17) І. Франко, *Дещо про себе самого*, в: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, Т. 31, Київ 1979, с. 32.

(18) Там само.

завжди неоднозначного в наслідках голосування «за» чи «проти». У більшості з тих, хто вже проголосував «за», тепер бракує часу та способів виразити те, яким є екзистенційний тягар служіння певній ідеї. Треба жити для Польщі чи України, а хотілося б просто пожити. Просто так пожити для себе... Пожити як жінка, чоловік, молодик чи старий, батько, мати, наречений чи наречена. На таке життя людям ідеї бракує «місця»¹⁹. Якщо мені не зраджує інтуїція, Франко, ані на мить не випускаючи з рук прапору справ, який ніс високо, гримасами іронії та сарказму давав знак, що знає про те, що втрачає життя. Що ідея затягує індивідуальність у пекло суперечок, антипатій, міжусобиць. А яке щастя дає взамін за життя? І чи є інше щастя, ніж мати власне це взамін за життя? Тому ці найвеличніші і мають свої «лозанські вірші» та «зів'яле листя».

4.

Письменник міжкультурних синтезів. Іван Франко також вражає з іншого погляду. Він виростав у середовищі, де перехрестилися культури: українська, польська, німецька, російська (та інші). Природньо — завдяки родинним і товариським зв'язкам — сформувалася його польська мова, якою він чудово послуговувався. Він знав руську, німецьку, російську, французьку. Природній бі- та полілінгвізм був справжнім багатством Франка, що засвідчують видані щойно томи його польських творів²⁰.

(19) J. Ławski, *Paradoks i błysk. Uwagi o ethosie środkowoeuropejskiego romantyka*, w: *Współczesne paradygmaty w literaturoznawstwie, językoznawstwie, translatoryce, pedagogice, i kulturoznawstwie w kontekście interdyscyplinarnym. Księga Jubileuszowa prof. zw. dr. hab. Mykoły Zymomrya*, red. A. Kryński, S. Łupiński, M. Urbaniec, Częstochowa 2011, s. 147–162.

(20) I. Franko, *Szkice o literaturze. Kultura, literaturoznawstwo, publicystyka*, wstęp R. Radyszewski, opr. J. Matkowski, I. Rozłucki, Warszawa–Drohobycz 2016, 391 s.

З одного боку він переживає глибоку амбівалентність двомовності і двокультурності. Він має визначитися: ким він є? Русином? Українцем? Русинським українцем? Австрійцем? Тиск політики має літературні та культурно-ідейні наслідки. Одного разу Франко досліджує польські тексти з пієтетом і постає як критик і історик польської літератури, іншого знову кидається в ідеологічні, агресивні тони (розгромлює польську шляхту, пише текст про Адама Міцкевича як про «поета зради»). Внутрішня боротьба, неоднозначність, вагання, кидання «від стінки до стінки» свідчать про сильну спорідненість культур — русинської та польської — в самій основі ідентичності Франка. Як же складно було відкинути це багатство, незважаючи на його тягар. Що зробить Франко? І чи його вибір має велике значення зараз, на порозі XXI століття (а потім і на порозі XXII століття...)?

Я проти наївного використання де тільки можливо категорії «пограниччя»²¹, бо не вірю беззастережно в «міжкультурний синтез». Можливо, правдою є те, що зображує в глибоких, хоча й дискусійних студіях про неможливість міжкультурного діалогу („*O niemożliwości dialogu międzykulturowego. Teza prowokacyjna*”) Маґдалена Саґаняк, що ми постійно беремося за справу, яка не має шансів на успіх²². Але з якихось причин — теж, безумовно, важливих — незважаючи на поразки діалогу — ми постійно намагаємося порозумітися: поляк з українцем, українець з угорцем і так далі.

(21) Я пишу про це в іншому матеріалі з цього тому.

Див. Я. Лавський, *Проти категорії пограниччя* [в] Я. Лавський, *Іронія. Історія. Геополітика. Польсько-українські літературні студії*, Київ 2018, с. 171-202.

(22) M. Saganik, *O niemożliwości dialogu międzykulturowego. Teza prowokacyjna w: Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy. Seria I: Prace dedykowane Profesorowi Swietłanowi Musijenkowi, idea i wstęp J. Ławski*, red. A. Janicka, G. Kowalski, Ł. Zabielski, Białystok 2013, s. 93-115.

Може справжня мета цих старань — це не діалог, не міжкультурний переклад, а просто — в екзистенційному сенсі — взаємна допомога в існуванні? Давайте замислимося й уявимо собі світ, в якому всі мають окреслену ідентичність і ніхто не розмовляє з тими, хто не репрезентує його власного типу ідентичності. Це було б пекло індивідуальностей і збірних монад.

Що говорить приклад Франка: що треба і можна розумно вибирати. І що довше вибирати, то більш зрілим буде вибір.

Франко постійно проводив те, що я назвав археологією текстів української культури в старопольській²³. Він також виконував місію віднаходження місця русинської культури посеред інших сучасних культур (німецької, російської, австро-угорської). Висновком із цих пошуків та самоокреслення була думка, що возвеличення українського етосу та етносу може відбутися на фундаменті суспільних верств, які — як народ — були пригноблені. Можна сказати, що національність Франка не була йому надана чи нав'язана, він її не вибирав. Франко створив таку візію українського націоналізму, яка, будучи занурена в глибокі історичні шари та етнографічні джерела, була також по-сучасному самосвідома свого існування посеред інших, на той момент більш сформованих культур.

Саме в його особі, а не у створеній ним ідеології, в практичний спосіб, тобто із розумінням суперечності та різномірності їхніх джерел, поєдналися різні культурні впливи. Іван Франко свідомо постановив бути українцем. Він вибрав чітко окреслену етнічну опцію, але як людина лишився освіченим, багатомовним і зануреним у багато культур. Тож, виявляється, можна бути репрезентативною

(23) І. Франко, *Взаємини польської та української літератур*, в: І. Франко, *Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах*, Т. 53, Київ 2008, с. 465–467.

постаттю цілого великого народу, і водночас репрезентувати цінності більше ніж однієї культури.

Випадок Франка сьогодні дозволяє думати про нову дефініцію національності, що не асоціюється з поневоленням чи визволенням з неволі, що не має нічого спільного з кривавою боротьбою за територію між братніми народами. Бо всі народи де факто є братніми між собою, якщо ми визнаємо спільні загальнолюдські цінності (а не лише «національні»). Про таку національність, яка впевнена в своїй ідентичності, і водночас створює можливості для участі в доробку кількох культур. Про таку, як у Франка, який писав польською, німецькою і, звісно ж, українською. (Я пишу все це як ідеаліст. Чи такі нації та суспільства можливі в Європі? Чи їхнім єдиним втіленням залишаться північноамериканські держави?).

Чи в стосунках поляків та українців ми повинні покладатися лише на постійну тривогу за територію і врешті битву за неї? Випадок Франка, модель українськості, яку він репрезентував, говорить, що не повинні. «Останнім часом, — зітхає Франко в нарисі „Взаємини польської та української літератури“, — узи літературної взаємності між українцями і поляками, незважаючи на політичні чвари, затягуються тісніше»²⁴. Чи можуть вони затягнутися так тісно, щоб їх не розірвала війна за територію та суперечки про історичну пам'ять? Можуть, хоча немає гарантії, що станеться саме так.

Творчий та інтелектуальний образ Франка нагадує — я намагаюся зараз послатися на метафору Ростислава Радішевського з нашої конференційної дискусії — не так дерево, яке буйно проростає з української землі, як дерево, коріння якого збирає соки з багатьох інших культур,

(24) Див. І. Франко, *Взаємини польської та української літератур*, в: І. Франко, *Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах*, Т. 53, Київ 2008, с. 466.

формуючи водночас сильний стовбур власної культури, яка від нічого й від нікого не відокремлюється. Адже неможливо виростати, відтинаючись від ґрунту загальнолюдської культури. Не можна рости, коли коріння зависло в пустці. Бо ж неможливо жититися лише власними витворами. Франко створив модель національності, яка, здавалося, виключала небезпеку такого існування в замкненій формі національної монади та культурної автаркії.

Інший в «тому самому»

Українських письменників ХІХ і початку ХХ століття характеризує своєрідна риса фаустичного прагнення (*das Streben*). Вони прагнуть до межі та мети, які однак не такі, як у фаустичному міфі та не такі, як в інших культурах епохи ранньої сучасності. Ані індивідуальна есхатологія (Фауст) чи міфічне щастя на Землі, ані цивілізаційний і суспільний прогрес не є для них метою. Вони безперервно прагнуть дива, яке описується словом «нація». А також словами «культура», «державна», «цивілізація». У тих історичних умовах прагнення України повинно мати трагічний вимір. Має і матиме. Видобування та формування етносу надає їхній екзистенції трагічного відтінку — це прагнення, яке не може реалізуватися за їхнього життя, вимагає від них жертв, викупу у вигляді здоров'я й особистого щастя, у вигляді добробуту.

Водночас необхідність такого вибору пробуджує в них іронічне чи навіть саркастичне самоусвідомлення, але ще частіше надає їхній активності апокаліптичних рис. З одного боку від безсилля, а з іншого — завдяки своїй силі вони виражають апокаліптичні настрої цілого світу: історичної епохи, в якій панують варварські імперії, що набирають глобального розміру та розмаху (Тарас Шевченко і його заслання, Адам Міцкевич в еміграції), і виражають екзистенційні тривоги індивідуума, який у світі суєти домагається голосу для своєї вразливості, — причому не

поза історією, а в контексті самої історії та суспільства.

Врешті у погляді Франка на суспільне життя відгукується апокаліптичний нерв.

Як можна жити у світі, де цілі соціальні верстви живуть «тваринним» життям, без усвідомлення власного походження, в бідності, в залежності від того, хто сильніший, від уже сформованих націй (у тому числі поляків, росіян, австрійців).

Тому виникає потреба сформувавши націю уже не як локально-європейський суб'єкт, а як суб'єкт загальносвітової гри за права. Але чії права?

Лише цієї нації, яка твориться і створюється? Чи сформований збірний суб'єкт має клопотати лише про власні права та користі? Тут ми покидаємо світ Івана Франка, світ націй, що перебувають у процесі формування, які лише в далекому (до сих пір невідомому нам самим) майбутньому постануть перед такими питаннями. А ми ухиляємося від відповіді на них.

Здається, що настане час на відкриття у Франка, в його творчому доробку того, що зараз немов саме приховується від пізнання: іронії в пафосі, метафізики в соціалістичній риториці, універсалізму в національних ідеях, того, що не українське, а гіперукраїнське²⁵. Після чудових книжок видатних франкознавців²⁶, настає час для написання інших книжок, які б розглядали Франка з іншої перспективи, немовби з боку, зі сторони екзистенції,

(25) І. Франко, *Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці: 1876–1895*, під ред. Є. Нахліка, упор. та комент. М. Легкого, Київ 2008, 830 с.

J. Hrycak, *Prorok we własnym kraju. Iwan Franko i jego Ukraina (1856–1886)*, przeł. A. Korzeniowska-Bihun, A. Wylegała, Warszawa 2010, 527 s.

(26) Я маю на увазі передусім праці та редакції професорів Є. Нахліка, Я. Грицака, Р. Радишевського, а також монументальні зібрання творів Франка: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах* і *Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах*.

універсальних тем і — *last but not least* — категорії «життя», яка для людей межі XIX і XX століття була такою захопливою. Треба ще не раз переглянути життя письменника, можливо, змінити кут зору, щоб зруйнувати усталений образ, щоб віднайти в ньому те, що пов'яже це життя з вразливістю людини XXI століття, читача не лише українського. Можливо тоді в цьому дражливого публіцистичному тоні Франка, в його тенденційності ми відкриємо літературу. Літературність самосвідому та високохудожню.

Тож, здається, що шлях до Франка-українця пролягає не лише крізь національну міфологію, але й через Франка-людину й художника, через Франка, який між іншим говорить польською, а в нотатці «Дещо про себе самого» використовує слова Гете, щоб розказати про те, що «я русин і походжу, правдоподібно, від зукраїнізованих німецьких колоністів»²⁷.

А однак не лише для нас він — Українець.

(27) І. Франко, *Дещо про себе самого*, в: *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*, Т. 31, Київ 1979, с. 30.

*Ілюстрація Міхала Ельвіро Андріоллі
до «Марії» Антонія Мальчевського,
1876*

II

ЧОРНИЙ РОМАНТИЗМ

II.1. ЧОРНИЙ РОМАНТИЗМ У ПОЛЬЩІ. КОРОТКА ІСТОРІЯ СПРИЙНЯТТЯ

Поняття

Чорний романтизм — течія в літературі польського та європейського (особливо англійського та німецького) романтизму, що характеризується песимістичним, темним, похмурим баченням світу людини, природи, космосу й історії. Поняття з'явилося й усталилося в літературній критиці в ХХ столітті. Його синонімами в романтичній літературі стали «глибока меланхолія» (Август Бельовський про «Марію»¹), «темна сторона фантазії» (Маврицій Мохнацький про «Марію»), смуток, дикість і пустка (Міхал Грабовський про світ, представлений у творах Антонія Мальчевського), «українська школа» (її ототожнювали з меланхолійною та дикою течією романтичної поезії). Цінністю, яку постійно підкреслювала літературна критика, є темрява, чорнота, зачарованість, ілюзія в описі світу й персонажів. Найчастіше формулами, наближеними

(1) Йдеться про поему Антонія Мальчевського «Марія» (1825 рік).

до виразу «чорний романтизм», послуговується Маврицій Мохнацький, який пише про «темну сторону» природи уяви, світу і так далі, звертаючись до книжки німецького філософа Готтхільфа Генріха фон Шуберта «Нічний бік природознавства» (нім. *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, 1808). Цю книгу Мохнацький творчо використав у роботі «Про польську літературу в дев'ятнадцятому столітті» (пол. *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, 1830).

Після 1864 року загальним стало переконання про існування окремої «чорної» течії в польському романтизмі, яку найчастіше поєднували із «українською школою» у польській поезії. Лише у ХХ столітті її межі розширюються, до неї додаються поети, що не входили до «української» течії. Також постійно зростає кількість письменників, яких зараховують до «української школи» в польській літературі (не лише поезії). Тільки у другій половині ХХ століття поняття «чорного романтизму» поширюється на такі різні літературні явища як творчість Антонія Мальчевського, Северина Гощинського, Юзефа Богдана Залеського, Авґуста Антонія Якубовського, Міхала Грабовського, Зенона Фіша, Александра Грози, Романа Заморського та інших авторів. Завершення цього етапу критично наукової рефлексії настає в працях Марії Яніон, Марії Змігродзької, Галіни Круковської. Їхнім продовженням є публікація сорока (станом на березень 2018 року) томів наукової видавничої серії «Чорний романтизм».

Характеристика течії

Основа творіння світу в течії чорного романтизму — зловороже, таємниче, ірраціональне бачення природи. Вона зваблює своєю красою людину тільки для того, щоб у мить зачарування визволити в ній божевілля знищення, імпульс убивства. Тут людина є інтегральною частиною Космічної цілісності, яку найкраще можна описати

за допомогою суперечностей: це пристрасний коханець однієї миті, а наступної — безжальний убивця. Це істота краси, хоч дика й непокірна, яка віддається шаленству знищення, помсти, розбещеній еротиці, аморальним і ворожим культурі актам. Ця культура у творах чорного романтизму створює оманливий ефект людських зусиль підкорити й загнuzдати природу. Результати цих намагань нетривалі й у мить звільнення диких бажань та інстинктів, вони стають предметом пристрасного, захопленого знищення. А найбільш значущі акти культури відбуваються завдяки історичній діяльності людини. Історія — позбавлена героїв, безцільна, апокаліптична — ідеальний простір для божевільного заспокоєння інстинкту смерті, який природа пробуджує в індивідах і цілих народах. Бог світу чорного романтизму — це або Бог, який відмовився від опіки над світом, або Бог, подібний до старозавітного Єгови. Часом Він взагалі відсутній у цьому світі або є малозрозумілою істотою, яка ніяк себе не проявляє.

До специфічних рис поетики чорного романтизму належать домінування мотивів ночі, активізація руйнівних сил стихій (вогонь, вода, повітря, земля), експресія станів дикості в природі та людині, зображення специфічних локацій, що символізують таємницю (замок, могила, руїни, цвинтар, а в природі — степ, ліс, дикі місцини, гори), настрої пустки, смутку, страху, меланхолії, демонічної ірраціональної загрози чи вампіричної жаги крові. Картина світу означає тут космічний дуалізм між ніччю та днем, злом і добром, місяцем і сонцем, таємницею і знанням — завжди з акцентом на перший елемент. *Profanum* тут набагато сильніший, ніж *sacrum*, Танатос тріумфує над Еросом, знищення сильніше за створення, а підземне (хтонічне) важливіше за те, що зверху. Людина (суб'єкт, що залежить від природи) переживає в цьому світі абисостичний (від гр. *abyssos* — безодня) шок, випробування прірвою космічного існування, яке є бездонним і безцільним.

Світ чорного романтизму побудовано з елементів народного бачення космосу й історії, а також історичних поглядів і переказів (історизм). Елементи фантастики поєднуються з чудесними початками, буйним танатизмом і несамовитістю. Готична архітектура функціонує тут часто поряд зі східною культурою.

Улюблені літературні форми чорного романтизму — поетичний роман, роман-балада, поема, рідше лірика чи драма. Чорний романтизм як течія інтегрує в собі елементи готизму, оссіянізму, янгізму, лібертизму, вертиризму, фаустизму, медієвізму, літературного сатанізму й вампіризму. Філософською основою створення літературних творів стають течії філософії, які підкреслюють існування в природі якоїсь темної засади буття, праясності зла (Фрідріх Вільгельм Дьозеф фон Шілінг, Артур Шопенгауер, Готтхільф Генріх фон Шуберт, Ернст Август Фрідріх Клінгеманн, «Гімни до ночі» Новаліса, «Нічні вартові» Бонавентури).

Діапазон явища

Елементи чорного романтизму знаходимо в усіх національних літературах ХІХ століття, в яких сформувався романтичний нурт, в тому числі в американській (Едгар Аллан По, Натаніель Готорн, Герман Мелвіль), російській (Михайло Лермонтов, Микола Гоголь), французькій (Віктор Гюго, Теофіль Готье, Альфред де Віньї, Проспер Меріме, Жерар де Нерваль), а також італійській, де песимістичні початки з'являються в авторів, яких найчастіше не називають романтиками (Уго Фосколо, Джакомо Леопарді). У польській літературі творами чорного романтизму, які належать до похмурих, божевільних, називають передусім роботи поетів «української школи» в польській поезії. Варто виділити «Марію» (1825) Антонія Мальчевського, «Замок канівський» (1828) і уманську лірику (1824–1825) Северина Гоцинського. Рідше згадують «Бруно» (1836)

і «Завірюху» (1836) Томаша Августа Олізаровського, «Леслава» (1847) Романа Зморського.

Яскраві начала цієї течії з'являються в «Едмунді» (1829) Стефана Вітвіцького, «Історії Вацлава» (1833) Стефана Гарчинського, «Самогубці» (1835) Густава Зелінського й більшості поетичних романів. Елементи естетики чорного романтизму знайдемо в ранніх оповіданнях і романах Зигмунта Красінського («Могила родини Райхсталів», 1828; «Мстивий карлик і Мецлав, князь Мазовецький», 1830; «Владислав Герман і його двір», 1830; і передусім в «Агай-хані», 1834). Мотиви чорного романтизму демонструє і література, інспірована алхімією, демонізмом та езотерикою: роман «Сендзивой» (1845) Юзефа Богдана Дзекановського, драма «Міхал Сендзивой» (1859) Вацлава Шимановського, більшість романів Людвіка Штирмера, «Твардовський. Містерія з народних переказів» (1873) Александра Грози, «Велика аудієнція у Люцифера. Із записів Барона Брамбеуса» (1832) Юзефа Сенковського. Важливу роль у творчості письменників, які надихалися фантастикою й дивами, відіграють страхи й іронія чорноромантичної естетики: у «Шляхтичу Завальні, або Білоруси у фантастичних оповіданнях» (1844–1846) Яна Барщевського, прозі Пляцида Янковського, Людвіка Штримера, Валерія Лозінського, Владислава Словацького. Однак у цій течії елементи жаху притлумлені гумором, гротеском, перебільшеннями, іронією. Похмуре бачення світу, переповненого злом, наповненого актами жорстокості, картинами історичного хаосу й морального каліцтва людини знаходимо в прозі творців, пов'язаних із південно-східними, українськими кресами Речі Посполитої: у Александра Грози в «Пані старості Канівському» (1836), Міхала Грабовського в «Коліївщина й степи» (1838) і «Станиці Гуляйпольській» (1840–1841), у Міхала Чайковського в українських романах «Вернигора» (1838), «Стефан Чарнецький» (1840), «Гетьман

України» (1841), а також у Зенона Фіша в прозі «Нестор Писанка» (1856) та оповіданні «Тарасова ніч» (1841) та у Домініка Магнушевського «Помста панни Уршулі» (1838), «Малгожата з Зембоціна» (1842), «Польська жона у трьох віках» (1843). До чорноромантичної конвенції наближається Едвард Желіговський (драматична фантазія «Йордан», 1846–1847), Міхал Ходзько («Десять замальовок з поїздки до Польщі 1833 р.», 1841; «Ніч паломника», 1861), Маврицій Гославський («Поділля», «Банко»), а також Володимир Висоцький — польський поет з Києва, який поєднав у своїй творчості романтичні та позитивістичні інспірації («Ляшка», «Оксана»).

Чорноромантичні елементи з'являються (хоча й не домінують) у творчості найвидатніших польських романтиків. Міцкевич писав твори, в яких проявляється темне бачення екзистенції, природи й космосу. Ця візія зустрічається в ліриці («Новий рік», 1823; «Евтаназія», 1822–1824; «Сон (з Лорда Байрона)», 1824; «Ариман і Оромаз», 1830), в баладі «Втеча» (1831–1832), у віршованому епосі (смерть у «Гражині», 1822; опис війни в «Конраді Валленроді», 1828), як і в драмі (Злий пан у другій частині «Дзядів», мотив смерті в четвертій і першій частині, демонологічні, інфернальні мотиви, фігура екзистенційного пекла, образ Росії як Содому в «Відступі» третьої частини «Дзядів», сцена смерті Графині в «Барських конфедератах», 1834, «Розмови хворих», 1854).

Ці елементи не пробуджували в ХІХ столітті зацікавлення критиків, які нарікали або на їхні фантастичні перебільшення (класики), або на недостачу реалізму. Маврицій Мохнацький писав про описи сцен війни в «Конраді Валленроді»: «Війна Ордену з Литвою, порівняно з попередніми сценами, була швидшою та динамічнішою, ніж того вимагала композиція, що помітно ослабило її ефект» (з книги «Про польську літературу в дев'ятнадцятому столітті»).

Елементами чорного романтизму насичені твори Юліуша Словацького, який черпав інспірації з поетичних творів Джорджа Гордона Байрона, театру історії Вільяма Шекспіра, а також готичної повісті. Жорстокість, помста, порочне кохання, підступ, екзистенційна самотність героя, показана в космічному масштабі, характеризує ранні твори поета («Шанфари», «Хьюго», «Араб», «Ян Белецький», «Монах», «Ламбро», «Змія»), зрілі поеми («Вацлав», «Поема П'яста Дантишка гербу Леліва про пекло»), драми («Кордіан», «Горштинський», «Баладина», «Мазепа», «Ксьондз Марек», «Срібний сон Соломії», «Самюель Зборовський», «Завіша Чорний», «Золотий Череп», «Агезилій»), а також містична поема «Король-Дух» (перша рапсодія, 1847). Усі твори поета, незважаючи на різну естетику й жанри, мають у собі спільний елемент — жорстоке й песимістичне начало.

Станіслав Ропелевський, якого (не завжди справедливо) називають агресивним критиком, писав про вкрай ризиковані експерименти божевільної, чорноромантичної уяви у творах Юліуша Словацького: «Остання поема "Вацлав", на думку автора, навіть вимагала виправдання: красиво написана, як усе, що пише пан Словацький, однак не виправдовує це ні зухвалості поета, який піддався спокусі написати продовження "Марії" Мальчевського, ні браку художнього чуття, коли він хотів зірвати чарівну заслону, яку Мальчевський накинув у кінці на головних героїв свого твору. "Поема про пекло" не має прізвища автора, й обережність тут дуже доречна. Ми не знаємо, хто допустив до того дивацтва або яка талановита людина написала це заради жарту, випробування публічності, чи хто добровільно дав себе так обманути. У першому випадку застерігаємо, що нас складно спіймати; якщо ж автор добра душа, то радимо йому, щоб назв, які сам він поважає, не міняв на титул смішного поета» («Три поеми» Юліуша Словацького).

«Леслав» Романа Зморського

У польській літературі крайнім проявом чорного романтизму залишається «Леслав. Фантастичний нарис» (1847) Романа Зморського, представника Циганерії Варшавської. Критика прийняла цей нігілістичний божевільний твір стримано. Хвалили талант молодого автора, але засуджували за перебільшення.

Фредерик Генрик Левестан писав у своїй рецензії („*Gazeta Codzienna*” 1856, № 162): «Не знаємо чому, але ця втеча від смерті до пекла <...> мимовільно сприймається нами як не дуже щаслива та негідна пародія. Загальне враження після прочитання останньої сторінки якесь хворобливе, тремтливе».

Поему критикували за дублювання схем і поведінкових зразків героїв раннього романтизму Байрона, Гете, Міцкевича, Красінського, а передусім за блюзнірство та силу поетичних закликів зла. Александр Невьяровський у рецензії на «Леслава» („*Gazeta Warszawska*” 1856, nr 142–144) переконував: «Очевидно, що в усій поемі лише сам Незнайомий (сатана) завжди правий. Його роздуми автор возвеличує силою свого таланту, його образ оточено ореолом героїчного мучеництва!! І навпаки, Бога він представляє як Творця вічної ненависті. Ми не ханжі, не сиплемо прокляттями навіть на розпачливі гіпотези людського розуму, допоки той крізь хмари сумнівів шукає обличчя Бога; але ми не можемо жодним чином погодитися з поняттям Бога, який подібний скоріше до людського вождя варварських народів, ніж до милосердного Творця світів».

«Леслав» пробуджує крайні оцінки. На вершини його підносив Едвард Дембовський, підсумовуючи: «Масштаб поглядів та ідей “Леслава” такий величезний, що описувати його немає сенсу» («Молода варшавська письменність», „*Tygodnik Literacki*” 1843, № 31). Марцелій Мотти, познанський критик, у свою чергу іронічно підсміювався над псевдоромантичними реквізитами драматичної поеми,

якими були немодні герої і теми: «Зрештою, часи Манфредів Кордіанів, Вацлавів, Донжуанів, Леславів і такого типу істот, розгніваних на Господа Бога, світ, людей і самих себе, які <...> ходили по хмарах, їздили на духах, а з дияволами були за панібрата, які їли жовч, напивалися сльозами і театральню страждали на пом'якшення мозку, ті часи давно минули» (*De omnibus rebus et quibusdam aliis*, „Dziennik Poznański” 1866, № 118). Після 1864 року критика забула про Зморського, «Леслава» і Циганерію Варшавську. Про цю групу нагадала лише Валерія Маррене-Можковська у книзі «Циганерія Варшавська» (пол. *Cyganeria Warszawska*, 1904). Останнє видання «Леслава» вийшло в 1900 році — «Оригінальні й перекладні твори» Зморського (пол. *Pisma oryginalne i tłumaczone*), а на наступне видання треба було чекати аж до 2014 року (НВС «Чорний романтизм»).

Перші передбачення в критиці

Переконання про існування в романтизмі похмурої течії усталилося дуже рано. Ще до того, як у нас з'явилася романтична література, Ян Снядецький у відповідь на статтю Казимира Бродзінського «Про класичність і романтичність у душі польської поезії» (пол. *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej*, „Pamiętnik Warszawski” 1818, т. 10–11), говорячи передусім про німецьку літературу, зауважив темну сторону романтизму як небезпечну мисленнєву тенденцію, що підриває раціоналізм. У його статті «Про класичні й романтичні твори» („Dziennik Wileński” 1819, т. 1) читаємо: «Чари, ворожіння й привиди — це не природа, а плід розуму, ослабленого несвідомістю й забобонами».

Першим питання значення міфу, символу (в тому числі символіки ночі, міфу Фауста) порушив принц Едвард Любомирський. Він переклав польською мовою виставу А. Клінгеманна «Фауст. Трагедія в 5 актах», побачену в 1818 році у Відні, і видав її у Варшаві в 1819 році, написавши

до неї «Вступ», у якому доводив необхідність створення в Польщі національного театру й літератури, що спиралися б на ранньоромантичні німецькі зразки. Повна елементів божевілля (ніч, блискавки, постать Незнайомого, який виявляється дияволом, Фауст, якого викрадають до пекла), вистава Клінгенманна мала бути прикладом саме такої літератури. З великою ерудицією Любомирський переконував, що також інші німецькі версії міфу Фауста варті зацікавлення: «“Фауст” показує нам людину, пристрасті якої ніколи не стримував розум, адже сам став здобиччю найдикішої пристрасті. Межі, за які людині забороняє вийти релігія, були для нього затісними. Він переступив їх і заблукав. Жадав зрозуміти те, чого смертний зрозуміти не може, заглибився в такі таланти, які змішали його думки. Він шукав правди, але сумніви, нелюбов і ремствування на Творця віддалили його від неї» (зі «Вступу»). Переклад Любомирського та його «Вступ» не отримали багато рецензій чи хоча б більш-менш широкого розголосу. В анонімно виданій 1820 року рецензії «Вступ» Любомирського був цілковито проігнорований („*Tygodnik Polski*”, 1820, т. 1), а Казимир Бродзінський розхвалював інший твір Любомирського «Могили в день смерті Тадеуша Костюшка. Лицарські думи» (1821), в яких фігурували важливі чорноромантичні мотиви в душі поезії ночі, могил та оссіянізму, і лише побіжно згадав «Фауста».

Начала течії разом з появою романтичної поезії сягали суперечок про духів і «дива імажизму» в «Баладах і романсах», у другій та четвертій частині «Дзядів». Велике значення мають твори Мохнацького «Про дух і джерела поезії в Польщі» (пол. *O duchu i źródłach poezji w Polsce*, „*Dziennik Warszawski*”, 1825, т. 1, № 2) і «Стаття, приводом до якої послужив “Замок канівський” Гощинського» (пол. *Artykuł, do którego był powodem „Zamek kaniowski” Goszczyńskiego*, „*Gazeta Polska*”, 1829, № 15–29). У висновку, що «Марія» (1825) Мальчевського і «Замок

канівський» (1828) Гощинського творять не лише основу романтичної школи, але й окрему темну її течію, важливу роль треба приписати критичній книжці Мохнацького «Про польську літературу в дев'ятнадцятому столітті» (1830), в якій «Марія» представлена як шедевр. Мохнацький поєднав чорну версію романтизму з українською темою та історією кресів: «Дійсно, все переплелось в цьому романі в клубку нещастя, який ніколи не розмотається. Річ проста та складна одночасно, природна й жахлива, банальна й глибока, мов прірва. — Не так кривавий злочин, як підготовка убивці пробуджують страх, коли перед таємним виконанням своєї роботи він мовчки обдумує вбивство. Далекий замах ледь не страшніший від самого удару. Не смерть, а дорога до смерті, круті стежки до неї сіють страх. Заплуталася думка людська в цьому лабіринті. Тієї миті зловісне передчуття всіма своїми силами охоплює нашу душу. Це чатування, що передує результату, подібне до мороку, мов темний бік фантазії. Якась оболонка, чорний туман залягає тоді в незмірному просторі між далеким бажанням, яке живе поки що лише в серці, і його здійсненням, між підняттям руки й завданням остаточного, смертельного удару. Опівнічна година Шекспіра! Родителька великих, трагічних вражень! У цьому мороку уяви, за тією імристою заслоною фантазії Мальчевський умістив суть своєї поеми» (з книги «Про польську літературу в дев'ятнадцятому столітті»).

Безпосередньо посилаючись на філософські та наукові інспірації «Нічного боку природознавства» Готтхільфа Генріха фон Шуберта, Мохнацький захищав від варшавської критики твір «Едмунд» Стефана Вітвіцького, який усі критикували як епігонський і такий, що епатував песимізмом: «Характерною рисою молодого літератури наших романтиків є точно смуток, туга, меланхолія; але пустий сміх столичних жартівників, які не можуть зрозуміти цієї меланхолії, подібний до свисту гострого північного

вітру, який тільки дуне, як одразу опадають з дерев зав'язі фруктів і листя з нерозвинутими ще бруньками. Той сміх, ту іронію можна було б порівняти зі згубним повітрям <...>. У наших почуттях, в історії, в природі, в серці людини, в суспільстві є одна сторона, яку можна було б назвати нічною. Один з великих сучасних письменників у Німеччині видав твір під назвою “Пейзажі з нічного боку”. Цей твір прикрашають рідкісні стильові оздобы. <...> По-справжньому нічну, похмуру сторону в серці та думках молодого ентузіаста розкрив автор “Едмунда”, Стефан Вітвицький.

Слабкість, названа меланхолією, вабить до могили, але з тієї слабкості не годиться сміятися, як це зробив рецензент у «Газеті Польській», який виклав публічності думку автора в помилковому світлі. Зовсім іншої критики потребує «Едмунд» Стефана Вітвицького. Він помирає не від захоплення наукою (як це розуміє рецензент «Газ. Пол.», а від тієї єдиної причини, що (як говорить він сам на с. 48) у ньому звучала якась страшна пісня, немов далека цвинтарна луна» (Маврицій Мохнацький, «“Едмунд” Стефана Вітвицького», „*Kurier Polski*” 1829, № 14, с. 70–71).

«Українська школа»

Лише виразний виклад ідеї, що існує «українська школа» в польській літературі, характерною рисою якої є ніч, темрява, історична жорстокість тощо, дозволило критиці прийняти цю ворожу засадам класицизму, але власну й оригінальну естетику. Мохнацький описав це чудовими словами: «Сумний роман, як думи й співи цієї країни, де він народився. Жертва невмілої критики, що кілька років тому приречла його на забуття! — Польська публічність не знає “Марії” Мальчевського. Не всюди є ця поема. Не розкупили й малого відсотка накладу. Приклад помилки рецензентів вартий того, щоб його пам'ятали. “Марія” Мальчевського є єдиним, найвидатнішим

і найбільшим твором тогочасної польської літератури, (незважаючи на багато неправильних рим і твердого, як декому здається, стилю, який я, принаймні одноосібно, вважаю перевагою). “Якби в нас були тільки «Марія» та «Гражина», — сказав Міхал Грабовський в щоденнику «Ординця», — в нас би вже була оригінальна література”. Цей молодий критик сказав правду» («Про польську літературу в дев’ятнадцятому столітті»).

Кінцеву кодифікацію шкіл у польській поезії зробив Александр Тишинський у розділі «Про школи польської поезії» в романі «Американка в Польщі» (1837), в якому дав чудову характеристику чорного романтизму в його українській версії. «Понурість, дикість, криваві картини, вбивства — це улюблений щоденний зміст творів українських поетів; якщо в них часом зустрінеш ненадовго когось усміхненого, не усміхайся у відповідь, бо гірко заплачеш за хвилину радість; якщо в них зустрінеш любов, то любов ця буде похмура й дика, або тілесна й проста». До поетів цієї школи Тишинський зарахував Мальчевського, Гощинського, а також Мавриція Гославського, Юзефа Богдана Залеського, Тимона Заборовського. Серед наступних поколінь критиків висновки Тишинського не ставилися під сумнів, хоча була суперечка про україноманію й «українську школу» в польській поезії, в якій взяли участь Міхал Грабовський, Антоній Альберт Марцінковський і Юзеф Ігнацій Крашевський. Суперечка, однак, не стосувалася твердження, що в цій поезії превалує похмурий і сумний характер. Кінцеве формування переконання щодо ролі та значення чорноромантичної України для польської культури можна приписати Міхалові Грабовському і його статтям з “*Літератури й критики*”: «Про елемент української поезії в польській поезії» (пол. *O elemencie poezji ukraińskiej w poezji polskiej*, 1837), «Про школу української поезії» (пол. *O szkole ukraińskiej poezji*, 1840).

«Польські українські поети, згідно з окресленням Міхала Грабовського, намісці, дезастиали лише провінційні пісеньки, будують епопею і романс. Погляньмо, наприклад, на твір Мальчевського. Він дивиться на Україну як на найсумнішу провінцію своєї вітчизни, дику, безлюдну, пусту провінцію, *ora finitima* ліпше сформованої та веселішої Польщі. Тому часто повторює, як пусто, сумно й гірко, немов щастя минуло, на буйній Україні» (зі статті «Про школу української поезії»). Мода на Україну була також предметом критичних зауважень Крашевського, який у третьому відрізку циклу «Моральні хвороби XIX століття» („*Tygodnik Petersburski*”, 1839, № 17–18) затаврував «Україноманію». Грабовський у статті «Кілька зауваг щодо школи польської поезії (з приводу статті про “україноманію”)» (“*Tygodnik Petersburski*”, 1839, № 36) полемічно поставився до тез Крашевського.

Дуже швидко літературна критика, яка сприяла творам, що належать до цієї течії, зауважила, що відбувається конвенціоналізація образів і повторення тих самих, найчастіше «українських» тем. Роман Зморський у рецензії на поезію Александра Грози писав: «Що найдивніше в письменнику, який хоче бути поетом: не видно в нього ніде того таємничого натхнення, яке читач звик вгадувати у словах рими, немає ані мрій, ані піднесення полум'яного серця» (Роман Зморський, «Поезія Александра Грози у погляді Романа Мазура» (пол. *Poezje Aleksandra Grozy przez Romana Mazura, Wilno, 1853 roku – tomów dwa*, „*Tygodnik Literacki*” 1844, № 41).

У цьому браку свіжості критика звинувачує більшість творів чорноромантичної серії, створених після 1840 року. Якщо щось і хвалили, то так, як і Зморський, вдалу інспірацію «Марією» Мальчевського: «Ні, це зовсім не наслідування. Це дух Марії блукає рядками та пробуджує в нас струни спогадів» (там само).

Навколо «Марії» Мальчевського

У всьому ХІХ столітті аж до 1918 року значення «Марії» Мальчевського та «Замку канівського» Гощинського не ставилося під сумнів. Особливо «Марія» — цей найбільш чорноромантичний твір — переживала зростання слави, стаючи об'єктом багатьох поси- лань, парафраз та алюзій. Словацький намагався писати її «нові» версії в «Яні Белецькому» (1830) і «Вацлаві» (1838). Подібний задум ще більш похмурої парафрази присвятив Красінському в «Літній ночі» (1842). Норвід відсилався до неї в «Зволені» (1851), «Ассунті» (1870) та «Емілю на Гоздаві» (1871). Міцкевич написав коротку передмову до її видання 1844 року. Поема Мальчевського багаторазово слугувала прикладом під час паризьких лекцій (1840–1844). Безпосередньо до «Марії» апелює вся, невелика, але чудова творчість Авґуста Антонія Якубовського (1814/1816–1837), сина Мальчевського. Інспірації з'явилися також і після 1864 року, наприклад, у повісті «Марія» (1877) Елізи Ожешко.

«Марію» було визнано альтернативною Міцкевичу моделлю романтизму, і вперше висловив цю думку нешлюбний син Мальчевського, Авґуст Антоній Якубовський у книжці, написаній англійською та виданій у 1835 році у Сполучених Штатах під назвою «Спогади польського вигнанця». У ній він писав: «У його поемі “Марія” знаходимо силу виразу й чудові картини давніх польських звичаїв, це настільки досконалі описи нашої романтичної України, що можуть конкурувати з шедеврами Міцкевича». У виданій англійською мовою для американців великій антології «*Poets and Poetry of Poland*» (1881)² Павло Соболевський писав про темного

(2) У цьому томі також є матеріал, присвячений цій книзі. Див. Я. Лавський, *Голос «польського вигнанця» про Україну в Америці у 1837 році — англійською* [в] Я. Лавський, цит. джер., с. 83–120.

генія Міцкевича й Гощинського з великою шаную. Тим часом після 1864 року в польській критиці ранг «Марії» постійно зростав, хоча ще в 1838 році у черговому виданні твору Август Беловський, який багато зробив для дослідження життя і творчості Мальчевського, звертався до критичного аналізу «Марії», що, на його думку, мала також недоречності та помилки, які можна поєднати з її байронізмом та чорноромантичною аурую: «Знайти в окремих реченнях меншу чи більшу влучність висновків; віднайти у похвалах все, що може бути в них перебільшеного; залагодити суворі нагани уважними примітками переборених перешкод; видати врешті світлий і остаточний вирок, — все це має зробити народ, так само як народні письменники спільними зусиллями повинні посувати вперед польське письменство до дедалі вищої досконалості, з тієї висоти, на яку його з гідністю піднесли зусилля Антонія Мальчевського».

Історію, розказану в «Марії», Беловський поєднав зі справжньою історією вбивства дружини Щенсного Потоцького — Гертруди з Коморовських. Злочин було вчинено найманими вбивцями за наказом подільського воєводи Францішека Потоцького у 1771 році. Цю історію, можливо, дізнався Мальчевський, котрий походив з Поділля. Таким чином «Марія», укорінена в епісі кінця Речі Посполитої Обох Народів, яка представляла сугестивне, глибоко символічне та значеннєве бачення Польщі у XVII столітті, стала твором, який модельно представляв для всіх поколінь (аж до 1918 року) дух давньої Польщі, її розквіт і занепад. Вона виражала тріумф смерті, марності й ницості, болісний стан людини в розпачі, якою був поляк XIX століття, позбавлений Вітчизни, своєї держави. Її глибину вихваляли Маврицій Мохнацький, Міхал Грабовський, Александр Тишинський, Юзеф Коженювський, Генрик Межбах, Пйотр Хмельовський, Станіслав Тарновський, Пйотр Владислав Дроп'ювський,

Габріель Корбут, Станіслав Млодзенец.

Мохнацький, Беловський, Грабовський, як і інші критики XIX століття, побудували біографічний міф Мальчевського: непочутого поета, самотнього генія, шедевр якого не отримав жодного відлуння. Тим часом слава «Марії» та її автора зростала дуже швидко. Вже у Мохнацького, у творах Міхала Подчашинського, в родинному колі Юліуша Словацького видно раннє захоплення твором і автором, яке тривало аж до XX століття, що принесло «Марії» спеціальне видання, підготовлене Антонієм Ланге, й аналітичні монографії Миколая Мазановського та Юзефа Уейського. «Марія» Мальчевського лишається канонічним твором течії чорного романтизму, про яку Антоній Ланге сказав так: «Ці всі переваги зробили так, що, незважаючи на зміни в тенденціях мистецтва, незважаючи на поступовий занепад романтизму, „Марія” живе і буде жити ще довго в пам'яті поколінь як один із тих творів, внутрішня суть яких переросла в національну» (передмова до «Марії», 1910).

Джерельна бібліографія

K. Brodziński, *O klasyczności i romantyczności tudzież o duchu poezji polskiej*, „Pamiętnik Warszawski” 1818, t. 10–11;

S. Lubomirski, *Wstęp*, w: [A.E.F. Klingemann], *Faust. Tragedia w 5 aktach*, z niem. wolnym wierszem przetł. [przez E. Lubomirskiego], 1819;

J. Śniadecki, *O pismach klasycznych i romantycznych*, „Dziennik Wileński” 1819, t. 1;

[M. Mochnacki], *O duchu i źródłach poezji w Polsce*, „Dziennik Warszawski” 1825, t. 1, nr 2;

[M. Mochnacki], *Artykuł, do którego był powodem „Zamek kaniowski” Goszczyńskiego*, „Gazeta Polska” 1829, nr 15–29;

M. Mochnacki, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, 1830;

- A. Jakubowski, *The Remembrances of a Polish Exile, 1835* (wyd. pol. *Wspomnienia polskiego wygnańca*, 2013);
- M. Grabowski, *Literatura i krytyka*, t. 1, 1837;
- A. Tyszyński, *O szkołach poezji polskiej*, w: tegoż, *Amerykanka w Polsce. Romans*, 1837;
- Z. K. [S. Ropelewski], „Trzy poemata” Juliusza Słowackiego, „Bajki i poezje” Antoniego Goreckiego, „Poemat o piekle” Dantyszka, „Młoda Polska. Wiadomości Historyczne i Literackie” 1839, dodatek do nr. 8;
- M. Grabowski, *Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej (z powodu artykułu o ukrainomanii)*, „Tygodnik Petersburski” 1839, nr 36;
- [J. Słowacki], *Kilka słów odpowiedzi na artykuł pana K. Z. o poezjach Juliusza Słowackiego*, „Młoda Polska. Wiadomości Historyczne i Literackie” 1839, dodatek do nr. 9;
- [S. Ropelewski], „Balladyna”, „Młoda Polska. Wiadomości Historyczne i Literackie” 1839, nr 29;
- E. Dembowski, *Młoda piśmienność warszawska*, „Tygodnik Literacki” 1843, nr 31;
- R. Zmorski, *Poezje Aleksandra Grozy przez Romana Mazura*, „Tygodnik Literacki” 1844, nr 30–31 i 33–34, 1845, nr 37 i 41;
- F. H. Lewestam, *Lesław. Szkic fantastyczny Romana Zmorskiego*, „Gazeta Codzienna” 1856, nr 162;
- A. Niewiarowski, *Poezja. Szkic fantastyczny Romana Zmorskiego*, „Gazeta Warszawska” 1856, nr 142–144;
- H. Motty, *De omnibus rebus et quibusdam aliis. List XXXVIII*, „Dziennik Poznański” 1866, nr 118;
- L. Siemieński, *Kilka myśli o Antonim Malczewskim i jego „Marii”*, „Przegląd Lwowski” 1872, t. 4;
- P. Sobolewski, *Poets and Poetry of Poland*, 1881;
- M. Zdziechowski, *Antoni Malczewski. Ustęp z dziejów bajronizmu polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1895, t. 2;
- M. Mazanowski, *Antoni Malczewski*, 1897.

Предметна бібліографія:

- J. Ujejski, *Antoni Malczewski (Poeta i poemat)*, 1921;
- M. Janion, *Zygmunt Krasiński – debiut i dojrzałość*, 1962;
- R. Przybylski, *Świat jako maszyna piekielna. (O „Zamku kaniowskim” Goszczyńskiego)*, w: *Studia z teorii i historii poezji*, red. M. Głowiński, seria 2, 1970;
- J. Maślanka, *Wstęp*, w: A.A. Jakubowski, *Poezje*, 1973;
- H. Gacowa, *„Maria” i Antoni Malczewski. Kompendium źródełowe*, 1974;
- M. Janion, *Gorączka romantyczna*, 1975;
- M. Kalinowska, *Mowa i milczenie – romantyczne antynomie samotności*, 1989;
- „Bo insza jest rzecz zdradzić, insza dać się złudzić”. *Problem zdrady w Polsce przełomu XVIII i XIX w.*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, 1995;
- Antoniemu Malczewskiemu w 170. rocznicę pierwszej edycji „Marii”*, red. H. Krukowska, 1997;
- A. Kowalczykowska, *Romantyczni szaleńcy*, 1997;
- W. Szturc, *Mitologia nicości: Antoni Malczewski*, w: *tegoż, O obrotach sfer romantycznych. Studia o ideach i wyobraźni*, 1997;
- Z. Suszczyński, *Wstęp*, w: Z. Krasiński, *Agaj-Han. Powieść historyczna*, 1998;
- D. Sosnowska, *Seweryn Goszczyński. Biografia duchowa*, 2000;
- D. Zawadzka, *Pokolenie klęski 1812 roku. O Antonim Malczewskim i odludkach*, 2000;
- M. Bieńczyk, *Czarny człowiek. Krasiński wobec śmierci*, 2001;
- L. Libera, *W Szwajcarii. Studium o Juliuszu Słowackim*, 2001;
- Postacie i motywy faustyczne w literaturze polskiej*, t. 1–2, red. H. Krukowska i J. Ławski, 2001;
- J. Ławski, *Poezja i Armageddon. „Nie-Boska komedia” Zygmunta Krasińskiego — dramat eschatologicznych*

prowokacji, w: tegoż, *Marie romantyków. Metafizyczne wizje kobiecości (Mickiewicz, Malczewski, Krasiński)*, 2003;

M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i egzystencja*, 2004;

J. Klein, *Schwarze Romantik. Studien zur englischen Literatur im europäischen Kontext*, 2005;

J. Lyszczyna, *Maurycy Gosławski — piewca Podola*, „Rocznik TLimAM” R. 40 (2005);

I. Węgrzyn, *Polskie piekło. Literackie biografie zdrajców targowickich: Stanisława Szczęsnego Potockiego, Franciszka Ksawerego Branickiego i Seweryna Rzewuskiego*, 2005;

M. Kwapiszewski, *Późny romantyzm i Ukraina. Z dziejów motywu i życia literackiego*, 2006;

M. Żmigrodzka, *Rozdrożni i gra z nicością, w: Bonaventura [A.E.F. Klingemann], Straże nocne*, przeł. K. Krzemieniowa i M. Żmigrodzka, red. J. Ławski, 2006;

M. Jochemczyk, *Rzeczy piekielne. Wokół „Poematu Piasta Dantyszka” Juliusza Słowackiego*, 2006;

D. Ambroziak, *„Każdy baron ma swoją fantazję”. Józef Sękowski — Polak z pochodzenia, Rosjanin z wyboru*, 2007;

J. Ławski, *Bo na tym świecie Śmierć. Studia o czarnym romantyzmie*, 2008;

H. Krukowska, *Noc romantyczna. (Mickiewicz, Malczewski, Goszczyński). Interpretacje*, 2010;

K. Korotkich, *Wyobrażenia apokaliptyczna Juliusza Słowackiego. Obrazy, wizje, symbole*, 2011;

Noc. Symbol — Temat — Metafora, t. 1: *Wokół „Straży nocnych” Bonawentury*, 2011, t. 2: *Noce polskie, noce niemieckie*, 2012;

R. Radyszewski, M. Zymomrya, *Ukraiński kontekst Słowackiego*, w: *Piękno Juliusza Słowackiego*, t. 1: *Principia*, red. J. Ławski, K. Korotkich i G. Kowalski, 2012;

Szkoła ukraińska w romantyzmie polskim. Szkice polsko-ukraińskie, red. S. Makowski, U. Makowska i M. Nesteruk, 2012.

B. Dopart, *Polski romantyzm i wiek XIX. Zarysy, rekonesanse*, 2013;

E. Lubomirski, *Faust. Tragedia w pięciu aktach*, red. Ł. Zabielski, wstęp J. Ławski, S. Dietzsch, L. Libera i M. Kopij-Weiß, 2013;

J. Ławski, P. Oczko, *Nie tylko „syn Malczewskiego” — August Antoni Jakubowski w Ameryce*, w: A. A. Jakubowski, *Wspomnienia polskiego wygnańca*, przeł. J. Ławski i P. Oczko, 2013;

R. Majewska, *Arkadia Północy. Mity eddaiczne w „Lilli Wenedzie” i „Królu-Duchu” Juliusza Słowackiego*, 2013;

Starość. Doświadczenie egzystencjalne, temat literacki, metafora kultury, t. 1–2, red. J. Ławski, A. Janicka, E. Wesołowska, Ł. Zabielski i G. Kowalski, 2013;

M. Burzka-Janik, *Mistyczna frenezja. Czarny romantyzm Tomasza Augusta Olizarowskiego*, w: T. A. Olizarowski, *Poematy*, oprac. M. Burzka-Janik, 2014;

A. Kowalczykowska, *Wokół romantyzmu. Estetyka, polityka, historia*, red. i oprac. A. Janicka i G. Kowalski, 2014;

J. Lyszczyzna, *Stanisław Ropelewski – krytyk zapomniany?*, w: S. Ropelewski, *Pisma krytyczne*, 2014;

G. Czerwiński, A. Janicka, *Wstęp*, w: W. Szymanowski, *Sędziwój. Dramaty wybrane*, 2015;

S. Dietzsch, *Wstęp*, w: G. H. von Schubert, *Nocna strona przyrodoznawstwa*, red. J. Ławski, 2015;

H. Krukowska, *„Lesław. Szkic fantastyczny” Romana Zmorskiego, czyli o przekraczaniu tabu śmierci*, w: R. Zmorski, *Lesław. Szkic fantastyczny*, wstęp H. Krukowska, red. tomu i Aneksu J. Ławski, 2015;

E. Modzelewska, *August Antoni Jakubowski — poeta rozpaczy. Życie i twórczość*, 2015;

M. Sokołowski, *Wstęp*, w: S. Witwicki, *Edmund*, red. J. Ławski i M. Burzka-Janik, 2015;

Noce romantyków. Literatura, kultura, obyczaj, red. D. Skiba, A. Rej i M. Ursel, 2015;

G. Kowalski, *Mężczyzna fatalny. Życie, dzieło i śmierć Władysława Słowackiego*, w: W. Słowacki, *Narracje*, oprac. G. Kowalski, 2015;

M. Biało-brzeska, *Antoni Malczewski. Literackie mitologizacje biografii*, 2016.

Apokalipsa. Symbolika — Tradycja — Egzegeza, T. 1-2, red. K. Korotkich, J. Ławski, 2007;

Nihilizm i historia. Studia z literatury XIX i XX wieku, red. M. Sokołowski, J. Ławski, 2009;

“Українська школа” в літературі і культурі українсько-польського пограниччя, „Київські полоністичні студії”, T.VII, red. P. Радишевський, 2005

R. Radyszewski, *Włodzimierz Wysocki – pozytywista kijowski z romantycznym sercem*, [w:] W. Wysocki, *Poematy. Liryka. Satyra*, 2012

J. Nachlik, *Творчість Юліуша Словацького й Україна. Проблеми українсько-польської літературної компаративістики*, Львів 2009;

M. Bracka, *Pozytywizm kijowski versus pozytywizm warszawski: wizje świata i człowieka*, [w:] *Pozytywiści warszawscy: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876, S. I: Studia, rewizje, konteksty*, red. A. Janicka, 2015;

J. Weinberg, *Wywoływanie ducha, czyli „Grób rodziny Reichstalów”*, „Poezja” 1987, z. 7;

W. Jerszow, *„Tu cudnie, tu dziko, tu smutno, ale tak pięknie”. Żytomierz w kontekście czarnego romantyzmu Józefa Ignacego Kraszewskiego*, [w:] *Kraszewski i nowożytność*, red. A. Janicka, K. Czajkowski, Ł. Zabielski, 2015;

H. Krukowska, *Nocna strona „romantyzmu”*, [w:] *Problemy polskiego romantyzmu*, Seria II, red. M. Żmigrodzka, 1974;

J. Ławski, *Czarny romantyzm Augusta Antoniego Jakubowskiego*, „Wiek XIX” R. VIII(L), 2015;

Ł. Zabielski, *Franciszek Wężyk – Edward Lubomirski. Prolegomena do dziejów preromantycznego synkretyzmu literackiego*, „Wiek XIX” R. VIII(L), 2015;

M. Брацка, *Етнічна парадигма поезії «української школи» польського романтизму*, 2009.

2. ГОЛОС «ПОЛЬСЬКОГО ВИГНАНЦЯ» ПРО УКРАЇНУ В АМЕРИЦІ 1837 РОКУ — АНГЛІЙСЬКОЮ

*І Мала Русь щасливо заживе,
але настане для неї час,
коли відбудуться величні зміни;
я говорив про них, але боюся,
щоб Дніпро зі своїх не вилився берегів.*

Передбачення Вернигори,
українського селянина¹

З Поділля до Америки

В історії польсько-українських стосунків ХІХ століття Август Антоній Якубовський є рідкісним феноменом, послання якого з багатьох причин лишилися непочутими ні в Польщі, ні в Україні, більше того — їх взагалі не можна було почути.

Він народився у 1814 або 1816 році на Поділлі, в Україні, як нешлюбний син Антонія Мальчевського, автора «Марії», яку історія літератури в Польщі визнала винятковим явищем, особливо коли вийшла книга Мавриція Мохнацького «Про польську літературу в дев'ятнадцятому столітті» (1830). З цього року триває безперервна

(1) J. Chociszewski, *Księga sybillińska o przyszłości: zbiór objaśnień, proroctw, przepowiedni i jasnovidzeń o różnych narodach, a szczególnie o Kościele katolickim, Polsce i Słowiańszczyźnie*, [1895], reprint, Warszawa 2012, s. 275.

літературна слава «Марії» та Мальчевського, якій не зашкодили ні (о диво!) Міцкевич, Словацький, Красінський і Норвід, ні пізніші письменники.

Що цікаво, названі вище «пророки» самі з найвищою пошаною відгукувалися про поему та її автора². Мальчевського визнано законодавцем нової школи — української — в польській поезії: метафізичної, зануреної в історію кресів, глибинно-символічної. Мохнацький таким чином створив живий до сьогодні міф великої, але невизнаної своєчасно поеми:

«...врешті я не нав'язую цю думку, однак вважаю, що немає такого твору в сьогоднішній польській поезії, який би твір *Мальчевського* перевершив величністю композиції або невтомністю духа, або врешті умілою, вишуканою легкістю, справжньою художністю експозиції. — Не багато було людей у жалобній процесії на похоронах *Мальчевського*. Ніхто тоді не сказав “помер великий поет”. Друзі сумували лише за своїм товаришем, — геній промайнув нечутно, як тінь, без найменшого шереху! Тож покладімо зараз, на узбіччі камінь зі скромним написом: *авторові “Марії”!*»³.

Всього через шість років після апофеозу Мальчевського скінчилося життя й Августа Антонія Якубовського, який, проживши всього 20 або 22 роки, 25 квітня 1837 року в Норсгемптоні (штат Массачусетс) вчинив самогубство, вистріливши в себе з пістолета. Колишній учень Кременецького лицю (як і його батько), патріот уже в підлітковому віці, замішаний у листопадове повстання, літературно талановитий (знову ж таки, як батько), був у 1835 році заарештований ненависними

(2) Див. праці, зібрані в томі: *Antoniemu Malczewskiemu w 170 rocznicę pierwszej edycji „Marii”*, red. H. Krukowska, Białystok 1997.

(3) *Dzieła Maurycyego Mochnackiego, wydanie jedynie prawne ogłoszone z wiedzy Matki Autora*, T. V, *O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym*, Poznań 1863, s. 111–112.

австрійцями разом з іншими польськими підпільними діячами (можливо, він брав участь у так званій партизанці Залівського, з яким навчався в одному класі).

Ув'язнений у фортецях у Брно і Трієсті, а після відмови Франції прийняти поляків, разом із 265 співвітчизниками на фрегаті «Гебе» був депортований до Сполучених Штатів Америки. В Америці він швидко навчився англійської, до того ж настільки добре, що міг прекрасно говорити та писати. Ним опікувалися пресвітеріанці з міста Олбані (в штаті Нью-Йорк) на чолі з відомим в Америці пастором Вільямом Буеллом Спракью. Йому добре вдавалося викладати в школі французьку, аж до моменту прийняття жажливого рішення виїхати до Мексики, щоб відвідати там дядька, генерала мексиканської армії Константи Мальчевського (1797-?), який давно там мешкав під іменем Пабло Тарнава де Малькескі. Зустріч із ним, схоже, виявилася великим розчаруванням. До того ж Якубовський захворів там на невідому хворобу. За словами його старого приятеля Марціна Росенкевіча (1792/1793–1847), який теж був родом з України, з Поділля, ця хвороба «спотворила його горбом на спині».

Для юного хлопця, який і так був жахливим песимістом, це був психологічний тягар, несумісний з життям. У циклі поезій «IV Думи» він відобразив свій психологічний, духовний стан безнадії, який невдовзі призвів до самогубства⁴. Якубовський писав вірші польською та англійською, займався також есеїстикою англійською мовою. Вірші він почав писати ще на Поділлі. За словами Росенкевіча, у голові, просто в пам'яті він складав вишукані строфи.

(4) Біографію Якубовського написав і видрукував Юліан Маслянка. Див. J. Maślanka, *Wstęp do: A. A. Jakubowski, Poezje*, opr. J. Maślanka, Kraków 1973. Див. також: J. Ławski, *Siedem. O Auguście Antonim Jakubowskim*, w: *Nihilizm i historia. Studia z literatury XIX i XX wieku*, pod red. M. Sokołowskiego і J. Ławskiego, Białystok — Warszawa 2009.

Збереглися його поетичні твори (наприклад, «Думки подоланина», «Вечірній дзвін» та ін.), написані під час довгої подорожі Атлантичним океаном, що тривала від 22 листопада 1833 року до 28 березня 1834 року, під час якої корабель ледь не затонув унаслідок пожежі.

Поезією він займався і в Америці. Після смерті цим доробком опікувався Марцін Росенкевіч⁵ — кілька десятків віршів і фрагмент польської прози під назвою «Майор Александр» потрапили до Польської бібліотеки в Парижі. Лише (і на щастя!) в 1973 році Юліан Маслянка видав «Поезії» Якубовського із чудовим «Вступом», який описує біографію поневірянь письменника та підкреслює літературну вишуканість його творів, любов до екзистенційних мороків поезії. З того часу — повільно, але систематично — зацікавлення Антонієм Августом Якубовським у Польщі зростає, з'являються наукові та студентські праці про нього.

Другий полюс його творчості представляє англomовна проза в невеликій книжечці на 67 сторінок під назвою *The Remembrances of a Polish Exile*, яка в XIX столітті мала в Америці 5 видань, але все одно стала бібліографічним раритетом, незаним у Польщі до 1930 року, коли її описали Юліан Кшижановський і Станіслав Пігонь⁶ — обидва, зрештою, відсторонено, підкреслюючи, що її автором був «син Мальчевського» і хоча б з цієї причини він має лишитися в пам'яті. Тим часом це була перша в Америці публікація з інформацією про польську культуру й літературу, а також перші переклади англійською

(5) Див. статтю з енциклопедії *Rosienkiewicz Marcin*, w: *Słownik krzemieńczan 1805–1832*, wstęp i opr. haseł W. Piotrowski, Piotrków Trybunalski 2005, s. 261–262; E. Żuk, *Z Krzemieńca do Cincinnati*, „Tygodnik Powszechny” 1979, nr 11.

(6) S. Pigoń, *Syn Malczewskiego*, „Ruch Literacki” 1930, nr 3; J. Krzyżanowski, A. A. Jakubowski. *Syn Malczewskiego*, Kraków 1930.

фрагментів «Марії» Мальчевського, «Фариса», «Конрада Валленрода», «Дзядів» Міцкевича, віршів Мавриція Гославського, Юліана Корсака і Тимона Заборовського⁷.

Ці піонерські починання реалізував Якубовський у 1835 році, перед подорожжю до Мексики. Книга чекала до 2013 року, щоб отримати перше польсько-англійське критичне видання. Можна підсумувати, що дуже довго тривало укорінення в культурі польської книжечки, що оповідає між іншим і про польську літературу. Як говорить сам Якубовський, апогей розвитку польської поезії припав якраз на виступи Міцкевича. У 1837 році, коли Якубовський покінчив з собою, той же Міцкевич досі жив як письменник. Адже він помре в Константинополі в 1855 році, коли про Якубовського вже... забудуть. Віддаючи шану Міцкевичу, Якубовський змалював також горизонт іншої версії романтизму — української, репрезентованої Мальчевським (не зізнався, однак, у «Спогадах польського вигнанця», що це його батько), Гощинського і взагалі поетів, родом з України:

«Залеський, український поет, схопився за всі народні пісні та створив їх наново, свіжі, немов українські трави, й дикі, немов води Дніпра. Небагато творів своїх дав він читачам, однак вони іскряться світлом генія. Гощинський першим розпочав нашу революцію, окрім патріотичного духу, мав він ще й багато поетичних заслуг. Поема “Замок канівський” і патріотичні пісні підносять його на найвищий рівень»⁸.

(7) Див. M. Giergielewicz, *August Antoni Jakubowski and his „Remembrances of a Polish Exile”*, „The Polish Review” 1971/16, nr 2.

(8) Усі цитати подано на підставі видання: A. A. Jakubowski, *Wspomnienia polskiego wygnanica /The Remembrances of a Polish Exile*, wydanie polsko-angielskie, przekład, wstęp i red. tomu J. Ławski, P. Oczko, Białystok 2013.

Це видання я зазначаю скороченням Я, після якого подаю номер сторінки з нього.

Віра в спасительну силу поезії, яка сильніша, ніж будь-який апарат імперії, була по-справжньому романтичною, подібно як зазначення історичних і народних джерел лірики. Таким джерелом для нього була Україна, особливо Поділля, «польська Шотландія», джерело глибоко метафізичної лірики. Саме Україні Якубовського варто присвятити тут більше уваги. «*The Remembrances of a Polish Exile*» — це есей, книга-силует, складена з дрібних елементів, які створюють різномірний образ польської та української (*sic!*)⁹ культури. Як гадаю, саме Якубовський був першим, хто у формі популярного есею передав американцям і передусім американкам знання про Україну як про світ і польської, і козацько-руської культури.

Методологічна інтерлюдія

«Спогади...» Антонія Якубовського — це приклад тексту, який чудово об'єднує польську й українську культуру на чужому культурному ґрунті — себто американському. Треба сказати, що це нетипова ситуація, оскільки американці до сьогодні дуже мало знають про Польщу (як і про Україну). Ще у 1943 році Стівен Мізва, редактор книги *Great Men and Women of Poland*, виражав такі сподівання:

«Comparatively little is known of Poland in America; still less of a good many of her great sons and daughters. Because of the partitions of Poland during the eighteenth century, many a Pole had been “appropriated” by the ruling nations. The more adventurous like Konrad Korzeniowski, or the more restless, like Maria Skłodowska, who found no opportunity for growth or expression at home, sought freer

(9) Звісно, це есей, силует, наукова книжка в романтичному дусі. Пор. E. Sławkowa, *Z zagadnień typologii odmian funkcjonalnych współczesnej polszczyzny. Pomędzy językiem naukowym a językiem artystycznym: „Pokrzywa” Aleksandra Nawareckiego*, w: tejsze *Tekst literacki w kręgu językoznawstwa*, Katowice 2012.

atmosphere in other countries and added to the luster of their adopted fatherlands»¹⁰.

Так було в середині ХХ століття, а що можна говорити про першу половину ХІХ століття. Налічується 22 публікації про Польщу в США до 1897 року¹¹. І багато, і мало. Якубовський — на чому я особливо акцентую — не лише подає короткий огляд відомостей про Польщу та її історію, але й перекладає польські віршовані твори англійською, вивчаючи мову лише півроку — саме це було неймовірним!

Можемо поставити запитання: що тоді американці побачили в Україні? Вважаю, що нічого. У цілком природний спосіб емігранти з Польщі, яких у першій половині ХІХ століття було небагато, привозили до Америки знання про свою рідну землю — Поділля, Волинь, Київщину. І ці знання рідко виходили за поріг їхніх домівок, будучи часто лише сентиментальними спогадами. Найчастіше в болістях, бо не були при звичаєні до тяжкої фізичної праці, вони організовувалися на новому місці, будували будинки, мігрували, закладали магазини, викладали французьку мову і так далі. Але додаю, що частина з них утікала з Америки, як зі зруйнованої утопії. У Парижі сам Йохан Лелевель застерігав від американської мрії¹². З Америки повернувся розчарований Ципріян Норвід¹³. Були, щоправда, й інші — ентузіасти, які лишалися в Америці. Починаючи з ХVІІІ століття, поляки творили міф Америки — Тадеуш Костюшко та Казимир Пуласький, але найчастіше вони подорожували туди, мешкали по кілька років, а потім поверталися «до країни» (бо Польщі тоді

(10) S. P. Mizwa, *Great Men and Women of Poland*, New York 1943, s. 234.

(11) Z. Wardziński, *English Publications of Polish Exiles In the United States: 1808–1897*, „The Polish Review” 1995, t. 40, nr 4.

(12) Йдеться про *List do pułkownika Feliksa Breańskiego*, w: J. Lelewel, *Listy emigracyjne*, opr. H. Więckowska, T. 1, Kraków 1978.

(13) T. Łubieński, *Norwid wraca do Paryża*, Kraków 1989.

не існувало), як Томаш Кастан Венгерський, Юліан Урсин Немцевіч, Максиміліян Ятовт¹⁴.

Феномен Якубовського полягає в тому, що він став природнім медіумом, через який американці могли хоча б трошки дізнатися про козаків, Хмельницького, Україну. Я замислююся над тим, чи посередництво Якубовського — як де факто польського романтичного письменника з «української школи»¹⁵ — буде зрозумілим для українців. В українському літературознавстві ХХ і ХХІ століття з'являється постулат національності літературних досліджень, які мають слугувати долі народу, який вже стільки віків бореться за свободу та незалежну державу. Цей постулат лише підтверджує помаранчева революція 2004–2005 років, а потім і революція Майдану в 2013 році.

Згідно з цим постулатом час від часу виникають намагання відшукати й оцінити письменників *sub specie* «чистоти» їх національної постави.

Такі постаті, як Пантелеймон Куліш, пробуджують деяку недовіру. Було навіть сформовано категорію спритності та спритників, яку яскраво негативно сприймають у таких культурах, як польська. Спритник був би таким письменником, який лавірує між різними полюсами своєї ідентичності, наприклад, польським і українським, українським і російським¹⁶. Водночас, що досить парадоксально, плідно розвивається дискурс на тему «польськомовної

(14) Див. E. Jeglińska, *Między marzeniem a rzeczywistością. Ameryka w twórczości Juliana Ursyna Niemcewicza*, Poznań 2010.

(15) Див. українські роботи про «українську школу» в польській поезії: *Польські романтики „української школи“: Антоній Мальчевський, Северин Гоцинський, Юзеф-Богдан Залеський*, ред. Р. Раишевський, Київ 2009; В. Гнатюк, *Українсько-польська правобережна романтична література*, ред. Р. Раишевський, Київ 2008; *Волинські Афіни 1805–1833*, ред. С. Маковський, В. Собчук, Тернопіль 2006.

(16) Детально цю проблему аналізує М. Брацка. Див. М. Брацка, *Польська проза 40-80-х років ХІХ століття. Міф - історія - цінності*, Київ 2013.

української літератури»¹⁷. Але мова — це культура. Дуже складно бути польсько- чи україномовним письменником Німеччини чи Швеції.

Веду до того, що ці три мисленнєві фігури — національність літератури та науки про літературу як постулат культури під тиском; позначена ідіосинкразією фігура культурного «спритника», який не хоче або не може висловитися «за» чисту українськість; і врешті фігура польськомовного українського письменника — суперечать одна одній. Як здається, це суперечність, яку подолає лише довга епоха інтелектуальної свободи у вільній українській державі. Але у 2014 році нашої ери вона лишається тільки бажанням. Історія кипить. І кипітиме ще довго.

Це не звільняє поляків та українців — особливо філологів — від обов'язку глибоко замислитися над явищем дво- чи трикультурності, над феноменом пограничності і кресовості. Треба уникати переконань, що розуміються як крайні — з одного боку негативізму, що полягає на байдужому відкиданні всього, що не наше — неукраїнське чи непольське. З іншого — анектизму, що викликає стільки дурних насмішок (з кого ви смієтеся? Самі з себе смієтеся...) з обох боків, коли один в одного переходять письменника як «тільки нашого». На непомірно вищому, просто-таки болісно-драматичному рівні проблема анектизму й заперечення стосується культурного польсько-білоруського та литовсько-польського (іноді литовсько-білорусько-польського) пограниччя, і на мінімальному рівні польсько-латвійського чи німецько-польського¹⁸. Александер Броніковський у Польщі вважається

(17) Див. N. Sowntys, *Pisana po polsku literatura ukraińska w kontekście fenomenu kulturowego polsko-ukraińskiego pogranicza*, "Bibliotekarz Podlaski", 2013, Rocznik XIV, nr 2 (XXVII), s. 104–113.

(18) Див. *Opowiedziany naród. Literatura polska i niemiecka wobec nacjonalizmów XIX wieku*, red. I. Surynt i M. Zyburza, Wrocław 2006.

польським письменником, хоча писав німецькою, а його твори перекладено польською. Однак очевидно те, що це *водночас* німецький письменник¹⁹.

Уже не викликають звинувачень і насмішок відомі приклади білінгвізму (Т. К. Венгерський, С. Трембецький) або феномен світового масштабу, яким є творчість Яна Потоцького, автора «Рукопису, знайденого в Сарагосі» і «Параду». Аристократ взагалі погано говорив польською, а писав французькою. Тому і поляки, і французи справедливо вважають його своїм письменником (додамо, що до початку ХХ століття були як українські, так і польські письменники, які взагалі писали латиною).

Я роблю простий висновок: постулати національності культури чи навіть культурного націоналізму в ситуації України справедливі й раціональні, але тимчасові. Так само тимчасово можна намагатися зрозуміти польські побоювання перед українською «експансією» (і тому подібне). Українська земля від Києва й Одеси до Медики лишається Батьківщиною, землею-матір'ю незлічених польських письменників, науковців, цілих їх родів. Феномен приналежності людини до двох культур зовсім не є чимось надзвичайним. Насправді добре було б зберігати критичність, але співпраця без певної дози ідеалізму чи утопізму — безглузда²⁰.

А Якубовський? Він вважав Поділля (у ширшому розумінні — Україну) своєю *польською Вітчизною*. Але до власної історичної пам'яті та ідентичності включав козацтво та історію XVIII століття на польсько-українському пограниччі. Загалом у його невеликому доробку можна зауважити відразу кілька тенденцій — від польського

(19) J. Kałużny, *Fiktion und Geschichte. Alexander von Oppeln-Bronikowski und sein Geschichtserzählen*, Poznań 1996.

(20) Поп. J. Ławski, *Obraz literatury polskiej na wschodzie Europy*, „Наукові записки”, Серія „Філологічна”, № 36, Острог 2013.

патріотизму до надзвичайної любові до минулого України. Чи Якубовський справді може бути байдужий українцям? Чи ми маємо сперечатися за Тимка Падурру, Еразма Ізопольського та письменників епохи бароко? І *volens volens* основне питання: чи потрібно поляків і українців висилати в культурночужий простір (наприклад, американський), змушувати їх думати й писати англійською для «американських дам», як це робив Якубовський, щоб вони усвідомили, що мають спільну, навіки зрослу в душах поетів історію?.. І майбутнє...

Відкриття та меандри українськості

Україна Якубовського відкривається в семи вимірах...

Це країна його уяви: Поділля та його історія лишаться поетично перенесені в сучасність як домініон жалоби, втрати, імаджинаріум руїн, які свідчать про поразку і поляків, і козаків. Прекрасний уривок поеми «Повстання Хмельницького» однак показує також екстатичну динаміку козаччини, її вітальність, певну надекспресію сили українців, що призводить до вигорання:

Grzmieć srogą burzą w stepach Ukrainy,

Delfinem nurzać się w Dniepru głębinę

<...>

Ale te dawne czasy ukraińskiej chwały

*Jak wichry w stepach na zawsze przebrzmiały*²¹.

Поет закликає! Оплакує втрачену Україну: «Тільки твоя заболить душа й серце / Від цієї зміни свбоди на неволю». Кінцевий вигук звучить оптимістично: «Але ні, ніколи не здасться душа Запорожця / Ні жажливій неволі, на страху полону». Менше оптимізму, хоча застошувавши цю саму релігію оплакування, еволюції меланхолійної втрати, приносить «Пісня» (*Pieśń/Song*) самого

(21) A. A. Jakubowski, *Poezje*, s. 30.

Якубовського: руїни Кам'янця стають знаком остаточної поразки: «Де розвіювався прапор свободи, / Жалобні хоругви лопочуть» (Я, 106).

Україна Якубовського — це одна велика втрата: трагічна й безповоротна. Вона стосується козаків, а ще більше — поляків.

У «Спогадах польського вигнанця» (англ. *The Remembrances of a Polish Exile*) розгортається ще один вимір розуміння українськості — естетичний. Україна — це земля поезії, а польські поети з «української школи» (Гощинський, Залеський) експлуатують життєдайні поклади міфу, народності, історії. Що цікаво, так змальована польська поезія має стати голосом, що заповідає народне відродження і помсту окупантам, яких Якубовський ненавидів найбільше:

«Багато є молодих перспективних поетів, але розміри цього короткого есею не дозволяють мені про них згадати.

Так, наша країна ніколи не загине. Скільки слави пов'язано з її іменем, скільки в ній духу жертвності, її мова збагачена поезією і піснею — усе це нам підказує, що вона існуватиме. Ми можемо лиш сподіватися, що ці пісні допоможуть пробудити в прийдешньому дні звуки її помсти і спокутування. Нехай буде так» (Я, 76).

Додамо очевидний елемент: стовпом альтернативної Міцкевичевій течії романтичної (=народної) лірики був Антоній Мальчевський, адже...

«Мальчевський належить до найвидатніших поетів. У його поемі “Марія” знаходимо силу виразу й чудові образи давніх польських звичаїв та постатей, це такі досконалі описи нашої романтичної України, що можуть позмагатися з шедеврами Міцкевича»²² (Я, 74).

(22) Першим дослідником, який заявив про відмінність візії романтичності у Міцкевича та Мальчевського, був Юзеф Уейський. Див.: J. Ujejski: *Antoni Malczewski (poeta i poemat)*, Warszawa 1921.

Романтична Україна тут виступає резервуаром польськості — але не як кресова станиця, що захищається від українців, а як земля поезії, з якої, мов із власного дому, у найприродніший спосіб — виходять Мальчевський, Гощинський, Залеський. Тут, в Україні, їхній дім: подільський, волинський, уманський, київський. Це природньо. Як і те, що тут реалізується найбільш інтенсивна сфера впливу коханої матері — матері поета Якубовського, вітчизни-матері. Ніщо тут не може бути проукраїнським чи антиукраїнським. Все просто: ми маємо свої домівки та свої вітчизни.

Дещо іншу перспективу відкриває оповідь «*Polscy kochankowie (Polish Lovers)*», трагічна й незвично сентиментальна повість про долю Галіни та Казимира, «захисника вітчизни». Зустрічаємо їх «на прекрасних берегах Дністра, на Поділлі, [де] височіють руїни замку» (Я, 89). Знову «руїни!» Галіна мугикає пісню, яка сьогодні звучить театральньо-оперним пафосом:

*«Na ten sztandar może, mój ostatni dar,
Oddech jego padnie, jego oczu czar,
Kiedy zaśnie w grobie, sztandar ten powieje,
Pamiętka miłości, nad mym bohaterem.*

*A jeśli on zginie, dla naszej wolności,
Matko moja, Polsko, choć będę w żałości,
Smutków poniecham, myśli ci powierzę,
Mą miłość i życie złożę ci w ofierze»²³ (Я, 90).*

(23) Ця пісня насправді найбільше нагадує оперну арію. Таке наслідування оперного жесту траплялося часто — наприклад, у IV частині «Дзядів». Див. також: Е. Nowicka, *Omamienie – cudowność – afekt. Dramat w kręgu dziewiętnastowiecznych wyobrażeń i pojęć*, Poznań 2003; М. Sokalska, *Opera a dramat romantyczny: Mickiewicz, Krasiński, Słowacki*, Kraków 2009.

Ця репрезентація поліцентрична або вписана в дух Ягелонської Польщі, в якій наддністрянська територія є частиною польсько-литовсько-руської Речі Посполитої уже не *Обох*, а *Трьох* народів. Але це лише здогадка — моя інтерпретаторська ідея. Якубовський зворушує передусім американських дам, яким присвячує «Спогади...». Оссіаністична меланхолія зносить навіть трагізм езекуції, перетворюючи ідеї на емоції, розпач на очищувальний плач, а тим сльозам надає вимір посмертного *katharsis, happy end*, що довершується в небі:

«Один гучний голос пролунав із натовпу, довгий і пронизливий жалісний плач, плач жінки, можна здогадатися, з яких він походив грудей.

Вечері того самого дня тіло воїна було поховано під шибеницею. Служителі Господа не прочитали молитов за його душу, чорні штандарти не розвіювалися над його тілом, не було жалобної музики, глухих барабанів, биття в дзвони й лементів, які б провели його в останню путь, на вічний спочинок.

Однак з-над гробу пролунала молитва, хоча промовив її не ксьондз, на його тіло крапали сльози, хоча воїни їх не зронули. Красива фігура стояла на колінах, фігура його коханої, її прекрасний дух там плакав, дух його єдиної. Блідий місяць зійшов і зайшов, а вона досі сиділа на його могилі.

На ранок прийшли селяни, які хотіли подивитися на могилу партизана, а вона досі сиділа, однак уже холодна й бліда. Прекрасна квітка Поділля зав'яла та померла, немов примара троянди на могилі воїна, однак її дух, вільний і легкий, воз'єднався з душею Казимира. Такою була доля польських коханків»²⁴ (Я, 94).

(24) Тут можна помітити інспірації і «Піснею Оссіяна» Дж. Макферса, і сентименталізмом «Поль і Віржині» Бернарден де Сен-П'єра.

«Прекрасна квітка Поділля» — тут не фігура регіональної чи національної ідентичності, а прийом для розчулення адресата книжки й оповіді, якого епатують екзотикою імен і назв — Галіна, Казимир, Поділля, Польща, Юзефів, але затягують у гіперболізований світ через сльози: «Галіна знову гірко заплакала, її сльози однак були святими, лилися на вівтар патріотизму — вона плакала над Польщею, своєю вітчизною. Вона була полькою» (Я, 91). І ще одна деталь: у «Польських коханках» є «козак», але це російський козак-диявол чи звір, який по-божому шанує «святого Миколая», царя (Я, 93) і лишається беззаперечно вірним його наказам: «Наказ Його Величності повісити його. Побудуємо тут шибеницю, покажемо мешканцям Юзефова, як цар карає бунтівників» (Я, 93). Я б сказав — це козак-диявол, антикозак, який з українським козаком не має нічого спільного. Нічого.

Іншу перспективу українськості показують поетичні переклади англійською. Якубовський переклав Міцкевича, один ліричний твір Юліана Корсака, поета з Литви, який наслідував Міцкевича. Крім того, він цілеспрямовано обирає 2 фрагменти (XI і V) з I пісні «Марії» Мальчевського, потім «Пісню з Поділля», тобто «Думки у вигнанні» («Якби я був орлом!..») Мавриція Гославського, а в кінці тому — «Думу IV. Повстання» з «Подільських дум за часів турецького панування» Тимона Заборовського.

Усі троє поетів — Мальчевський, Гославський, Заборовський — це волиняни, подоляни, «українці»: Мальчевський (1795–1826) народився в Княгинині на Волині²⁵, Заборовський (1799–1828) в Личківцях на Поділлі; Маврицій Гославський (1802–1834) у Франполі

(25) Місце народження Мальчевського непевне — Княгинин або Варшава. Але дитинство, певно він провів у Княгинині. Пор. H. Gasowa, „Maria” i Antoni Malczewski. *Kompendium źródłowe*, wstęp J. Maciejewski, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk 1974, s. 178–179.

на Поділлі. Якубовський свідомо добирає «земляків» для перекладу. Українськість тут — регіональна специфіка. *Genius Loci* України — це зафіксували перекладені твори — це героїчне минуле, катастрофа неволі й не до кінця висловлена надія на помсту. І ще один елемент: Мальчевський, Гославський, Заборовський і Якубовський — всі були випускниками «Волинських Афінів» — Кременецького ліцею, учнями майстра Тадеуша Чацького (1765–1813). Невипадково, у «Думі IV» Заборовського, яка закінчує книгу (після неї йде тільки «Пісня» самого Якубовського), звучить загальний заклик до боротьби за «свободу націй» і згадується топонім Цинцінна, який плуг замінив на меч у мить загрози Вітчизні:

*«Rolnik rycerzem
Ramię puklerzem
Piersi pancierzem
Oreżem siła»* (Я, 106).

У наступній картині «Спогадів...» українське Поділля — це польська Шотландія, країна Оссіана, вампіричний імаджинаріум, романтичний *hortus horridus*, з одного боку — театр воєн «наїздів турків, татар, козаків», з іншого — рай чорного романтизму:

«Нещастя Поділля відобразилося і на його мешканцях. Люди там мають характер, повний фантазії, романтичності й поетичності. Можна по правді сказати, що Поділля для Польщі є тим, чим Шотландія для Англії. Немає такого забобонного народу, як подільські селяни. Цвинтарі тут повні вампірів і привидів, кожна могила і кожен хрест має свою легенду. Якщо запитаєш подільського селянина про заразу, він розповість тобі про жінку в білій сукні, яка прийшла, розмахуючи могильною плащаницею в одній руці, а в іншій у неї була чорна хустка — це зараза. Жоден з них не помре, поки не звістить йому про смерть крик сови або скавчання собаки» (Я, 104).

Близькою до цієї візії є візія України Гощинського чи Мальчевського, але найближчою — до Поділля Мавриція Гославського, з духу оссіанізму поеми²⁶.

Поділля

Якубовський не був зятим народофілом — цю поезієродну функцію Поділля, Волині, України він бачить як ефект розвитку високої духовної та літературної культури, розсадником якої був, як говориться в «Історичному нарисі про освіту в Польщі», Кременецький ліцей...

Чацький заклав Кременецький ліцей на Волині і забезпечив його багатою бібліотекою, навчання в ньому йшло відповідно до його рішень і намірів. Він був опікуном цієї інвестиції, яку називав своїм дітищем. Ліцей став колискою багатьох геніїв та патріотів²⁷ (Я, 86).

Підсумовуючи: забобон лише тоді стає джерелом поезії та літературних цінностей, коли його опрацьовує письменник-«забобонник», який знається на світовій літературі.

Інший вимір українсько-польськості помітно в усьому тексті «Спогадів польського вигнанця». Це справді «вигнанець» з раю, яким була подільська Вітчизна. Текст і лірика тут пройняті символічно вираженою глибиною зв'язку із землею, сферою родинного дому, батьком і передусім коханою матір'ю. В якомусь сенсі він є невольником спогадів Аркадії дитинства на Поділлі — і це його вбиває. Ця хвороба душі відкриває, однак, і її глибину: образ романтичної людини, яка без своєї рідної Вітчизни не може жити... Можливо, він і жив би в Америці, його б любили учениці, які ініціювали встановлення надгробку

(26) M. Goślawski, *Podole, poeta opisane w czterech częściach*, w: *Poezye Maurycego Goslawskiego*, z przedmową L. Zienkowicza, Lipsk 1864.

(27) Поп. R. Przybylski, *Krzemieniec. Opowieść o rozsądku zwyciężonych*, Warszawa 2003.

Якубовському, що зберігся до сьогодні, але він не міг відірватися від того, що називається Сфера Материнства — мами, Поділля, Вітчизни. Він помирає.

Україна Хмельницького

Лише на цьому тлі зрозумілим та очікуваним стає «Додаток», в якому міститься короткий спогад про Україну та Поділля. Текст на чотири з половиною сторінки приносить міфологізований і водночас безсторонній образ України, «однієї з найкрасивіших польських земель» (Я, 101). Не помиляймося в словах: тут не йдеться про загарбання України Польщею (зрештою, Польща в 1836 році не існувала — так само, як і Україна). Так починається оповідь про дикі, великі степові простори, які були заселені справними козаками. Якубовський вписується в міф сина свободи — козака, але фіксує той міф на багатому тлі фактів, досить об'єктивно відображаючи історію польсько-козацьких альянсів та воен. Поет показує безглузду жорстокість воен, яку... використовувала Росія. Хмельницького тут показано як «великого генерала», водночас безжального, ураженого ганьбою, якої завдав йому «Якийсь Чапліцький, польський шляхтич, [який] забрав дружину Богдана Хмельницького, гетьмана козаків» (Я, 102). У кінці кінців, гинуть козаки: «Їх рештка, поневолена й вироджена, досі лишилася в Україні. Жорстка політика Росії, яка завжди докучала Польщі, заохочувала їх до повстань і грабіжництва» (Я, 103). Гине й Річ Посполита, а з нею Україна та Поділля, країна дитинства поета:

«Такою була доля України. Про Поділля я ще скажу. Це була колиска мого дитинства, місце, де розквітнув перший цвіт моїх юнацьких думок.

Це чарівний, красивий, плідючий і романтичний край, у давні часи його називали житницею Польщі. Але йому не судилося бути щасливим» (Я, 104).

Оповідь про Україну ведеться з погляду поляка з України, але не проти козаків. Навпаки, у Якубовського помітне чітке усвідомлення спільності їхньої долі. Вузол крові довів до знищення Поділля, «колиски мого дитинства». Апологію Богдана Хмельницького показано в уривку більшої за обсягом поеми «Повстання Хмельницького» (пол. *Buntu Chmielnickiego*)²⁸. Міфічний син свободи — козак — гине разом з міфічним захисником християнства — поляком.

Треба пам'ятати, до кого говорить Якубовський, — до людей, які про Польщу та Україну буквально нічого не знали. Вони навіть не могли собі уявити ці країни. Міфологія людей свободи (Пуласький, Костюшко) була їм ближчою, тому козаки тут є виразом свободи. Інтригує те, як у всьому тексті «*Remembrance of a Polish Exile*» Якубовський пристосовує опис чужих реалій до американських уявлень. Ось степ, у якому гуляють козаки, — це прерії, «*large and desertef prairies*». Автор змінює назви: Умань — це Злумань. У свою чергу реєстр козаків — це «більш правильне тіло», тобто «*more regular body*»²⁹.

Я захоплююся Якубовським за це зусилля, на повагу заслуговує розповідь про настільки екзотичну країну як Україна, не говорячи вже про такі «провінції» як Волинь, Поділля, Причорномор'я. Треба уявити собі відстань, що відділяє американців зі східного узбережжя (Нью-Йорк, Олбані, Масачусетст, Оберн, Філадельфія) від поляків і козаків, що ведуть свої битви біля Боремеля, Умані, Кам'янця Подільського. Треба оцінити те, що це

(28) Про Б. Хмельницького див. zob. W. A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1990.

(29) Подібні операції з «актуалізації» Якубовський застосовує в усій роботі для пояснення культурних реалій Польщі та України, щоб наблизити до американців складні поняття. У «Польських коханках» лютню замінює на ближчу американському читачу гітару (Я, 90).

була одна із перших (багато на це вказує) таких обширних розповідей про Україну в Америці. Адже еміграція українців до Америки почнеться лише в ХХ столітті.

Що ще важливо: це *емпатична розповідь*. Додам: Якубовський діяв як медіум культурного трансферу в обидва боки: він був також автором вірша «Індіанин та індіанка», який вперше в польській культурі показав індіанські племена Америки не як витвір уяви чи напівлюдських істот³⁰, а як людей, гідних співчуття, які мають свою культуру та звичаї³¹.

Цього співчуття не бракувало подолянинові і для українців, і для поляків — нещасних народів, які до тих пір билися між собою, допоки «той третій» не запровадив мир, наповнений страхом терору й неволі. І таку мудрість українцям та полякам переказав у кінці життя той 20-річний юнак, син Мальчевського, але водночас хтось, хто отримав власне місце в польській, американській, а маю надію, що і в українській культурі. І лише «бідна» Росія не має за що його любити...

«Such was the fate of Ukraine. Of Podolia I will yet speak».
Не встиг...

(30) Про суперечки щодо людяності індіан див.: R. Gaj, *Mit i legenda w kulturze hiszpańskiej*, w: *Ateny. Rzym. Bizancjum. Mity Śródziemnomorza w kulturze XIX i XX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2008.

(31) Цей елемент описав Юліан Маслянка у «Вступі» до «Поезії» Якубовського.

ДОДАТОК

Подаю англійську та польську версію тексту
«Appendix, containing a short notice of Ukraine and Podolia» за виданням: August Antoni Jakubowski, *Wspomnienia polskiego wygnańca / The Remembrances of a Polish Exile, wydanie polsko-angielskie, przekład, wstęp, redakcja tomu Jarosław Ławski i Piotr Oczko, Naukowa Seria Wydawnicza „Czarny Romantyzm”, Białystok 2013, s. 101–106 i 142–146.*

Додаток, що включає в себе короткі спогади про Україну та Поділля³².

Україна — одна з найкрасивіших земель³³ Польщі, що лежить на південній окраїні, з одного боку межує з Поділлям, а з іншого — з Росією. Її кордони не чіткі на півдні, кожна війна їх створювала та знищувала. Часами Україна сягала навіть Чорного моря. Україна, яка навіть зараз має багато величних і пустих степів³⁴, які Міцкевич називав сухими океанами, була колись дикою та нагадувала пустелю, де жили козаки.

Початки історії тих диких лицарів пустелі дуже дивні. Деякі острови на Дніпрі ставали притулком для всіх вигнанців із Польщі та Росії. Вони створили щось на кшталт лицарського ордену, якщо це можна так назвати, не одружувалися й жили за рахунок грабівництва. Грабували вони лише турків і татар, визнавали вищість польського короля та надавали Польщі велику допомогу. Король Стефан Баторій, побачивши, як росте ця сила, сформував

(32) У цьому виданні буде подано три мовні версії Додатку — польська, англійська та українська (переклад з англ.).

(33) В оригіналі: провінцій.

(34) В оригіналі: прерій.

із них правильне тіло³⁵, щоб вони могли служити як вартові на кордоні з Турцією і татарами. Дав їм також столицю із замком у Трахтемирові³⁶ і надав великі привілеї. Тож, будучи під юридичним захистом, їх загони розширювалися за рахунок авантюристів із сусідніх країн. Найкраще вони вели битви як наїзники, хоча кожен козак однаково умів битися і як піший, і в сідлі. Подібно до татар, козаки жили й умирали на коні. Оскільки вони вели дике життя й носили [в грудях] дикі почуття, любов до свободи стала для них всеохопною, як можна зрозуміти з їхніх пісень:

Козак пана не знав з віка,
Він зродився на степах,
Стався птахом з чоловіка,
Бо ріс в кінських стременах.
Його сльоза не спиняє,
Він не любить лесних слов,
Що там в небі, те не знає,
А на землі знає — кров³⁷.

Вони відзначилися в наших [польських] війнах із турками та росіянами. Часом на своїх легких чайках³⁸ перепливали Чорне море й годували береги Малої Азії страхом і кров'ю. Досягали навіть Константинополя, і турецький султан бачив з вікон своєї резиденції місто, що палало козацьким вогнем. Вони відзначилися також, коли

(35) Якубовський має на увазі реєстр.

(36) У 1578 році Стефан Баторій на потреби війни з Москвою створив реєстр у 600 козаків, яким надав деякі привілеї, у тому числі дозволив відкрити шпиталь і притулок для хворих неподалік монастиря в Трахтемирові.

(37) Під час перекладу стало відомо, що Якубовський однозначно цитував пісню «Козак» Тимка Падури (Tomasz Padurra).

(38) В оригіналі: човнах, як у американських індіанців.

в битві під Клушином польський командир³⁹ взяв у полон трьох російських царів⁴⁰. Легке цокання копит їхніх коней лунало аж в Азії й вони завжди були жорстокими, непереможними й дикими. Однак це був майже останній похід⁴¹, коли вони допомагали Польщі. Їх головним заняттям було грабіжництво, а враховуючи неспокійний дух, не маючи інших земель до плюндрування, вони почали плюндрувати й Польщу. Можливо, було вжито надто суворих заходів для їх стримання, але у них було настільки дике уявлення про свободу, що їх не покорили відразу. Польська шляхта зробила з них кріпаків, однак вони швидко помстлися. Такий собі Чапліцький⁴², польський шляхтич, украв дружину Хмельницького, гетьмана козаків. Уражене кохання та гордість змусили козака швидко помститися. Він став провідником повстання, невдовзі було жорстоко вбито Чапліцького, а Поділля й Волинь було залито кров'ю та сльозами.

До якостей великого генерала Богдан додав лють і жорстокість. Польський генерал⁴³, князь Вишневецький⁴⁴

(39) Польовий коронний гетьман Стефан Жолкевський.

(40) Цар Василь Шуйський і його брати Дмитрій та Іван потрапили до неволі гетьмана після того, як той зайняв Москву в другому тижні жовтня 1610 року.

(41) Автор забув про допомогу козаків під керівництвом отамана Петра Конашевича-Сагайдачного, завдяки зусиллям якого вдалося стримати турецьку навалу під Хотиним у 1621 році.

(42) Даніель Чапліцький, чигринський підстароста, у 1646 році украв у Хмельницького дружину, забрав хутор Суботів, смертельно побив батою сина Остапа, а на самого Хмельницького наслав убивць.

(43) Регіментар. Вишневецького обрали у Львові пілавські втікачі на місце тимчасового гетьмана. Він фактично був регіментарем, оскільки законні власники булав були живими, хоч і перебували в полоні. Виборчий сейм затвердив цей вибір. Ян Казимир виказав немилість Яремі на коронації, а потім назвав інших регіментарів.

(44) Князь Єремія Вишневецький, руський воєвода.

був змушений сховатися за мурами свого замку, а король Ян Казимир повинен був вирушити до нього з допомогою. Але Богдан вийшов проти нього і [король] був відданий на милість козацького очільника. Було укладено перемир'я, але тривало воно недовго. Хмельницький знову підняв повстання і знову на Поділлі, в Україні та в південні Польщі полилася кров. У ході війни жорстокість проявляли обидві сторони, можна це стверджувати на такому прикладі: коли в Україні місто в облозі було здобуте ворогом, жінка ввійшла до бочки з порохом і підірвалася в ній, увесь час співаючи. Цей факт більше, ніж книжки, говорить нам про спосіб мислення і сприйняття в ті часи, про тодішні розпач і жорстокість. Врешті, на полях Боремеля⁴⁵, маленького волинського містечка, вирішилася доля обох армій. Кривава битва тривала десять днів, скінчилася перемогою поляків і знищенням 30 тисяч козаків⁴⁶. Богдан після такої втрати перейшов під опіку росіян, а від нашої відмовився. За таких обставин ми втратили це войовниче плем'я, так потрібне нашій країні. Їх залишок, вироджений і поневолений, ще лишався в Україні. Жорстка політика Росії, що завжди докучала полякам, змушувала їх повставати й грабувати. Гонта⁴⁷, вигнанець, що прославився своєю жорстокістю в піснях, був ватажком повстання. Злумань⁴⁸,

(45) У сучасній історіографії цю битву називають битвою під Берестечком, яка тривала 28–30 червня 1651 року неподалік Берестечка; над річкою Стир також знаходиться Боремель, де генерал Юзеф Дверніцький провів 18–19 квітня 1831 року битву з російським військом. Звідси, можливо, помилка автора.

(46) На третій день битви, під час погоні, а також після здобуття козацького табору польське військо вбило спійманих полонених.

(47) Іван Гонта спочатку разом з військами Потоцьких мав захищати місто Умань від гайдамаків, але потім зрадницьки перейшов на їхній бік.

(48) Йдеться про Умань — у 1768 році під час повстання гайдамаків було вбито близько 20 тисяч поляків і євреїв.

місто в Україні, протягом однієї ночі було сплюндровано, його мешканців убито, а нещасне Поділля ще раз стало театром кривавої [бійни] та недолі. У цій частині країни ми не мали військ, і Росія підступно запропонувала нам допомогу й вислала полки, однак помічник був гіршим від ворога, а польський народ із найбільшим острахом вимовляє ім'я полковника Древіча⁴⁹, командира росіян. Врешті пробудився приспаний дух нашої країни і після тягара війни ми пристали на Барську конфедерацію. У цій конфедерації родина Пулаських, єпископ Красінський та інші розпочали війну з Росією та королем Польщі, що лишався під її протекторатом. Війна постійно продовжувалася, й у ній полягла вся родина Пулаських, крім Казимира, який завжди стояв на чолі опозиції. Наслідки конфедерації виявилися для нас страшними, вона закінчилася розподілом Польщі між Росією, Пруссією та Австрією, а також вигнанням Пуласького. Він поїхав до Америки, служив в армії Вашингтона та загинув героїчною смертю у битві під Саванною. Доля полковника Древіча невідома, славу йому принесла лише жорстокість.

Такою була доля України. Про Поділля я ще скажу. Це була колиска мого дитинства, місце, де розквітали перші квітки моїх юнацьких думок.

Це чарівний, красивий, плодючий і романтичний край, у давні часи його називали житницею Польщі, але йому не судилося бути щасливим. Межуючи з Турцією, він завжди був театром найжахливіших сцен, наїздів турків, татар і козаків. У XVII столітті значна його частина, разом зі столицею в Кам'янці, була здобута турками, й ані меч Собеського, ані мужність мешканців не змогли його

(49) Іван Древіч, спр. ім'я Йоганн фон Древіч, російський генерал, під час Барської конфедерації керував відділом, який, женучись за військом Казимира Пуласького, приступив до облоги Ясної Гури. Прославився жорстокістю та грабіжництвом.

захистити. У кінці король Август II здобув його на правах трактату⁵⁰. Кам'янець до сьогодні носить на собі сліди турків, що надає йому східних і чужоземних рис. Старий замок зараз зруйновано, своїми чорними очницями він оповідає нам про темні часи, здається, що це привид стоїть посеред дерев.

Нещастя Поділля відобразилося і на його мешканцях. Люди там мають характер, повний фантазії, романтичності й поетичності. Можна по правді сказати, що Поділля для Польщі є тим, чим Шотландія для Англії. Немає такого забобонного народу, як подільські селяни. Цвинтарі там повні вампірів і привидів, кожна могила і кожен хрест має свою легенду. Якщо запитаєш подільського селянина про заразу, він розповість тобі про жінку в білій сукні, яка прийшла, розмахуючи могильною плащаницею в одній руці, а в іншій у неї була чорна хустка — це зараза. Жоден з них не помре, поки не звістить йому про смерть крик сови або скавчання собаки.

Після другого розподілу Польщі Поділля стало провінцією Росії. Під час революції воно повстало, однак, позбавлені підтримки регулярних військ, повстанці були швидко розбиті⁵¹.

Я закінчую піснею, що оповідає про часи, коли Поділля було під Турцією. «Повстання»⁵².

(50) У Карловічах в 1699 році. Його зусиллями Річ Посполита здобула Правобережну Україну разом з Поділлям і Кам'янцем.

(51) Автор повертається до думки, висловленої у розділах III і IV. Напротывагу теренам Конгресового Королівства, де ядро армії становило регулярне військо, на Поділлі, Волині, а також Україні діяли нерегулярні війська, лише весною 1831 року, підтримане невеликим загоном генерала Юзефа Дверніського.

(52) *Dumy podolskie za czasów panowania tureckiego przez Tymona Zaborowskiego*, wstęp K. Sienkiewicz, *Duma IV: Powstanie*, Puławy 1830, s. 21–23.

Це місце знане як місце смерті польського вождя, вбитого тут турками.

ПОЛЬСЬКА ВЕРСІЯ

Dodatek zawierający krótką wzmiankę o Ukrainie i Podolu

Ukraina, jedna z najpiękniejszych ziem⁵³ Polski, leży na jej południowym krańcu, z jednej strony graniczy z Podolem, a z drugiej z Rosją. Jej granice nie były ustalone na południu, a każda wojna na nowo tworzyła je i niszczyła; czasami nawet sięgała ona od Morza Czarnego. Ukraina, która nawet teraz ma wiele olbrzymich i pustych stepów⁵⁴, zwanych przez Mickiewicza suchymi oceanami, była niegdyś dzika, przypominała pustynię i zamieszkała była przez Kozaków.

Początki historii tych dzikich rycerzy pustyni są bardzo dziwne. Niektóre wyspy na Dnieprze stały się schronieniem dla wszystkich wyrzutków z Polski i Rosji. Stworzyli oni rodzaj rycerskiego zakonu, jeśli można to tak nazwać, nie żenili się i utrzymywali z rabunku. Rabowali jednak tylko Turków i Tatarów, uznawali zwierzchność polskiego króla i stanowili dla Polski wielką pomoc. Król Stefan Batory, widząc jak bardzo rosną w siłę, uformował z nich bardziej regularne ciało⁵⁵, by mogli służyć jako strażnicy na granicy z Turcją i Tataria. Dał im także stolicę w zamku Trechtymirów⁵⁶ i nadał im liczne przywileje. Tak więc, pod ochroną prawną liczba ich wzrastała, [zasilana] awanturnikami z sąsiednich krajów. Siła ich opierała się głównie na jeździe, choć każdy Kozak jednak walczył i jako piechur, i w siodle. Podobnie jak u Tatarów jednak, Kozak żył i

(53) W oryginale: prowincji.

(54) W oryginale: prerii.

(55) Jakubowskiemu chodzi o rejestr.

(56) W 1578 roku Stefan Batory na potrzeby wojny z Moskwą stworzył rejestr 600 Kozaków, którym przyznał pewne przywileje, w tym zezwolił na założenie szpitala i przytułku dla chorych w pobliżu monasteru w Trechtymirowie.

umierał na koniu. Jako że wiedli oni życie tak dzikie i nosili [w piersiach] dzikie uczucia, umiłowanie wolności stało się wśród nich powszechne, jak mówi jedna z ich pieśni:

„Kozak nigdy nie znał pana, z ptaka stał się ptakiem stepu, wzrastał w siodle. Nie płacze on, nie zna długich mów, nic nie wie o rzeczach niebieskich, a na ziemi nie zna niczego, prócz krwi”.

Odnaczyli się oni w naszych wojnach z Turkami i Rosjanami. Czasem, na swych lekkich czajkach⁵⁷ przekraczali oni Morze Czarne i karmili brzegi Azji Mniejszej strachem i krwią. Docierali nawet do Konstantynopola, a turecki sułtan oglądał z okien swego seraju miasto trawione kozackim ogniem. Odnaczyli się także w wojnie, w której w bitwie pod Kłuszynem polski dowódca⁵⁸ wziął do niewoli trzech rosyjskich carów⁵⁹. Ich lekka jazda docierała nawet do Azji i zawsze byli oni okrutni, zwycięscy i dzicy. To była jednak prawie ostatnia⁶⁰ wyprawa, w czasie której pomagali Polsce. Ich głównym zajęciem było łupiestwo, a przy ich niespokojnym duchu, nie mając innych terenów do plądrowania, plądrowali i Polskę. Być może zbyt surowe środki powzięto, by ich poskromić, gdyż mając tak dzikie o wolności pojęcie, nie zostali podbici od razu. Polska szlachta czyniła z nich chłopów, oni jednak szybko szukali pomsty. Pewien Czaplicki⁶¹, polski szlachcic, uwiódł żonę Bohdana Chmielnickiego, przywódcy

(57) W oryginale: czótnach, jak u Indian amerykańskich.

(58) Hetman polny koronny Stefan Żółkiewski.

(59) Car Wasyl Szujski oraz jego bracia Dymitr i Iwan dostali się do niewoli hetmana po tym, jak ten zajął Moskwę w drugim tygodniu października 1610 roku.

(60) Autor zapomniał o pomocy Kozaków pod dowództwem atamana Piotra Konaszewicza- Sahajdacznego, dzięki którego posiłkom udało się powstrzymać nawałę turecką pod Chocimiem 1621 roku.

(61) Daniel Czapliński, podstarości czechryński, w 1646 roku ukradł Chmielnickiemu żonę, zabrał chutor Subotów, wybatożył śmiertelnie syna, Ostapa, a na samego Chmielnickiego nasłał morderców.

Kozaków. Zraniona miłość i duma Kozaka szybko powzięły zemstę. Został on przywódcą powstania, rychło okrutnie zamordowano Czaplickiego, a Podole i Wołyń spłynęły krwią i łzami. Do [posiadanych] przymiotów wielkiego generała Bohdan dołączył dzikość i okrucieństwo. Polski generał⁶², książe Wiszniowiecki⁶³ zmuszony był schronić się za murami swego zamku, a król Jan Kazimierz musiał iść mu z pomocą. Ale Bohdan wyszedł naprzeciw niemu i [król] zdany był całkowicie na łaskę kozackiego przywódcy. Zawarto przymierze, trwało ono jednak krótko. Chmielnicki powstał znowu i na powrót na Podolu, Ukrainie i w południowej Polsce połała się krew. W trakcie wojny okrucieństwa popełniano po obu stronach, możemy osądzić to na takim przykładzie: kiedy na Ukrainie oblegane miasto zostało zdobyte przez nieprzyjaciela, kobieta weszła do beczki prochu i wysadziła się w niej, cały czas śpiewając. Ten fakt więcej niż książki mówi nam o rozumowaniu wtedy, rozpacz i okrucieństwie. Wreszcie, na polach Boremla⁶⁴, małego wołyńskiego miasteczka, zdecydował się los obu armii. Krwawa bitwa trwała dziesięć dni a zakończyła się zwycięstwem Polaków i zniszczeniem 30 000 Kozaków⁶⁵. Bohdan po tej porażce oddał się pod opiekę Rosjan, naszą zaś odrzucił. Takie były okoliczności, w których straciliśmy owo

(62) Regimentarz. Wiśniowieckiego obrali we Lwowie uciekinierzy piławieccy tymczasowym hetmanem. Był faktycznie regimentarzem, bo posesorzy buław żyli, choć znajdowali się w niewoli. Sejm elekcyjny ten wybór potwierdził. Jan Kazimierz okazał niełaskę Jaremie na koronacji, a potem mianował innych regimentarzy.

(63) Książę Jeremi Wiśniowiecki, wojewoda ruski.

(64) We współczesnej historiografii określa się tę bitwę mianem bitwy pod Beresteczkiem, którą stoczono w dniach 28-30 czerwca 1651 roku w pobliżu Beresteczka; także nad rzeką Styr znajduje się Boremel, gdzie gen. Józef Dwernicki stoczył w dniach 18-19 kwietnia 1831 roku bitwę z wojskiem rosyjskim. Stąd zapewne pomyłka autora.

(65) Trzeciego dnia bitwy, podczas pościgu oraz po zdobyciu kozackiego obozu wojsko polskie dopuściło się mordów na złapanych jeńcach.

wojownicze plemię, tak [bardzo] naszemu krajowi użyteczne. Ich resztką, zniewolona i zwyrodniała, pozostała jeszcze na Ukrainie. Okrutna polityka Rosji, zawsze napastującej Polskę, zachęcała ich do powstań i grabieży. Gonta⁶⁶, wyrzutek, za swe okrucieństwo sławiony w ludowych pieśniach, został przywódcą powstania. Zluman⁶⁷, miasto na Ukrainie, w ciągu jednej nocy splądrowano, jego mieszkańców wymordowano, a nieszczęsne Podole raz jeszcze stało się teatrem krwawej [jatk] i niedoli. W tej części kraju nie mieliśmy wojska a Rosja podstępnie zaferowała nam pomoc i wysłała pułki, pomocnik był jednak gorszy od wroga, a lud polski z największym przerażeniem wymawia imię pułkownika Drewicza⁶⁸, przywódcy Rosjan. W końcu zbudził się uśpiony duch naszego kraju i po trudach wojny przystąpiliśmy do Konfederacji Barskiej. W konfederacji tej rodzina Pułaskich, biskup Krasiński i inni rozpoczęli wojnę z Rosją i królem Polski, pozostającym pod jej protektoratem. Wojnę coraz to wznawiano i poległa w niej cała rodzina Pułaskich prócz Kazimierza, który zawsze stawał na czele opozycji. Skutki konfederacji okazały się dla nas straszne. Zakończyła się ona rozbiorem Polski pomiędzy Rosję, Prusy i Austrię oraz wygnaniem Pułaskiego. Udał się on do Ameryki, służył w armii Waszyngtona i poległ bohaterską śmiercią w bitwie pod Savannah. Nie jest znany los pułkownika Drewicza, a jego sławę znamionują jedynie okrucieństwa.

Taki był los Ukrainy. O Podolu będę jeszcze mówić. Była to kolebka mego dzieciństwa, miejsce, gdzie zakwitały pierwsze kwiaty mych młodzięcych myśli.

(66) Iwan Gonta, początkowo wraz z wojskami Potockich miał bronić Humania przed hajdamakami, ale zdradziecko przeszedł na ich stronę.

(67) Chodzi o Humań – w 1768 roku podczas powstania hajdamaków wymordowano około 20 tys. Polaków i Żydów.

(68) Iwan Drewicz, właśc. Johann von Drewicz, generał rosyjski, podczas konfederacji barskiej dowodził oddziałem, który ścigając wojsko Kazimierza Pułaskiego przystąpił do oblężenia Jasnej Góry. Wsławił się licznymi okrucieństwami i grabieżami.

To uroczy, piękny, żyzny i romantyczny kraj, w dawnych czasach zwany spichlerzem Polski. Ale nie był mu pisany szczęśliwy los. Granicząc z Turcją, był on zawsze teatrem najokrutniejszych scen, najazdów Turków, Tatarów i Kozaków. W wieku XVII znaczna jego część, wraz ze stolicą, Kamieńcem, została zdobyta przez Turków i ani miecz Sobieskiego, ani dzielność jego mieszkańców nie mogły go ocalić. W końcu król August II odzyskał go na mocy traktatu⁶⁹. Kamieniec nosi do tej pory ślady Turków, co nadaje mu wschodnie i cudzoziemskie rysy. Stary zamek kamieniecki, teraz zrujnowany, swymi czarnymi głazami opowiada nam o ciemnych czasach i niczym zjawia stoi pośród otaczających go drzew.

Nieszczęścia Podola odcisnęły się i na jego mieszkańcach. Ludzie mają tam charakter pełen fantazji, romantyczny i poetycki. Można zaprawdę rzec, że Podole jest tym dla Polski, czym Szkocja dla Anglii. Żaden lud nie jest tak zabobonny jak podolskie chłopstwo. Cmentarze pełne są upiórów i wampirów, każdy grób na polu i każdy krzyż ma swoją legendę. Jeżeli spytasz podolskiego chłopca o zarazę, opowie ci o kobiecie w białej sukni, która przeszła tamtędy machając grobowym całunem dzierzonym w jednej ręce, a w drugiej trzymała czarną chustę – oto zaraza. Żaden z nich nie umiera, o ile nie zapowie mu tego krzyk sowy albo skowyt psa.

Po drugim rozbiorze Podole stało się prowincją Rosji. Podczas rewolucji powstało, jednak bez wsparcia regularnych oddziałów powstanie szybko zostało stłumione⁷⁰.

(69) W Karłowicach w 1699 roku. Na jego mocy Rzeczpospolita odzyskała Prawobrzeżną Ukrainę wraz z Podolem i Kamieńcem.

(70) Autor powraca do myśli zawartej w rozdziałach III i IV. W przeciwieństwie do terenów Królestwa Kongresowego, gdzie trzon armii stanowiło regularne wojsko, na Podolu, Wołyniu oraz Ukrainie działały oddziały nieregularne, dopiero na wiosnę 1831 roku wsparte nielicznym korpusikiem gen. Józefa Dwernickiego.

Kończę pieśnią nawiązującą do czasów, gdy Podole było poddane Turcji:

INSUREKCJA [INSURECTION]⁷¹

Powstańcie bracia! synowie Podola –
 Czas już, haniebne rozkruszyć okowy!
 W targu dziedziny, w targu nasze głowy,
 Wasz kraj zmieniony w krwawe śmierci pola.
 Komu Ojczyzna, komu wolność miła!
 Rolnik rycerzem
 Ramię puklerzem
 Piersi pancerzem
 Orężem siła.
 Czemże, dla męża który nie zna trwogi,
 Co umrzeć gotów, co pokojem gardzi,
 Ci piekiel stróże, ci Baszowie hardzi,
 Te ciemne światła i ludzkości wrogie?
 Prawa ich ryte ostrzem zabójczej stali,
 Przemoc ich strażą,
 Krew ludu ważą,
 W której się mażą,
 Na krzywej szali.
 Nieszczęścia dzieci, karmione rozpaczą,
 Chwytajcie łzami zatrute pałasze!
 Rzucajcie domy – które już nie wasze –
 Rzucajcie matki, co nad wami płaczą!
 Owocem waszych będzie łez i trudów.
 I waszej zgody:
 Świętość zagrody,

(71) *Dumy podolskie za czasów panowania tureckiego przez Tymona Zaborowskiego*, wstęp K. Sienkiewicz, *Duma IV: Powstanie*, Puławy 1830, s. 21–23.

* *Miejsce słynne z powodu śmierci polskiego wodza, zamordowanego przez Turków.*

Pokój swobody,
I wolność ludów.
Powstańcie bracia! – na górach Podola
Naszej wolności wzniesiemy ołtarz nowy,
Niech u stóp jego padną wrogów głowy,
Niech krew ich spłynie na Cecorskie* pola!
Komu ojczyzna, komu wolność miła,
Rolnik rycerzem
Ramę puklerzem,
Piersi pancierzem
Oreżem siła

PIEŚŃ [SONG]

Leżą bastiony Kamieńca
Spowite nocy zasłoną,
A błądy księżyc, ich strażnik,
Popod falami skrył światło.

Ciemno i cicho. Gdzieniegdzie
Dźwięk słyhać, głos jakiś stłumiony,
Zdaje się wzywać odeszłe cienie
Z ich domów bezsennego spoczynku.

Smutne mną targa uczucie,
Jakby na strunach mej duszy
Grały anielskie niewidzialne palce,
Śpiew to o smutkach Podola.

Odeszła jego nadzieja. Gdzie wolne lśniły miecze,
Teraz szczęk kajdan i jęki niewolnych;
Gdzie sztandar wolności powiewał,
Żałobne chorągwie łopoczą.

KONIEC

АНГЛІЙСЬКА ВЕРСІЯ

APPENDIX, CONTAINING A SHORT NOTICE OF UKRAINE AND PODOLIA.

Ukraine, one of the most beautiful provinces of Poland, lies in the southern part, bounded on one side by Podolia, and on the other by Russia. Its boundaries were not limited on the south; each war formed and destroyed them; sometimes it extended even to the Black sea. Ukraine, which contains even now many large and deserted prairies, called by Mickiewicz, the dry oceans, was formerly of a wild and desert-like appearance, and inhabited principally by the Cossacks.

The commencement of the history of these wild Knights of the Desert, is very strange. Some islands lying in the Dnieper, became the retreat of all the outlaws of Poland and Russia. They formed a kind of chivalric order, if it may be called so; they never married, and sustained themselves by robbery. However, they robbed only the Turks and Tartars; they acknowledged the authority of the Polish King, and were of great assistance to Poland. King Stephen Batory, seeing their numbers increasing to such extent, formed them into a more regular body, in order that they might act as sentinels on the frontiers of Turkey and Tartary. He also gave them for their capital, the castle Trechtymirow, and granted them many other privileges. Thus, under the protection of the laws, their number was increased by all the adventurers from the surrounding country. Their strength consisted principally in their cavalry, though every Cossack could fight equally on foot as on horseback. But as the Tartars, the Cossack life and death was on horseback. Living such a wild life, and cherishing such savage feelings, the love of freedom became a common sentiment, and as in one of their songs:

„The Cossack never knew a Lord; from a man he became a bird of the desert, for he has grown on horseback. He weeps not, he knows nothing of long speeches, he knows nothing of the things of heaven, and on earth he knows nothing but blood.”

They distinguished themselves in our wars with the Turks and Russians. Sometimes in their light canoes, they crossed the Black Sea and fed the banks of Asia Minor with blood and fire. They went even to Constantinople – and the Emperor of Turkey has beheld from the windows of his seraglio, the city wrapt in flames by Cossacks. They were also distinguished in that war, in which, after the battle of Klusin, three Russian czars were made prisoners by the Polish chief. Their light cavalry penetrated even to Asia, and they were always cruel, victorious and savage. But this was almost the last action in which they assisted Poland. Robbery was their chief occupation, and with their unquiet spirit, having no other object but plunder, they robbed Poland itself. Perhaps too severe measures were taken to subdue them, having as they did, such ideas of savage liberty, they were not to be conquered at once. They were taken by the Polish nobility as the peasant, but they soon had their revenge. A petty circumstance gave them the opportunity to rebel. One *Czaplicki*, a Polish nobleman, seduced the wife of Bohdan Chmielnicki the Cossack chief. The wounded pride and love of the Cossack, remained not long unrevenged. He became the leader of a rebellion, and in a short time *Czaplicki* was cruelly murdered, Podolia and Volhynia drowned in blood and tears. Bohdan joined to the qualities of a great general the cruelty of a savage. The Polish general, the prince *Wiszniowiecki*, was forced to entrench himself in his castle, and King John Casimir was obliged to go to his assistance. But Bohdan went against him, and he was left entirely at the mercy of the Cossack chief. A treaty was made, but it continued but for a short time. *Chmielnicki* rebelled again, and again Podolia, Ukraine, and all the south of Poland, was deluged in blood. The war was carried on with cruelties on both sides; we may

judge of it by the following example: When a town in Ukraine was besieged and taken by the enemy, a woman placed herself on a barrel of gunpowder and fired it, singing at the same time. This fact speaks more than books of reasoning, on despair and cruelty. At last, on the fields of *Boremle*, a small town in Volhynia, the fate of two armies were to be decided. This bloody battle continued ten days, and resulted in the victory of the Poles, and the destruction of 30,000 Cossacks. Bohdan, soon after this decisive battle, placed himself under the protection of Russia and refused ours. Such are the circumstances by which we lost that warlike tribe, so useful to our country. Some remains of them, enslaved and degenerated, remained yet in Ukraine. The cruel policy of Russia, always harrasing Poland, continued to excite those remains to insurrection and robbery. – *Gonta*, an outlaw, celebrated in popular songs for his cruelty, became the leader of a rebellion. – *Zluman*, a city of Ukraine, in one night, was plundered, its inhabitants murdered, and the unfortunate Podolia became again the theatre of bloodshed and distress. We had no army in that part of the country, and Russia, artfully offered us assistance, and sent troops there, but the assistant was worse than the enemy, and the Polish people repeat yet the name of Colonel Drewicz, the leader of the Russians, with the greatest of horror. At length the sleeping spirit of our country arose, after the fatigues of war, and entered into the confederation of Bar. In this confederation the family of Pulaski, the bishop Krasinski and others, began a war against the Russians and the King of Poland, who was under their protection. This war was frequently renewed, and in it fell all the family of Pulaski, except Casimir, who remained always at the head of the opposition. The result of that confederation was too dreadful for us. It ended in the first division of Poland, between Russia, Prussia, and Austria, and the banishment of Pulaski. He came to America, served in the army of Washington, and died as the hero of the battle of Savannah. The fate of Colonel Drewicz is unknown, and his glory recorded only with his cruelties.

Such was the fate of Ukraine. Of Podolia I will yet speak. It was the cradle of my childhood, the spot where the first flowers of my youthful thoughts expanded.

It is a lovely, beautiful fertile, and romantic country; and in ancient times, it was called the granary of Poland. But a happy fate was not for Podolia. Lying on the frontiers of Turkey, it has always been the theatre of cruel scenes, from the ravages of the Turks, Tartars and Cossacks. In the 17th century, a great part of it, together with its capital, *Kamienniec*, was subdued by the Turks, and neither the sword of John Sobieski, nor the valour of its inhabitants could deliver it. At last the King, Augustus II., regained it by treaty. Kamienniec has yet some relics of the Turks, which give it a foreign and oriental cast. The old castle of Kamienniec, now in ruins, speaks with its dark stones of yet darker times, and stands as a spectre amid the green trees that surround it.

The misfortunes of Podolia, have imprinted their traces on its inhabitants. The people have a fantastic, romantic and poetic character. It may be said, with truth, that Podolia is to Poland, as Scotland is to England. No people are so prejudiced as the peasantry of Podolia. The churchyards are full of ghosts and vampires; every grave in the field and every cross, is consecrated by some legend. If you ask the Podolian peasant of the plague, he will tell you that a woman has passed there in a white dress, with one hand waving the habiliments of the grave, with the other holding a black handkerchief – and she is the plague. None of them die without the prophesy of the owl's cry or the dog's groan.

Podolia, in the second division of Poland, was changed to a Russian province. In the revolution it revolted, but without the assistance of the regular troops, and the insurrection soon subsided.

I close by a song, alluding to the time that Podolia was subject to Turkey:

THE INSURRECTION.

Sons of Podolia rise!

'Tis time to burst your chains!

For o'er your homes and lives,

A Turkish tyrant reigns.

Who loves his bleeding land,

Who worships Liberty –

Rise! burst the galling band,

Rise! and be free!

Brothers, arise, arise!

Your breast shall be a shield,

Your arms and strength, shall be

The weapons you shall wield.

What to a fearless breast,

Can be those hosts of hell?

Though they shall pour out blood

And write their laws with steel.

Misfortune's chosen sons,

Ye nourished by despair,

Unsheath your faithful swords,

And on to war once more.

Leave those that round ye weep,

Leave home and friends once more;

That sword though dimmed with tears,

Shall glow with Turkish gore.

Arise! your toils shall give

Peace to your country's breast,–

Freedom to those ye love,

And to your fireside rest.

Brothers, arise, arise!

And let the tyrants see,

Upon Podolia's plain

A shrine to liberty.

The body of our foes

The offering shall be,

And o'er the Cecoran⁷² fields,
Their blood shall wander free.
Brothers, arise, arise!
Your breasts shall be a shield,
Your arms and strength, shall be
The weapons you shall wield.

ZABOROWSKI
SONG.

The bastions of Kamienniec lie
Wrapt in the drapery of night,
And the pale moon their sentinel,

Beneath the waves has hid her light.

'Tis dark and silent. Here and there
Is heard some sound, some voice suppressed,
That seems to call departed shades,
Back from their homes of dreamless rest.

A sad'ning influence steals o'er me,
As if upon my spirit's strings,
Unseen, angelic fingers play,
And of Podolia's sorrows sings.

Her hope has fled. Where gleamed free swords,
Now clanks the chain and groans the slave, –
Where Freedom's standard once unfurled,
The flags of mourning sadly wave.
FINIS.

(72) A place celebrated by the death of a Polish chief murdered by the Turks.

Бібліографія

(роботи, присвячені А. А. Якубовському):

Dernałowicz Maria, *Antoni Malczewski*, Warszawa 1967: tu o Augustacie Jakubowskim na s. 34–36.

Goszczyński Seweryn, *Wstęp*, do: Antoni Malczewski, *Marja*, Lipsk 1844, s. 37.

Jeglińska Elwira, *Literatura polska w Stanach Zjednoczonych w latach trzydziestych XIX wieku z perspektywy emigracji powstaniowej*, w: *Literatura polska w świecie: zagadnienia recepcji i odbioru*, red. R. Cudak, Katowice 2006, o Augustacie Antonim Jakubowskim na s. 106–110.

Krzyżanowski Julian, *A.A. Jakubowski. Syn Malczewskiego*, Kraków 1930.

Krzyżanowski Julian, *A.A. Jakubowski. Syn Malczewskiego*, w: tegoż, *W świecie romantycznym*, Kraków 1961.

Ławski Jarosław, *Siedem. O Augustacie Antonim Jakubowskim*, w: *Nihilizm i historia. Studia z literatury XIX i XX wieku*, red. Mikołaj Sokołowski i Jarosław Ławski, Białystok – Warszawa 2008, s. 17–79.

Ławski Jarosław, *W romantycznym „mroku gwiazd”. Wyobrażenia katastroficzna Augusta Antoniego Jakubowskiego*, w: *Poezja i astronomia*, red. Bogdan Burdziej i Grażyna Halkiewicz-Sojak, Toruń 2006, s. 309–331. Wersja rozszerzona: Jarosław Ławski, *W romantycznym „mroku gwiazd”. Wyobrażenia katastroficzna Augusta Antoniego Jakubowskiego*, w: tegoż, *Bo na tym Świecie śmierć. Studia o czarnym romantyzmie*, Gdańsk 2008, s. 187–214.

Maślanka Julian, *Poeta tragiczny*, „Ruch Literacki” 1972, nr 5.

Maślanka Julian, *Wstęp*, do: August Antoni Jakubowski, *Poezje*, z rękopisu wydał i wstępem opatrzył Julian Maślanka, Kraków 1973.

Pigoń Stanisław, *Syn Malczewskiego*, „Ruch Literacki” 1930, nr 3, s. 76–77.

Pigoń Stanisław, *Uciec od rozpaczy... Uwagi o nowych materiałach do twórczości i biografii Antoniego Malczewskiego*, w: tegoż, *Miłe życia drobiazgi*, Warszawa 1964, s. 99-122.

Rosienkiewicz Marcin, *Wiadomość biograficzna o Jakubowskim*, w: August Antoni Jakubowski, *Poezje*, z rękopisu wydał i wstępem opatrzył Julian Maślanka, Kraków 1973.

Słownik krzemieńczan 1805–1832, wstęp i opr. Wojciech Piotrowski, Piotrków Trybunalski 2005, s. 261.

Żuk Eugeniusz, „*The Remembrances of a Polish Exile*” Antoniego Augusta Jakubowskiego, „*Ruch Literacki*” 1979, z. 5, s. 434-357.

Роботи про польську літературу в США (XIX століття) і романтизм у Польщі:

Coleman Arthur Prudden, Coleman Marion Moore, *Dr William Buell Sprague and August Jakubowski*, w: tychże, *Polonica and Connecticut*, „*Polish American Studies*”, Vol. IV (1947), nr 1/2.

Coleman Marion Moore, *Malczewski's Marja: A Hundred and Twenty Years After (1825–1945)*, „*American Slavica and East European Review*”, Vol. 4 (1945), nr 1/2, s. 111-126.

Mikoś Michał J., *Zarys historii polonistyki w Ameryce Północnej*, opr. M. Smereczyniak, wstęp B. Szałasta-Rogowska, posłowie W. Hajduk-Gawroy, Katowice 2012.

Miłosz Czesław, *The History of Polish Literature*, Berkeley 1983.

Poles in Wisconsin, red. Mikos Susan Gibson, Gurda John, Wisconsin Historical Society Press, Madison 2012.

Sobolewski Paweł, *Poets and Poetry of Poland*, Chicago 1881.

Wardziński Zygmunt, *English Publications of Polish Exiles In the United States: 1808–1897*, „*The Polish Review*” 1995, t. 40, nr 4, s. 457-468.

Polish literature from the Middle Ages to the end of the eighteenth century: a bilingual anthology = Literatura polska od średniowiecza do końca XVIII w.: antologia w języku polskim i angielskim, selected and translated by Michael J. Mikoś, Warszawa: Constans 1999.

Brandes Georg Morris Cohen, *Poland. A study of the land, people and literature*, London 1904.

A graded reader of classic Polish literature, edited, adapted and annotated by Albert Juszczak, New York 1996.

Lednicki Waclaw, *Life and culture of Poland: as reflected in Polish literature*, New York 1944.

3. ТРАГІЧНА ТА ВТРАЧЕНА — УКРАЇНА В ЛІРИЦІ АВГУСТА АНТОНІЯ ЯКУБОВСЬКОГО

*На війни Козаків та Ляхів
ми повинні дивитися, як на
війни Греків та Троян,
тоді лише відчули б ми
витонченість малоруської «Іліади».*

Міхал Грабовський¹

1. Між Поділлям та Массачусетсом

Україні було призначено стати особливою країною. Складно, коли народ, що населяє великий та багатий регіон світу, протягом століть є, з одного боку, об'єктом політичного, культурного та господарського зацікавлення сусідів («апетити на Україну»), а з другого боку, стає справжньою, автентичною, власною та глибоко-особистою батьківщиною не тільки козаків, селян чи сучасних українців, а й поляків, росіян, татар, євреїв, вірмен, караїмів та інших національностей. Україна належить українцям, але ж у приватній, індивідуальній та колективній ідентичності вищеназваних народів — вона належить і їм. Також.

(1) Літературні листи Міхала Грабовського видав А. Бар: А. Bar, Kraków 1934, cyt. za: S. Kozak, *Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia”, Acta Litteraria VII, red. B. Białokozowicz, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1981, s. 173.

Герой наших міркувань, позашлюбний син автора «Марії» (1825) Антонія Мальчевського та невідомої нам жінки — Август Антоній Якубовський (1814\16–1837) належить до тих нечисленних поетів, чиє переживання України, українськості сходиться на достереотипний рівень, на схему чистої загальнолюдської ідентичності. Адже він функціонує в чітко окресленому культурному та історичному просторі України, яка сприймається як частина спадку шляхетської Речі Посполитої, тож як польський домініон. Проте випускник волинських Афін, Кременецького ліцею², проживає за своє 22-річне життя своєрідне трагічне очищення від усіляких нальотів міфотворчих та міфославільних уявлень про своє Поділля, свою Батьківщину.

Вплутаний у патріотичну діяльність ще підлітком, літом 1833 року він був заарештований. Через в'язниці Львова, Брна та Трієсту його шлях веде до абсолютного та остаточного розриву із зоною Дому, Матері, Батьківщини. Він пише ці слова з великої літери, бо Якубовський потрапляє у в'язницю як надчутлива людина, досконало начитана (Байрон, Шекспір, поема батька та сучасна польська поезія), і, як свідчать співкамерники та колеги, такі як Марцін Росенкевіч³, з блискучим інтелектом

(2) Про Мальчевського та Якубовського, про Кременецький ліцей див.: R. Przybylski, *Krzemieniec. Opowieść o rozsądku zwyciężonych*, Warszawa 2003; O. Krysowski, *Parnas krzemieniecki w okresie działalności gimnazjum i liceum*, w: *Ateny Wołyńskie 1805–1833*, pod red. S. Makowskiego i W. Sobczuka, Tarnopol 2006, s. 88–110 (tu: s. 100–102 o Malczewskim); *Słownik krzemieńczan 1805–1832*, wstęp i opr. haseł W. Piotrkowski, Piotrków Trybunalski 2005 (tu: s. 129–130 o Jakubowskim).

(3) Марцін Росенкевіч, вчитель у Кременці, старший за Якубовського, бо народився в 1792/1795 році, а помер у 1847 році, писав про нього: «Природа обдарувала його надзвичайною пам'яттю»; «Неабиякий він мав талант до поезії (...)» — цит. за M. Rosienkiewicz, *Wiadomość biograficzna o Jakubowskim*, w: A. A. Jakubowski, *Poezje*, z rękopisu wydał i wstępem opatrzył J. Maślanka, Kraków 1973, s. 68.

та лінгвістичним і, перш за все, поетичним талантом. Чому тоді його буде визначено як «трагічного поета або поета розпачу»⁴? Тому що до неволі потрапляє емоційно несформована людина, схильна до меланхолії та депресії. Вихований матір'ю, яка для юнака емоційний та духовний абсолют, він не в змозі стерпіти самотність, перенести почуття на кохану, коханку, і не зможе пережити заміни ландшафтів Поділля на Італію, Францію чи Америку. Звідси деструктивні та аутодеструктивні схильності, що наявні й у його поезії.

Процес духовного дозрівання, індивідуалізації — досить важкий у випадку гіперчутливості — не знаходить підтримки в домашньому середовищі, в рідній культурі. Навпаки, Якубовський ще в тому українсько-подільському оплоті цінностей розкривається — через вірші — як повний песиміст, мізантроп. Щоправда, часом буває інакше, як, наприклад, описано тут: «Уява дозволяє утримати психічну рівновагу за умов порушених стосунків між батьками й дитиною, наприклад, в ситуації усамітнення або покинутості»⁵, — але Якубовському це не вдається.

Він зачарований батьком та його поемами, але це не замінює самого батька, поета Мальчевського⁶; почуття зосереджуються на матері в прив'язці до подільського, українського краю. І тут починається фатальна інтрига долі, яка призводить його до самогубства 25 квітня 1837 року.

(4) J. Maślanka, *Wstęp*, w: A. A. Jakubowski, dz. cyt., s. XXIII.

(5) T. Kobierzycki, *Zdrowa separacja, zdrowa nerwica, dobra egzystencja*, „Albo/albo. Problemy psychologii i kultury”, numer pt. *Odrodzenie (transformacje osobowości)*, Warszawa 2000, s. 47.

(6) Він познайомився з матір'ю, коли йому було 10 років, а з батьком у період, коли повернувся з подорожі Європою, тож у 1822 році. Як «син з позашлюбного ложа» виховувався або дідом, або до 10 років жив без родини чи у знайомих. Потім сином зайнялася мати.

Етапи цього кінцевого, внутрішнього досвіду дезінтеграції поета:

1. Патріотичне захоплення та екзальтація підлітка Якубовського.⁷

2. Арешт та відчуття повної немічності, безсилля, відчуття себе іграшкою у руках австрійських, російських та європейських злодіїв, монархів, політиків (див.: сонет «Алопеус»).

3. Досвід самотності в'язня: хиткі надії на притулок у Франції. Ілюзії французького укриття та можливе повернення до країни він описав у «Спогадах польського вигнанця».

«Австрійський уряд занепокоївся та порадив емігрантам негайно залишити Галіцію. Тих, хто не приходив до поліцейських відомств добровільно, насильно забирали з домівок їхніх друзів та відправляли під посиленою охороною до Брна в Моравії. Там їм наказали чекати на паспорти з Відня та на виїзд до Франції. Замість видати нам паспорти, нас посадили до в'язниці та оголосили, що європейські країни відмовилися нас прийняти, тому ми повинні поїхати до Америки або повернутися у Росію. Ми протестували проти цього та вимагали, аби вони дозволили нам зв'язатися з нашими колегами у Франції. Але Франція не хотіла нас приймати. Наші серця тріпотіли від думки, що ми мусимо відмовитися від надії повернутися в Європу і не зможемо розділити із земляками воєнних труднощів з воскресіння Польщі. Після болісної боротьби з собою ми прийняли рішення, що краще податися за океан, ніж повертатися до країни, яка вже не наша. Ми вирішили виїхати. Австрійці наказали підписати заяву, що це рішення прийнято добровільно, аби потім показати її Європі. Але майже всі ми написали, що прагнемо

(7) Можливо, він брав участь у Листопадомову повстанні, а можливо, в галицькому прориві Залівського (див. J. Maślanka, dz. cyt., s. XII–XIII).

повернутися до Франції, але оскільки нам повідомили, що французький уряд відмовив нам, змушені через австрійський уряд виїхати до Америки. Далі відправилися до Трієсту, де сіли на корабель. Решта нашої історії аж надто добре відома».⁸

4. Подорож до Америки на фрегаті «Гебе» (після «болісної боротьби з собою») повна амбівалентності, оскільки вона пробуджувала уяву (ось коли народжується чудова лірика), але водночас була і процесом розриву з подільською Аркадією дитинства та відкриттям чужого культурно-етнічного простору Америки, що викликало в ньому страх. Під час подорожі через океан всім загрозувала смерть від страшної пожежі на кораблі.

5. Досвід Америки: вивчення мови, праця вчителем французької мови; дружба з американцями (пастор Вільям Буел Спраг), поляками (Росенкевіч), але і досвід самотності та чужості (поет!): «Сумним було розтавання Якубовського з матір'ю, але для батьківщини ні одна жертва не була для нього завеликою. Від того часу його ніхто не бачив веселим»⁹. Той же автор однак підкреслював, що «похмурність» поета не мала лютої та відчаю, та людина «завжди втішала колег у поневірянні»: «Свобода, батьківщина та мати займали все його серце і думки — ними дихає все, що він написав».¹⁰ Нічого не додати, не відняти, але однак додаємо: втративши Поділля, матір та Польщу, Якубовський жив, як Міцкевичевський привид в екзистенційному, а потім і в онтичному роздвоєнні: «Ще на цьому світі, але вже не для цього світу!». Жив як «людина», яка

(8) A. A. Jakubowski, *Remembrances of a Polish Exile*, Philadelphia 1835, cyt. za: J. Krzyżanowski, *A. A. Jakubowski. Syn Malczewskiego*, w: tegoż, *W świecie romantycznym*, Kraków 1961, s. 254–255.

(9) M. Rosienkiewicz, *Wiadomość biograficzna o Jakubowskim*, dz. cyt., s. 67.

(10) Там само, с. 68.

«на світі знову», яка втішає близьких та розважає товариство, а тим часом в глибині духовного досвіду вже «не для цього світу»: «Хто ж ця людина? — Привид?»¹¹. Скільки разів Якубовський пише про себе саме в примарній тонації, так як у вірші «Скитальник».

6. Ані вчитель у Стокбриджі, ані амбіції письменника чи вхід в американське середовище не приспали страхів «прив'язаного та люблячого батьківщину серця», самотність юнака, який живе «любов'ю матері, яку він обожнював»¹². Проявом ескапізму, а може, пошуком втечі від розпачу та самотності була подорож до Мексики до брата батька, Константи Павла Мальчевського, який після соціально-етичних скандалів втік з Польщі на американський континент, став мексиканським генералом в період драматичної боротьби за незалежність Мексики та короткого й бурхливого періоду правління імператора Агустіна де Ітурбіда¹³. Подорож, безумовно, була великою поразкою ілюзій щодо сімейної солідарності, емоційності, поглибила шок американської самотності. Якубовський не порозумівся з братом батька.

Хвороба. Якубовський, як і його батько, із закордонного вояжу повертається хворий. Україна сприймається, як польський Схід, але той Схід не представляє нічого страшного в порівнянні з тропіками Мексики. Поет не витримав спекотного клімату і після поганого прийому «родичем» повертається до Нью-Йорка, де страждає від

(11) M. Rosienkiewicz, dz. cyt., s. 69.

(12) Про К. П. Мальчевського див.: W. L. Langrod, *O niespokojnym życiu i smutnej śmierci Karola Beneskiego*, Kraków 1981, s. 48 nn. А також: M. Dernałowicz, *Antoni Malczewski*, Warszawa 1967, s. 32–37.

(13) Між долями Мальчевського та його сина існують неймовірні трагічні аналогії. Я писав про це в: J. Ławski, *W romantycznym „mroku gwiazd”*. *Wyobrażenia katastroficzna Augusta Antoniego Jakubowskiego*, w: *Poezja i astronomia*, red. B. Burdziej i G. Halkiewicz-Sojak, Toruń 2006, s. 309–332.

«довгої та тяжкої хвороби»¹⁴, з якої той красивий юнак з великим майбутнім виносить страшне фізичне каліцтво — горб. Уже не руйнівна історія та загарбники, а фатум відіграється на цій людині.

Антоній Якубовський отримує роботу вчителя у місті Нортгемптон у штаті Массачусетс. Тут починається етап самоіронічного світосприйняття. Якубовський говорить про себе, як про горбатого Езопа. Цей «улюбленець» оточення сприймає доброзичливість як жалість, а фізичні «останки істоти» («Роздуми IV») остаточно занурюють його в песимізм чи навіть нігілізм стосовно історичного світу та цивілізації. Самотність, хвороба, відстороненість та вроджена схильність до чорного, нічного світосприйняття змушують його усвідомити, що настав остаточний розрив з центром його внутрішнього космосу: Польщею, Україною-Поділлям, матір'ю.

Самогубство. Він застрелився раптово, несподівано для оточення 25 квітня 1837 року в Нортгемптоні. Похований на цвинтарі серед американців та одного поляка: Наполеона Косцьоловського.

Забуття. Цілковите! Нечисленні тексти Росенкевіч пересилає у Францію, де вони потрапляють до Польської бібліотеки в Парижі. Якубовський є автором: 44 віршів, англійської книжки «Спогади польського вигнанця» (англ. *Remembrances of a Polish Exile*, Філадельфія, 1835), трьох розділів відомої з польського перекладу повісті «Майор Александер» та, можливо, (ніде не знайденої) «Історії слов'янських літератур» (обидві англійською). Перші статті про нього Станіслава Пігоня

(14) S. Pigoń, *Syn Malczewskiego*, „Ruch Literacki” 1930, z. 3; J. Krzyżanowski, A. A. Jakubowski..., dz. cyt., текст підписано: Лондон, червень 1930. Про поета згадував також автор антології «Poets and Poetry of Poland» (Chicago 1881) Павло Соболевський (1816–1884). Він відкрито написав про самовбивчий постріл поляка.

та Юліана Кшижановського¹⁵ з'явилися 1930 року. У 1973 році зусиллями Юліана Маслянки виходять «Поезії Якубовського»¹⁶. У 2013 році побачило світ двомовне видання (англійською та польською) книжки «*Remembrances of a Polish Exile*»¹⁷. Що цікаво (і передусім сумно!), не відомо, з якої родини по матері та звідки походить письменник (околиці Кам'янця?). Не знаємо жодного його листа. Мальчевський та Якубовський, батько та син, реалізують якийсь фаталістичний варіант українсько-подільського походження, що полягає в утраті біографічних даних, самотиранні з простору культури, історії, яку обохнюють та оспівують: з польської України, з Поділля. Одне їх різнить: «*Encyclopedia Britannica*» пише без вагань, що це: «*one of the first Polish Romantic poets. His single, superb poem gave him a lasting reputation in Polish literature*»¹⁸. Тим часом про Якубовського мовчать енциклопедії, рідко згадують словники, а інколи навіть лунають сумніви з приводу його існування.

(15) А. А. Jakubowski, *Poezje*, dz. cyt. Тут і далі я подаю цитати з цього видання, опрацьованого Маслянкою.

(16) Цит. за: <http://www.britannica.com/eb/article-9050306/Antoni-Malczewski>.

(17) Йдеться про видання: А. А. Jakubowski, *Wspomnienia polskiego wygnańca /The Remembrances of a Polish Exile*, wydanie polsko-angielskie, przekład, wstęp i red. tomu J. Ławski, P. Oczko, Białystok 2013.

(18) Один з нечисленних словників, що згадав про Якубовського (*Słownik pisarzy polskich*, red. A. Latusek, Kraków 2005, s. 194) у статті Е. Зарих подаються неточні дані: по-перше, що був «поетом, історичним письменником» (невідомо, на якій підставі його називають історичним письменником?); по-друге, що приплив до Америки разом з 271 поляком (а їх було 274 або 275); по-третє, писав патріотичні вірші (їх у його доробку дуже мало); по-четверте, що причина смерті «невідомо» (але ж вона очевидна, як сама смерть — треба було лиш уважно читати його вірші!); по-п'яте, ані словом не згадується, що він був сином Мальчевського.

2. Дельфіном пірнає в Дніпра глибину...

У творчості Якубовського — кількісно бідній — можна однак вирізнити кілька етапів та потоків. Усі відгалуження його поезії об'єднує, як спільний стовбур, всепроникний песимізм. Тож маємо ніби чотири етапи його творчості: вірші, написані ще на батьківщині, часом підписані так: *Львів 10 черв(ня) 1833* («Прощання. Імпровізація»); тюремні твори, які з'явилися десь між Львовом та Трієстом; тексти, народженні між Трієстом та Нью-Йорком під час морської подорожі; врешті американські твори, серед яких найбільше враження створюють чотири частини «Роздумів», що, як впливає з їхнього змісту, були написані перед самогубством. У кожній із цих текстових груп можна виділити тематичні групи.

У ліриці вітчизняного періоду:

- 1) песимістичне бачення екзистенції;
- 2) твори з визначеною метапоетичною тематикою, «парнасистські» чи «конструктивістські» вірші¹⁹, в яких ясно визначається жанрова форма, їх зміст звертається або до проблем екзистенції, або до кохання;
- 3) тексти історичної тематики, у різний спосіб пов'язані з Україною.

Підкреслимо, що всі ліричні висловлювання Якубовського народжуються з його бачення світу, створеного на уявленні про Поділля, як землю меланхолії, руїн та могил; простору, заселеного похмурими індивідами, що сприймаються через «я» людини, яку я визначаю парадоксальною формулою «мертвий перед смертю», людини, внутрішньо знищеної чи спустошеної задовго перед

(19) J. Maślanka, *Wstęp*, dz. cyt., s. XVII. Дослідник пише про вірш «Прощання. Імпровізація» (пол. *Pożegnanie. Improwizacja*) і зауважує, що саме два рядки: «Jednak nade mną niech nikt się nie żali <...> Niechaj nade mną nikt nie ubolewa» – нагадують йому слова відомого вірша Виспяського «Нехай над могилою моєю ніхто не плаче» (пол. *Niech nikt nad grobem mi nie płacze*).

фізичною аутодеструкцією в Нортгемптоні. Поділля та Америка, хоч географічно далекі, в уяві Якубовського майже не відрізняються ставленням до смерті, яка кличе це «я» до себе. У цьому поет є гідним сином свого батька, який в кричущій, карнавальній візії світу бачив пророкування кінця, помічаючи човен Харона, що чекав на радісний натовп людей, щоб перевезти їх через Стікс на сторону небуття²⁰.

Екзистенціаліст. Цю лірику просочує холодний подув смерті. Це очевидно. Яка це смерть і як вона показана? По-перше: створена між крайнощами — між пафосом, піднесеністю та сферою низької матеріальної, біологічної бідності. Угору, до неба, до зірок летить та підноситься «я» (=думка, уява), у свою чергу по землі «повзе» бідна тілесна оболонка («Зіронька і я»): «Ах! [зіронько] ти піднеслася в небо, я повзаю по землі». З цих крайнощів, на жаль, не можна витягнути середнє, тобто картини світу, що пробуджує бодай краплину надії. Природа Поділля часто з'являється у Якубовського у символічній формі, без географічної конкретизації, місцевих назв. Це стосується й неба: поет просто бачить зірки, а не, наприклад, сузір'я Оріона чи Великої Ведмедиці. Тут панує безперервний рух із синхронною ритмікою: зліт із землі до неба, політ, рефлексія, падіння, мить ідентичності суб'єкта, коли думка формулює висновки, удар об землю... мить моральної констатації, що все закінчиться в могилі, під землею: «Коли ланцюг, що з'єднає нас зі світом, розсиплеться, / Навіщо нам буде потрібне недолуге тіло?» — цей вірш майже пророчий, якщо сприймати хворого поета, як горбатого Езопа.

Іншою сферою меланхолічного вивертання буття є всемогутня пам'ять. Але що може пам'ятати підліток? Якщо він поет, то дуже багато! Тоді дитинство проявляється, як

(20) A. Malczewski, *Maria. Powieść ukraińska*, wprowadzenie H. Krukowskiej i J. Ławskiego, Białystok 2002, s. 155–156, з пісні масок: „A kryte łodzie / Czernią na wodzie”.

«руїна щастя», а серце згадує «степи серця», на яких «бурі шаленства». Пам'ять — парадоксально вбивче багатство, скорб, який Якубовському дозволено забрати до в'язниці та на заслання²¹. У пам'яті центром є Поділля, матір та молодість. Можливо, також дитинство, коли до 10 років він жив без батьків, але воно здається благополучним, і закінчилося, врешті, знайомством з матір'ю, а потім на короткий час з батьком. Назва «Дві зіроньки» — це сльози матері, якій присвячена кожна з 10 строф, просочені жалем, любов'ю та повними жорсткості до себе уявленнями: «Бувай здорова, мати дорога, / Другу матір треба захищати»; «Мати зітхає і очима / виплакала жалю ріки»; «Одна мати по ньому плаче. // І плакала так цілий вік»; «Ті дві зіроньки, як дві квітки; / Це сльозинки моєї матері». У кінці вірша, в якомусь сенсі пророчого, син посилає у небо свої сльози, аби вони перетворилися на зірки й освітлювали могилу та астрально поєднували його з матір'ю:

Коли впаду я з волі-долі,
 Ніхто не оплаче прибульця,
 Лиш вони над могилою
 Сятимуть, мов смолоскипи.²²

(21) Знову аналогія з Виспянський. Так про пам'ять у нього пише Казимир Косинський в: K. Kosiński, *Za murami Elsynory. (Studia o Wyspiańskim)*, Warszawa 1935, s. 14: «Красу витвору мистецтва становить психологічний ноумен, який індивідуум видобуває у внутрішніх видіннях забутого, сягаючи до бездумних почуттів, безіменної постаті переживань психологічних відчуттів». Таким поетом «бездумних почуттів» і «безіменної постаті переживань» був Якубовський.

(22) Зв'язок з матір'ю наближає Якубовського до вразливості, яку мав Словацький. Але, інакше, ніж пророк, адже поет з Поділля ніколи не пише про матір конкретно. Не згадує, хто його виховав до 10 років. Тут фігурує образ скандалу незаконної любові Антонія Мальчевського та анонімної шляхтянки, образ гріха. Пор. також: B. Zakrzewski, *Syn i Matka*, w: tegoż, *Arka przymierza*, Wrocław 1995, s. 105–126.

Українські переклади віршів Якубовського в цій статті наведено дослівно для розуміння контексту.

Усе би тут було традиційним, якби не те, що ці передчуття справдилися. Служба Батьківщині, його «другій матері», не врятує Батьківщину і не допоможе молодому песимісту. Якубовський — це поет сутінок — передчутих, передбачених та навіть по-мазохістськи очікуваних. Невипадково з 8-стороннього вірша Ламартіна він робить сонет, повний темпорально-мортуальних символічних фігур: «осінь, пора жалоби», «сонце слабе, бліде», «світло, що миготить між могилами», «діти знищення — жовтіюче листя», «остання посмішка вмираючих уст», «прощаюсь з тобою, природо». Усе скріплює остання строфа сонету, яку навіть без вказівок, що це з Ламартіна, ми б підписали: «Якубовський»: «Квітка вмирає й говорить, що це доля, / А душа слухняно летить до вічності / Як лютні сумне мелодійне звучання» («Осінь»)²³. Дійсно: поет хоче вічність страждати як естет, поетично, піснею нескрипучою, віртуозною, яка часто впадає в хтонічну сферу, де лежать черепи, ховаються змії, де смерть. Разом з тим цей «уявник» виявляється поетом-інтелектуалом: найчастіше з'являється в тих віршах слово «думка»: «Думка крилами архенгела відлітає, / Думка тільки має нашу мову і очі, і вуха» («Минуле»). Це думка, відірвана від почуттів, думка скитальника. Але до того, як стати такою, це була думка гностика, який потрапив у сферу деміургічної залежності, ефемерності, в'янення; це була думка соліпсиста, який, немов абсолютна монада, обмежений в інтелектуальному порозумінні з людьми; врешті, це була думка фаталіста, який досконало знав (думка) і бачив (уява), як закінчиться його життя. Другий текст збірки «Поезії» — це вірш «Скитальник», пророцтво сонета, так болісно потім справджене:

(23) Це переробка восьми- та чотирнадцятирядкових строф вірша Альфонса де Ламартіна під назвою «Осінь» (фр. L'Automne) з першої серії відомих *Méditations poétiques* (1820) (J. Maślanka, dz. cyt., s. XXXI).

Десь на чужій землі я закінчу скитальницьке життя,
 Моя могила не лежатиме серед польських могил,
 Лиш душа на Батьківщині, а прах — на чужині.

Від *Поділля урни*²⁴ («Кам'янець») і *фіалки* з Поділля («Минуле»), від «могил подільських» до абсолютного забуття пролягає шлях цього поета-фаталіста. Мотив прощання з'являється двічі у назвах: «Прощання. Імпровізація» і «Прощання». У обох випадках перший вірш дає образ передчуттів, в той час, коли другий з такою самою назвою описує ситуацію справдження зловісних передвість (тексти, написані в морі). Навіть нечисленні фігури ерудиції явно вказують на межу, кінець, смерть та знищення: в «Скитальнику», написаному на батьківщині — це біблійні мотиви вавилонської неволі («Де верба Вавилону Батьківщини своєї плаче»), в полемічній «Оді до молодості» у вірші «Ідеали» говорить про Єлисейські поля (називає їх *Єлисейські болота*).

Іноді з'являються у його ліриці мотиви кохання. Особливо у вірші «До Ю. Б.» Якубовський оспівує любов неможливу, паралізовану люблячим суб'єктом; той останній виявляється мов «я» уявного коханця, мов «я» людини, що любить свою власну уяву. Над коханням домінує тут всеосяжний страх — її перед ним, його перед нею: «Дівчина, подай мені лагідно руку, / Чого лякаєшся і чого мене сторонишся? / <...> Боїшся мого стомленого погляду?». Інакше, ніж у «Марії», у Якубовського все немов відірвано від реальності. Можливо, до одержимості смертю та поневірянням докладається тут страх перед еротиною. Сексуалізм та сенсуалізм почуттів став би переходом у сферу тіла, природи, тимчасом суб'єктом цієї лірики є думка та уява, яка витає десь високо... Марія була і земна (*хвора*), і янгольська, але передусім вона була дружиною

(24) Так А. Якубовський називав Кам'янець-Подільський.

Вацлава²⁵. Дівчинка, дівця у Якубовського — це дзеркало з туману, яке спочатку виявляє небуття коханця, а потім само розвіюється. Коханку з тіла та крові замінює тут коханка ідеальна — «Кохана Батьківщина»²⁶ і коханка з необхідності, з прагнення і з таємниці: смерть — «Марно, дівчино, твоїм поглядом сонячним / Хочеш душу пронизати, хочеш влетіти до серця. / Сонця промені не пройдуть могилу» («До...»)

Мистецтво танатичної мелодії. Життя Якубовського набирає складної поетичної форми. Він поет сонетів. Ясно, що на нього мають вплив «Кримські сонети» Міцкевича. Сонет об'єднує протилежні внутрішні елементи суб'єкта: пам'ять, образність, властива уяві (2 перші строфи) та рефлексійність — королівство самотньої думки (2 останні строфи). Сонет наближається до фіналу, а той найчастіше відносить Якубовського до самого себе. Можна тут говорити про підшиті меланхолією нарцисизм та егоцентризм. Це не Земля — у людський уяві — кружляє навколо Сонця, це світ кружляє навколо «я» поета. Фінал сонету «Спогади та надії»:

Ми по черзі — то мене світ зі свого виганяє лона,
То я виганяю світ зі своєї душі
І сідаю на троні королівства уяви.

(25) Віктор Вейнтрауб висловився в паризьких лекціях про Марію досить цікаво на тему прочитання цієї постаті Міцкевичем як «ідеалу польки»: «героїня поеми — це ідеально пасивна особистість. Складно, мабуть, буде знайти в усій польській романтичній літературі героїню, яка була б ще далі від ідеалу “звільненої” жінки» (*Poeta i prorok. Rzecz o profetyzmie Mickiewicza*, posłowie Z. Stefanowska, Warszawa 1998, s. 368). Але жодного з романтиків взагалі не цікавила «визволена» жінка в феміністичному значенні цього слова, в сенсі життєвої активності. Йшлося про духовне визволення.

(26) Про мотив Батьківщини-коханки у другій половині XIX століття див.: E. Paczoska, *Eros i Polska*, w: *Literatura Młodej Polski między XIX a XX wiekiem*, red. E. Paczoska, J. Sztachelska, Białystok 1998.

Це сонце світить темним, чорним світлом екзистенційної апокаліптики. Якубовський тяжів до мистецтва, яке виражалося через зміну строф, ритму. Звідси у нього «розбита» форма оди в «Ідеалах», 4-строфовий «Тріолет», можливо, посилаючись на «Марію», з мотивом «квітучої троянди», що: «Уявою захищена / Від рою злісних черв'яків», перетворюється на «скелет троянди». З цих пошуків виникає посилення до української думи, зазначене у назвах. Якщо за рису думи прийняти її елегантність, народну генезу, меланхолійну тонацію, ритмічність та фольклористичні елементи, то Якубовський посилався на цей жанр не тільки як на романтичну імітацію, але і як на генологічний шаблон, різновид ліричної форми тексту. Проте тут є щось більше, друге дно: наскільки тріолет, сонет чи ода — це форми засвоєні (у школі, на уроках), настільки дума є народною формою. «Пісня Подолянина. Дума простонародна» — це 9-строфний діалог дівчини (3 строфи) та коханого, який загинув на війні (6 строф). Поет явно використовує мелодіку та ритміку вірша, імітуючи його співучість в чотирирядкових строфах із чергуванням 8- та 6-складових віршів, що римуються тільки як вірші 6-складові:

Швидше в Дніпрі забракне води,
Забракне зірок на небі,
Ніж твій коханий пробудиться
І обійме тебе²⁷.

(27) У цьому творі Якубовський наближається також до сентиментальної антропології та поетики дум Ю. Б. Залеського. Див.: B. Stelmaszczyk-Świontek, *Wstęp*, do: J. B. Zaleski, *Wybór poezyj*, wybór C. Gajkowska, wyd. III, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1985, s. XX: «Поетичне бачення України, що постає з віршів Залеського, народилося з намагання “повернення” втраченої країни дитинства (дитинства героя, індивідуального героя разом з народом)». І ще про ритміку (s. XXX): «Найчастішими ритмічними формами, які він уживав, були хорей та амфібрахій — найбільш народні, але й монотонні, “коломиївкові” ритми (особливо дуже часто в Залеського з’являється восьмистопний хорей 4+4)

Дніпро та називання коханого козаком — це єдині українські реалії. Бо цей вірш насправді відноситься до народного імаджинаріуму через очевидності: мотив традиційний, наглядний. Навіть одержимість смертю підпорядковується тут евфемізації: «Там на луках замість квітів лежить сила кісток, / Там війна з мертвих черепів / плете собі вінок». Смерть тут має аспект властивий поетиці сентименталізму, поєднаний з інспірацією «Поем Оссіянів» Джеймса Макферсона, просочений також фантазіями Мавриція Гославського в «Поділлі», в поемі, де домінують «оссіяністичні риси суспільства Поділля», де любов до волі та слави сильніша, ніж смерть, а душі героїв підносяться над землею у той час, коли їх імена «наступне покоління переказує у своїх піснях»²⁸.

Конвенцію думи певним чином порушує автотематична «Дума українська». «Дума» тут має кілька значень: 1. Це душа України, ірраціональний п'ятий вимір, меланхолійні почуття: «Прекрасна ніч в Україні, / Зірки сяють світлим оком, / Дума українська лине / До душі вдячним тоном»; 2. Це реальна пісня, яку наспівує дівчина (тут естетичний та любовний аспект), та разом з тим спів символічної України-дівчини-дівичі²⁹; 3. Це пісня, наспівана матір'ю (теж Україна-мати): «Пісня як віроломна гадюка»; Якубовський звертається до Конрада Валленрода³⁰, повертається до нав'язливого стику поезії, історії та смерті; 4. Це пісня природи та історії, наспівана

(28) Цит. за: J. Lyszczyna, *Twórczość poetycka Maurycego Gosławskiego*, Katowice 1994, s. 40–41.

(29) Про чоловічий і жіночий аспект символіки степу, його еротичний вимір пише Євгенія Папля, див.: Е. Папла, *Реторика і мити: новоżytна література українська з Bizancjum w tle. Rekonesans*, w: *Bizancjum. Prawosławie. Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2004, s. 273–276.

(30) Це алюзія до «мстивого Галбана» (р. 268), і до «Пісні Вайделота».

«єдиним бардом в Україні», тобто вітром, мелодія всотується (як в «Замку канівському»)³¹ у душу героя, закликаючи до чогось (битви), що закінчиться смертю; 5. Дума — це «пісня степів», це жахлива пісня-смерть, спочатку приваблює меланхолією («...і кожне слово / чарівно в душу лине»), а потім постає як привид історії, яка занурилася у могили: «Не раз вночі з мертвих кісток / Встають видіння криваві, бліді...». Могили, урвища та величне минуле зжерто степом-безоднею, лоном власницької матері-природи — це «пам'ятник згарищ» та «української історії».

До думи повертається поет у в'язниці в Трієсті³². Він написав тут 6-строфову (8+7, перехресне римування) «Думу Подолянина», активізуючи у стані пригнічення комплекс відомих вже нам ідей пісні (*словник подільського болота*), дівиці-України-природи (*дівиче подільської землі*), страждання скитальника (*втрачені мрії*), голосіння та оплакування героя (пісня, спів як сумний вітер осені), вихори (замість степового тут вітер з морських сторін). Замість того, щоб гратися у думу, тут ліричний вірш у формі думи. «Дума простонародна» прояснювала її співучість: з тривіальним змістом вона придатна до мугикання; «Дума українська» — це глибша рефлексія над могильним, оссіяністичним духом України; «Дума

(31) Пор. Н. Krukowska, *Czarny romantyzm Goszczyńskiego*, w: S. Goszczyński, *Zamek kaniowski*, wstęp N. Krukowska, Białystok 2002, s. 27: [про Ксеню] «повторюються вирази “віє вітер”, “віє вовк”, “виють собаки”, “виють козаки”, “віє Ксеня” — темрява». І ще (с. 29): «Головним протагоністом знищення разом з вітром стає вогонь».

(32) Звертають увагу на недостатню жанрову чіткість «думи». Пор. В. Stelmaszczyk-Świontek (dz. cyt., s. XXV): «Звертався до думи, жанрової форми, яка не має суворих формальних показників, <...> водночас запозичував тенденції сентиментальної поезики, з якою була пов'язана дума». Див. статті: *Duma, Dumka*, w: *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska, Kraków 2006, s. 185–188.

подолянина» викликає безнадію та відчуття екзистенційної немочі. Човни в порту — це майже човен Харона з «Марії»: «Там на човні моє ложе, / Там моє життя, там могила моя». Так ми з поетом зробили коло: від передчуттів подолянина, який *помер перед смертю*, до мрій про піднесену славу, а у кінці до українських дум-елегій, епітафій для невільників, яких всемогутній фатум, темна зірка долі «нагородила» не славою, а безоднею (вода!), а вередливий вітер призначення — недієспроможністю: [*сьогодні нагорода*] «За Батьківщину нашу — вода, а вітер — господар скитальників». У Мальчевського доля була іронічною та насмішкуватою; у Якубовського — реалізованою фатальністю, приреченням до пекла або небуття та засудженням до смерті.

Степові піраміди. Третій тематичний комплекс представляє тексти з історико-політичними темами. Уже перші з циклу «Сонети» (чи цикл це?)³³ описують ніч у похмурому Кам'янці, що купається у місячному сяйві. Тут видно і звертання до кримського зразка сонетів Міцкевича, і відлуння «Поем Оссіяна». Домінує поетика руїни (знову Міцкевич), символіка ночі та оссіяністичних тіней героїв, поетика пісні-елегії, а у кінці топіка «пам'ятки» та «спогадів», збудована на мотиві, я так його називаю, Фенікса, що не відродиться з попелу. Кам'янець — це «Урна Поділля», прах та небуття. Навіщо такий сонет? Художня форма та сам факт написання вказує на того, хто пише: на поета, який — єдиний! — пам'ятає та славить *стародавніх замків руїни*.

Про Польщу, про Україну говориться у екзотичному сонеті «Піраміди», з його майже нігілістичним кредо: «Занурилася ваша Батьківщина у небуття, <...> / Пильнуйте за Єгиптом, як вартові вічності». Дві перші

(33) Якби Якубовський розвинув свій таланти, то став би, як я гадаю, поетом складних ліричних циклів.

описово-рефлексійні строфи відсилають до аналогії зі згадкою іншої країни: «Також і Польща зникла» (строфа 3), а в кінці до суб'єктів: поета-піраміди, що стоїть «як пам'ятник сміттю та краху». Alegорична картина зникнення (піраміди) пов'язана з аналогією картини зневолення батьківщини-піраміди, а потім ці алегорії перетворюються на символічний образ ліричного «я», а фігури історії Єгипту та Польщі, поєднані ланцюгом алегорії-аналогії, трансформуються у фігури екзистенції суб'єкта: тривалого як каміння пірамід, але вулканічно гарячого, розпеченого стражданнями («Тривалі, як камінь, але чому не холодні, як камінь?»).

Україна повертається у віршах, які у різній спосіб посилаються на заплутану історію. У «Пісенці татар» зустрічаємо версію мотиву з «Марії», показаного на *á rebours*. У поемі погляд оповідача зосереджується на картині зборів на битву з татарами — Вацлава, Мечніка та польського війська. У Якубовського в поетику фрагменту [підзаголовок: (з поеми...)] вписана ще пісня татар, які збираються на «на полювання на язичника-поляка». Поет, аби показати татар, повертається до великого минулого. Татари XIX століття були вже тільки відлунням його. Юзеф І. Крашевський писав: «З Кири́м Гіре́й-ханом, який помер 1769 року, дух давніх ханів, нащадків Чингі́з-хана, зник»³⁴. Тож у Якубовського він воскрес: як не дивно, татарський вірш пронизує щось, що я назвав би диким оптимізмом людей природи, підданих нещадного Бога, експансіонізмом первісних людей. Це чудово підсумовує друга строфа:

Ми віримо в шаблі і в долю,
Не маємо ні грошей, ні хат,
Наш єдиний дах — це небо,

(34) J. I. Kraszewski, *Wspomnienie Odessy, Jedysanu i Budzaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 23 czerwca do 11 września*, przypisy i posłowie P. Hertz, Warszawa 1985, s. 227.

Наш єдиний намет — це світ,
Єдиний здобуток — наш кінь,
Єдине багатство — зброя.

До експлозії вітальності та триумфу («Ми <...> завовували / Московський великий град»; «Ми не раз ляхів били») Якубовський дописує строфи, перефразовуючи «Марію». Це виразне та свідоме інтертекстуальне відсилення до неї: «На чолі війська їде Хасан молодий» (1 рядок у останній строфі), далі до «Чатирдагу» Міцкевича: «Кінь його легкий як вітер Чатирдагу» і знову відсилення до «Марії»: «Меч його важкий як твій гнів, Аллаху, / А його очі — талісмани страху». Порівняємо з «Марією»:

А на чолі тих рядів видний юнак<...>
Їхав на іноходьці (*Pieśń I, VII*)³⁵

Уся поема є віталістичним переказом батальних, бойових та східних татарських мотивів з «Марії». Але з протилежним посиленням: у поемі Мальчевського татарський хан втрачає голову буквально³⁶, в «Пісні татар» «талісмани страху» пророкують перемогу. Хасан — це поетичний двійник Вацлава: його мрії про життя, яке є провокацією смерті в ситуації непорушної віри, відчутті сили, могутності та... жорстокості.

У «Чарнецькому в Монастириськах» поет звертається до епізоду кампанії проти козаків у лютому 1653 року. Після страшної поразки поляків під Батогом, де козаки «на вимогу Хмельницького, який заплатив татарам 100 000 таланів за втрачений викуп»³⁷, вбили 5 000 польських полонених, Стефан Чарнецький зробив таку ж

(35) A. Malczewski, dz. cyt., s. 136. Див. того ж *Pieśń II*, część VI, s. 162.

(36) Там же, *Pieśń II*, część XI, s. 168: «Падає [хана] справним замахом відрізана голова».

(37) Z. Spieralski, *Stefan Czarniecki 1604–1665*, Warszawa 1974, s. 99. Пор. A. Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Lublin 2006, wyd. II.

жорстоку експедицію-реванш, проти якої Хмельницький відправив у свою чергу козаків під командуванням полковника Івана Богуна, відомого як з «Вогнем та мечем» Сенкевича, так і з сучасної літератури³⁸.

Козацьке військо сховалося у Монастириськах, де Чарнецький безрезультатно вів облогу. Саме тут, це описує Якубовський, коронний обозний, майбутній польовий гетьман, отримав кулю в обличчя, у піднебіння; козацькі війська залишили Монастириська, а польські з пораненим Чарнецьким відійшли аж до Бару. Чарнецький був непритомний. Поет фіксує власне момент пробудження командира. Твір явно посилається (навіть ритмікою) до конвенції балади та героїчного співу, є представленням героїчної топіки, відомої з «Пісні польських легіонів у Італії» Юзефа Вибіцького: «Як Чарнецький до Познані / Повертався морем / Батьківщину рятувати / від шведських загарбників»³⁹.

Таке саме бачення нестримного героїзму Чарнецького переживе ХІХ та ХХ століття⁴⁰. Якубовський дає приклад «чоловіка», уособлення відваги, який приходить до тями та одразу питає: «Що таке? Ми здобули місто?». Чарнецького тоді не забули, часи його слави були попереду. Про Богуна, який воював з поляками, але не хотів, щоб козаки стали підданими Москви, тому перейшов на бік ляхів, та врешті вони його розстріляли, як зрадника — поет не згадав ні словом. Оскільки, виходячи з

(38) Яцек Комуда (1972 р. н.) видав у 2006 року роман про поразку в битві під Батогом під назвою «Богун» (пол. *Bohun*).

(39) Цит. за: *Między rozpaczą i nadzieją. Antologia poezji porobiorowej lat 1793–1806*, wstęp P. Żbikowski, opr. M. Nalepa, Kraków 2006, s. 348.

(40) Про «кар'єру» Чарнецького як сармацького героя вже після романтизму див.: М. Micińska, *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przelomu XIX i XX w. (1830–1914)*, Wrocław 1995.

інспірації «Співів історичних» Немцевіча⁴¹, молодий поет і тут показав «особисту» одержимість смертю. Він зобразив героя іконою, а у фіналі її розбив: «Сьогодні у їх черепахади та змії, / Їх тіла вкривають могили». Він був у цьому вірним баченню України з «Марії», накресленої батьком: «Там [думка] знаходить давню зброю, що іржава лежить, / І кості, що невідомо кому належать»⁴². У Мальчевського меланхолійно-ванітативно-оссіяністичний мотив, у його сина комплекс героїчно-мортуальних та ванітативно-нігілістичних маній.

Росенкевіч згадував:

«Він планував народну поему «Повстання Хмельницького», з якої тільки один уривок я знайшов у його паперах, бо він всі свої вірші складав у пам'яті, а потім лише хапався за папір»⁴³.

Я назвав би поетично прекрасним цей створений у пам'яті фрагмент. «Повстання Хмельницького. Уривок з поеми» вражає двічі. Як видатне, повне дінамізму використання поетичної сили інфінітивів, еквівалентів речень у першій строфі:

Гриміти суворою грозою в степах України,
 Дельфіном пірнати в Дніпра глибину
 І знову як сокіл на коні соколінім,
 Загравною зблисне й погасне у полі;
 Закликати вітри, хвилі, непогоду,
 І мов чума розсіяти страх на турецькі землі
 І на руїнах прищепити кров свободи,
 З нею і з мечем вічний мир укласти;
 Вільним народитися, ще вільнішим померти,

(41) Поп. J. U. Niemcewicz, *Śpiewy historyczne*, opr. W. Bruchnalski, Warszawa [b. r.], s. 110.

(42) A. Malczewski, dz. cyt., s. 137 (Pieśń I, część VIII).

(43) M. Rosienkiewicz, dz. cyt., s. 69.

Такою була доля запорожця,
Сина пустелі й пустелі короля

Одночасно у другій строфі як апологія козацької свободи, збудованої на контрастах минулого, волі, сили та розмаху з неволею та смутком сучасності:

Ці давні часи української слави,
Як вітри у степах назавжди затихли.
Марно сьогодні думати й очима шукати,
Той вік давно минув, лише сльози проллеш,
Лиш серце й душа у тебе заболять,
Від тієї жахливої зміни — свободи й неволі,
Бо свобода вже пішла зі степів України,
Бо козак вже невільник серед власних полів,
Бо вже забобонна віра, вже гордість магнатів
І душі їх отупіли, і вістря мечів,
Але ніколи душа запорожця не ступиться,
Ні об долі жорстокість, ні об страх страждань.

Це тільки маленький поетичний фрагмент — звісно! Але складно пропустити факт, що Якубовський в описуванні козацького руху намагається бути об'єктивним. Козака-вісника свободи замінює козак-невільник, бо восторжествували ворожі релігії (католики, уніати, православні, забобонні язичники) і «гордість вельмож», гніт панів, часто українського походження, які обрали власні інтереси, привілеї статусу, полонізувалися та виростили у собі гордість. Апологія свободи описується тут в чудових та художніх рядках, що зображують зміну елементів степу, через які продирається вільна душа козака: гроза перетворюється на глибини Дніпра, водні стихії — на повітряні, а ті в (!) палаючі сфери, де майорять соколи, потім в пориви вітру, що приносять туркам смерть (чуму). «Вільним народився, вільнішим помреш» — Якубовського чекала протилежна доля: зв'язаний власним тілом,

зневолений у поневіряннях та пригнічений від народження, він повільно вростав у смерть. У віршах з історичним лейтмотивом виключно на одну мить, на мить поетичних фраз поет дозволяє собі заклик до сили та життя. Але — увага! — тільки заклик та виключно уявний... з минулого України та Поділля.

3. В'язень океанічного небуття

З моменту, коли Антоній Август Якубовський потрапляє до в'язниці у Львові, розпочинається цей драматичний процес його прощання з просторами Поділля, із середовищем, яке поет найглибше інтеріоризував.

Можна припустити, що він належав до тих людей, спадкоємців старопольського народного етосу, для яких *місце*, тобто сімейний (рідний і родинний) простір власних цінностей, почуттів, а також природа та символічні пам'ятки свого народного минулого, суспільство Поділля, Україна і врешті Польща — становили найглибший внутрішній та найбільш упорядкований світ. Цю прив'язку до місця, центром якого є родина, безсумнівно зміцнювала та обставина, що він пізнав матір та батька у досить дорослому віці — коли мав 10 років. Раптово отриману емоційну підтримку матері він трактував як фундамент та вихідну точку екзистенції. Трагізму цій біографії додає те, що до львівської в'язниці потрапив інтелігентний, освічений, начитаний, але емоційно чи духовно ще незрілий юнак. Не бачачи перед собою — на наступних етапах поневіряння — мети та підтримки, поет повертається в минуле. Він не описував стін в'язниці, майже не згадував про середземноморські реалії, не уявляв собі Атлантики чи Америки.

Якщо щось його й цікавило, то саме те, що він лишив за собою та до чого не міг уже повернутися. Якщо роззирався навколо, то бачив природу *tout court*, а не Адріатику чи Трієст.

Подільська батьківщина Якубовського не зробила його краєзнавцем та поціновувачем описів замків та див природи, які він бачив. Народжений зі схильністю до песимістичних оцінок, в період ув'язнення та депортації він залишився подолянином, особистістю того типу, яка має універсальний відтінок.

В'язень. Шок поневолення, депортації та еміграції є тут універсальним. Але мало хто зробив з того шоку «космічний» умовивід щодо долі людини. Викорінена людина ХХ-століття була приречена на спроби пошуку своєї ідентичності як у пам'яті, так і в етосі малої батьківщини. Один з теоретиків ХХ-вічного руху писав, що треба відмовитися від упереджень Просвітництва, інсинуацій, що «повернення людини на батьківщину, її укорінення в родинності та релігійній уяві роблять її нездатною до громадянства в сучасності, в цивілізаційному центрі, у який можна потрапити, купивши квиток у велике місто»⁴⁴.

Якубовський не мав ще такої дилеми. У нього були інші тривоги громадянина ХІХ століття: невпорядкована, ворожа історія, мапи, з яких стерта Польща, загроза малій батьківщині від російських чи австрійських чужинців. Але він мав і власні проблеми: як жити, коли позбавлений батьківщини в її подільському вигляді? Хоч у прив'язаності Якубовського до матері бачимо аналогію зі Словацьким⁴⁵, він був однак іншою особистістю: не змінював місце проживання, не був готовий до входу в чужу культуру. Хоча й намагався: хотів залишитися у Франції, працював в Америці, поїхав до Мексики.

(44) K. Czyżewski, *Powrót do Miejsca. Zamiast posłowania*, w: *Warto zapytać o kulturę*, red. K. Czyżewski, Białystok — Sejny 2005, s. 227.

(45) Див. про матір і поета: K. Ziemia, *Salomea Bécu i młody Słowacki. Imitacja, dialog i konflikt wyobraźni matki i syna*, w: *tejże, Wyobrażenia a biografia. Młody Słowacki i ciągi dalsze*, Gdańsk 2006, s. 135–164.

Про життя його батька Мальчевського досі пишуться літературні твори⁴⁶. Життя Якубовського стало б матеріалом для драматичного фільму про марність зусиль втечі від себе та фатуму.

Поет не згадує реалій в'язниці та країн, де перебував як ув'язнений. Не знайдемо у нього й міфічного Львову, прекрасної Чехії чи сонячного Трієсту. Якщо в підписах під поезією і трапляється назва Трієст, це з упевненістю можна сказати, — це той темний, деміфологізований Трієст (з містом пов'язана хоча б жахлива історія вбивства на Вінкельмані)⁴⁷.

Так від перших текстів, написаних на Адріатиці, Якубовський повертається до Поділля та матері. У «Дзвоні вечірньому» (підпис: Трієст, 24 жовтня 1833 року) поет в простих строфах створює уявне знищення дому матері та дому «коханої» (хоча може це одна особа: мати?). Поет є ефузією чорних передчуттів, а врешті описом, самоаналізом ірраціональних покладів психіки в'язня, викликаних акустичним імпульсом голосу дзвона. Висновок точно фіксує тут головні проблеми: «А в моєму серці черв'як утрати». Якщо говорити про «Марію», то «утрата, яка, здається, вписана в саму техніку оповідача, торкається відкриття кожного

(46) Див. драму Антонія Ланге «Мальчевський», вірш Яна Лехоня «Мальчевський», нещодавно написаний прозовий вірш артура Данієля Лісковацького «Маріаш» (Щецін 2007) чи раніший роман «Біла Гора» Єжи Журека (2003), розхвалений М. Стжижевським. Див.: M. Strzyżewski, *Romantyczny apokryf. Legenda Antoniego Malczewskiego w powieści Jerzego Żurka „Biała Góra”*, w: *Światy przedstawione. Prace z historii i teorii literatury ofiarowane Profesorowi Jerzemu Speinie*, red. M. Kalinowska, E. Owczarż, J. Skuczyński, M. Wołk, Toruń 2006, s. 339–350. У 1997 році за сценарієм Д. Сівіцької та М. Беньчика було створено фільм Кшиштофа Буковського «Антоній Мальчевський» (60 хв.).

(47) Див. D. Fernandez, *Winckelmann. Śmierć w Trieście, fragment Le Voyage d'Italie. Dictionnaire amoureux* (1997), przeł. M. Ochab, „Zeszyty Literackie” 2005, nr 2, s. 90 nn.

героя повісті»⁴⁸ — у Якубовського втрата впливає на все, є тотальною, крім того, є процесом реального віддалення від Поділля — великого та поглибленого аж до моменту, коли поет, добирається до американського берега, де він констатує, що повернення стає неможливим чи ілюзорним.

Відчуття, а також сфера втрат — це не око, яке спостерігає та дивиться, це пам'ять, думки та емоції. Звідси нестабільність реакцій, нервовість слів, якими він намагається заповнити проміжок між жалюгідною землею та піднесеним небом, а часом йде далеко за нескінченний горизонт, аби марити. «Розпач» (назва) є тут, о диво, не апатією, але фурією мстивості. Це «година пекла» та мстива сила: «Нашій помсті є намір / Знищити світ до дна», «Наші долони прагнуть крові», «Розпач, браття, наше гасло». В ім'я чого потрібно розвертати цей «кривавий штандарт»? В ім'я «квіту свободи». Цей вираз невдалий ні поетично, ні інтелектуально. Але він має емоційний сенс⁴⁹. Після бурі почуттів знову приходиться «Захоплення», у якому суб'єкт — як у великій імпровізації — росте до космічних розмірів; на середині моря чи океану кораблем стає промовисте «я». Мрійник, розіп'ятий між небом, зірками та морем злітає, коли його думку-вітрило, наповнює велич та пафос. І врешті, об'єднуючись з природою, мрійливо сповнюється почуттям пантеїстичної божественності:

(48) M. Bieńczyk, „Maria”: *figury „post”, figury melancholii*, w: *Antoniemu Malczewskiemu w 170 rocznicę pierwszej edycji „Marii”*. Materiały sesji naukowej Białystok 5–7 V 1995, red. H. Krukowska, Białystok 1997, s. 114.

(49) У реакції поета є щось із похмурого прагнення помсти (при незрозуміло описаному ідеалі свободи!). Пор. T. Kobierzycki, *Ontologia cierpienia*, „Albo/albo. Problemy psychologii i kultury”, numer pt. *Kozioł ofiarny*, Warszawa 2002, s. 89: «Темна сторона болю й страждань — це масове військове й політичне використання страху в тиранічних системах, ужиття різноманітних методів насилля для деструкції інших». А поневолений, він силкується врешті відплатити насильнику насиллям.

Підвішена між двома світами,
 Душа моя росте у величезному просторі,
 Як світ, довгі простягну плечі,
 Одним торкнувся зірок, іншим скупаюсь у морі.
 <...>
 І так утоплений у власній мрії,
 Подумає мить, що я народжений Богом.

І одразу після цього «відчуття вічності» приходять вірш підписаний: *Трієст, 8 листопада 1833 року*, тобто згадувана вище «Дума Подолянина». Звичайно, хронологічний порядок створення вірша в «Поезіях» не зберігся. Ускладнює дослідження те, що тільки деякі вірші мають часову сигнатуру. «Захоплення» мусило бути написане в морі, а «Дума», скоріш за все, на землі ув'язнення. І інакше, ніж в «Захопленні», бачення смерті, принесене вітром до країни: «Він [вітер] тобі оплаче мою смерть». Ці вагання поет описує *2 грудня на морі Адріатичному*, тобто у вірші «Прощання», другому в тій бідній за обсягом творчості. Є у цьому вірші меланхолія, жаль, сум втрати і може навіть нота іронії у заклик до земляків: «Бувайте здорові!». Міць впевненості в смерті тут звучить невизначеною фразою: «Якщо помру — радійте з мого стану — /нехай наді мною ніхто не сумує / Морський птах пісню поховальну заспіває, / Буде йому вторити ревіння хвиль». У вірші чутно той самий тон, що й в «До матері-польки» Міцкевича (першодрук: «*Goniec Krakowski*» від 30 серпня 1831). Але чи міг його прочитати Якубовський? Немає впевненості!

Його песимізм має автентичний та універсальний характер, тому ті вірші асоціюються з байронічним песимізмом молодого Словацького, коли той писав: «Нехай після мене лунає у пустелі жалобний дзвін» («Монах»)⁵⁰ чи: «До

(50) J. Słowacki, *Mnich*, w: tegoż, *Powieści poetyckie*, opr. M. Ursel, wyd. IV, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź 1986, s. 76.

хвиль кинули тіло — і зникло...» («Ламбро»)⁵¹, але його також можна пов'язати з фразами Виспянського, про якого автор «За мурами Елсінору», Казимир Косинський, сказав: «Але цей настрій і договір зі смертю, як взаємодія з нею безплідної, голої природи, є нічим іншим, як тільки символом розділеної Польщі, болю, який оволодів душею після поразки»⁵². Якубовський у мить, коли фрегат «Гебе» відплив від берегів Європи, описує поетично чудову картину, але ще більш понуру та безнадійну. У такого Міцкевича є страшна візуалізація та вбивчий сарказм: «А пам'ятником буде надмогильним / Там шибениця, чорна потороча». Є також інша форма оплакування та пам'яті: «А славою — хіба сльоза жіноча / Та тихе слово в краю підневільнім»⁵³. Автор «Спогадів польського вигнанця» не залишає — з людської перспективи — жодної ілюзії: кінцем втрати є небуття того, хто втрачає, повна анігіляція, розчинення у тоні безмежного океану:

Не шанує смерті жалобний спів дзвону,
Але хвилі будуть наді мною плакати,
Могила буде велика, як увесь океан,
Величність і ницість — чиста картина смерті.

Це звучить як полеміка і зі Словацьким, і з Міцкевичем. За край небуття вихиляється у Якубовського тільки природа. Але вона до тих пір піднесена, хоча й безсердечна, допоки існує суб'єкт її перцепції. Над цієї безоднею природи — вже ніколи не буде ліричного героя — може піднятися слово, слово поезії, але й воно — особливо

(51) J. Słowacki, *Lambro*, w: tegoż, *Powieści poetyckie*, dz. cyt., s. 266.

(52) K. Kosiński, dz. cyt., s. 75.

(53) A. Mickiewicz, *Do matki Polki*, cyt. za: tegoż, *Dziela wszystkie*, pod red. K. Górskiego, t. I, cz. 3, *Wiersze 1829–1855*, opr. Cz. Zgorzelski, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź MCMLXXXI, s. 6. Український переклад вірша А. Міцкевича «До матері-польки» М. Лукаша.

у ситуації невизначеної долі ув'язненого — може бути тільки сигнатурою думки, почуттів, чийогось життя, записаного на піску американського берега⁵⁴, сигнатурою, яку змиє хвиля та розпорошить вітер. З цією невпевненістю вже був знайомий автор «Марії», коли сліди на піску супроводжував іронічною фразою про «жвавого козака» Вацлава: «Легкі сліди копит без сталі, / вітер з росою, як діти, засипав піском»⁵⁵.

Океан-степ. Коли поет впливає у Середземне море, його поезією оволодівають три сфери: моря, океану; дому, втраченого Поділля; внутрішній світ, у якому, мов у дзеркалі, відображаються минуле та теперішнє.

У цій ліриці проявляється витончене переміщення суб'єкта зі сфери думки, інтелекту в обшир вразливості, емоційності. Саме море стає природнім способом експресії цього стану: це «ревіння хвиль» («Прощання»), «морів простори» («Скитальник»). Це найчастіше морські елементи: вітер, вода, і навіть такі, які асоціюються з вогнем, бурею, громом. У «Бурі» владу над картиною світу переймає вітер: «Шумить вітер, бухають хвилі», який стає зв'язкою з рідною землею: «Вітре, ти летиш до сходу, / Де рідний край мій милий». Але рідний край є вже для суб'єкта землею могил. У ході збільшення відстані, віддалення від дому, оце «я» теж збільшує рівень внутрішньої розпатланості, що доходить до шаленства: «Ваших степів сумне дитя / Вітром стогне, грозою плаче». Туга за «горами Поділля», «могилами України», «прекрасного Дністра берегів» перетворюються врешті в прагнення пантеїстичного злиття з

(54) Про фігури слів/слідів, записаних на піску або на воді, красиво згадує В. Штурц. Див.: W. Szturc, *Opium i wyobraźnia. (Studium z poetyki „przeklętej wrażliwości”)*, w: tegoż, *O obrotach sfer romantycznych. Studia o ideach i wyobraźni*, Bydgoszcz 1997, s. 195.

(55) A. Malczewski, dz. cyt., Pieśń I, część VII, s. 136.

вогнем, світлом та потужним гуркотом грому: «А хмара грізно суне, / А з неї блискавки грізно сяють, / Може сумна моя душа / На блискавці тій полетить».

«Буря» була написана 9 січня 1834 року на фрегаті «Гебе» між Сицилією та Сардинією. Вірш показує психічні аспекти процесу розриву з космосом домашнього світу, а як наслідок, вхід у хаос чуттєвих вражень та самотності, які не виправить жоден окреслений комплект моральних цінностей та ніхто не підтримає так емоційно, як родина⁵⁶. У той період у Якубовського з'являється «польської землі слава» («На морі») чи образ народного героя, який загинув у битві з москалями, після якого залишився «кінь вороний», що апокаліптично «ірже війною в мирний час» («Смуток»), десь у Сибіру в другій, східній стороні світу: «Неохоче пасеш на сибірському лузі / Нехочє п'єш з джерела Іртиша» («Смуток»).

Що цікаво, чим далі у море відпливає «Гебе», тим більше у Якубовського зображень Поділля, степів, родини, тобто «дорогого краю Поділля» («Роздуми І»).

Аналогія степ-море-океан тут очевидна. Навіть на рівні таких фігур руху, як занурення у степ/море. Коли поет зобразив у «Повстанні Хмельницького» рух степу, то вжив досить конвенційне порівняння з дельфіном: «Гуркоче сувора буря в степах України / Дельфіном пірнає в Дніпра глибину». У «Бурі» у свою чергу корабель поперемінно пірнає дельфіном у море і з нього виринає: «Корабель, як дельфін, пірнає» (підкр. — Я. Л.). Немає в цьому образі дельфіна віднесення до жодної форми історичної

(56) Якубовський знав «Кримські сонети». Можливо, тут проведено аналогії з «Плавбою» (Якубовський, імовірно, полемізував би з фіналом сонету Міцкевича: «Як люблю! Знаю я, що значить бути птахом!») або з «Бурею»: «Гадає: щастя той у світі міг найти, / Хто друзів має ще, хто може ще молитися». Цит. за А. Mickiewicz, *Dziela. Wydanie Rocznicowe 1798–1998*, t. I, *Wiersze*, opr. Cz. Zgorzelski, Warszawa 1993, s. 237–238. Український переклад М. Рильського.

символіки⁵⁷. Є природний образ руху. З тією лише різницею, що тут показано рух, який занурює об'єкт у щось невідоме та чуже. Ба навіть — у смерть, бо океан і водна стихія не мають тут вітального виміру. Море виявляється новим перетворенням степу: реальною та символічною могилою. Але степова могила є наче завмерлим простором, пам'яткою, позначеною людьми, що тут живуть, іноді увіковічена хрестом або пам'ятником. Море — це могила без початку та кінця, чиста мінливість, нічого абсолютного, це простір не приборканий ні реальністю, ні думкою, ні аксіологією. Немає тут Міцкевічевського: «Мов човен потопає в зелені підвода...», немає підслуханого та немає якогось: «Рушай, ніхто не озоветься»⁵⁸. Бо нікуди рушати...

Прояв жаху степу та води впливає у Якубовського з досвіду океанічної нескінченності. Це «відчуття нескінченності» дає, як часто у поетів, фіксацію метафізичних станів.

У Якубовського проявляється відчуття безпорадності, передчуття знищення, його оточує таємниця, з'являється страх, відчуття нікчемності та вирок не стільки смерті, скільки розчиненню у тій безмежній повноті: «Завжди зі мною та переді мною / Тільки море, море, море» («Фантазія»). У «Скитальнику» знаходимо запис уявного переходу від картини «прекрасного, величного, грізного <...> обличчя моря» у сутінках, на світанку — до картини шаленого моря-стихії: «Коли великим тостом гримлять хвилі й грози». Цей піднесений стан сприйняття водних просторів однак приносить образ людини, яка кружляє

(57) Про дельфіна, як про «перевізника душ на щасливі острови» (о іронія!) і «дельфіна, що рятує» див. S. Kobielus, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Warszawa 2002, s. 85.

(58) A. Mickiewicz, *Stępy Akemańskie*, w: tegoż, *Dziela...*, t. I, *Wiersze*, dz. cyt., s. 235. Український переклад С. Аркуші.

морем «як комаха», що почувається безсилою перед природою, яка її перевершує, людину, яка готова прийняти власну смерть («думка... як легка тінь привида»). Пише про це Якубовський без ілюзій: «Однак, що на дні, що є у його [моря] лоні / Думка твоя не дістанеться, око не сягне, / І думка, і око в безодні затоне».

На Гібралтарі, окрім прекрасного вірша про «Бонапарта», об якого, як об скелю Гібралтару, розбивалися вороги, Якубовський створює один з чотирьох «роздумів» — тексти, які вже ведуть його уяву, думки та емоції у бік смерті.

Але ж на нього чекає Америка?! — сумніваємося ми... Цей від народження поет осені, вмирання та меланхолії змінюється на поета Танатоса. Спогади стають матерією, з якої уява формує бачення «молодої» смерті. Ще, описуючи Кам'янець, він писав про «Поділля урну»; зараз він сам представляє собою образ урни, наповненої попелом, яка дрейфує по безмежному океану: «Груди в нім замкнені, як урна похоронна. / Чи він там давно пам'яті попіл, / тобто прихований вулкан ховається там» («Скитальник»). До фігури привида додає поет наступне: він розкривається зараз як старий юнак, дитя весни, яке мусить відразу пережити зиму життя та зустрітися зі смертю. Сокола польоти замінюються орнітологічним уявленням смерті (сова), а політ над Татрами стає зануренням думки у глиб фунерального та мортуального імаджинаріуму, створеного черепами, кістками та попелом. У кінці фігуру «я», що лютує наче буря та вітер, замінюють картини зими, льоду, морозу та спаленого вулкану, з якого вже нічого не добути. Ось кілька з цих фігур завмирання:

Для мене всюди холодно й темно («Фантазія»)
 У зів'ялому серці замешкає сум («Скитальник»)
 І тут, у натопті, мене мучить самотність («Прощання»)
 Це море буде моєю могилою і гніздом («Роздуми І»)

Коли в кригу зійде почуттів криниця,
 Тоді людина до вулкану стає подібна,
 В якому вже давно вогні перестали вибухати,
 Чоло йому сніг укрив, а він, огорілий,
 Мов привид серед гір стоятиме понурий сам
 («Роздуми I»)
 Серце охоплює зима почуттів («Минуле»)
 Над могилою, як розпач, похмура літає сова («Сум»)

У Якубовського відкриваємо у цих моментах щось, що я назвав би тріумфом мороку, з якого він народився. Він страждає і мусить писати про кладовищенського птаха сову, про «розпач ← похмуру→ сови». Як видно, епітет похмурий є тут граматично вписаним між розпачем та совою⁵⁹. Бо це сова розпачі, нічний птах, який вбиває солов'я.

Континент — степ. В останніх віршах, написаних уже в Америці, (також малочисленних! — він був там з 20 березня 1834 року до 25 квітня 1837 року) з'явилася фігура непочутого солов'я. Він хотів би співати про безсмертя, а співає зимою про смерть та зиму.

Троянда, соловей, весна, — це в «Роздумах II» образи втраченого світу, це гідра пам'яті, це квіт, що точить гусінь: «Але [квітко] хробак-убивця гніздиться в твоєму корінні; / Як хробак-убивця, живу в моїх спогадах, / Разом зі мною він народився і разом зі мною загине». Тож, такі передсмертні роздуми є спогляданням долі, чимсь більшим, ніж рахунком, виставленим світові за скандал депортації та викорінення, за емоційне вбивство

(59) Сови — із символічним значенням — були міцно «укорінені» у світі романтичних поетичних творів. Див. М. Woźkowska, *Ptasie bestiariusz w „Marii” A. Malczewskiego na tle „Zamku kaniowskiego” S. Goszczyńskiego i „Konrada Wallenroda” A. Mickiewicza*, w: *Antoniemu Malczewskiemu w 170 rocznicę...*, dz. cyt., s. 247–262.

незрілого песиміста. Так, здається, мало статися — підказує Якубовський, посилаючись на маски другої пісні «Марії». А якщо мало статися, то повинна була прозвучати і ця похмура пісня про «самотнього солов'я», що «сумно співає пісню», хоча «думка пісні нікого не зворушить» («Роздуми IV»).

Ймовірно, вже в Америці поет повертається до Поділля, до України та батьківщини (у поетичному сенсі, звісно). У мелодійному «Поділлі» він ще раз налаштовується на тон елегійної думи (4-рядкова строфа 8+5, 8+5, перехресна рима), майже примітивна, ніби — народна. Чотири рази він повертає образ Поділля — світу матері та своєї коханої — намальований «дитиною», яка є правнуком та примарою, загубленим подільським привидом: «І чудовий край Поділля / Сьогодні вихорений розлад»; «Моя мати в старому лісі / Десь проклинає світ»; «Моя люба заплакана / Сумна думка грає»; «На Поділлі, на могилі / Старий привид спить»; в кінці: «Це Поділля геній старий». А у фіналі він осліплює нас такою картиною дезілюзії:

Поділля могилою світить,
Я тут сумую сам,
Бо не буде того, що було,
Бо сьогодні там цвинтар («Поділля»)

Чиста картина безнадії. Дух могил України став поховальним духом поета. Якубовський — як знаємо — написав два вірші про індіанців з племені гуронів. Він говорить, що це індіанські вірші. Це правда. Але правда і те, що в «Індіанці» знаходимо песимістичну картину всього світу, викликану у подільсько-українській ліриці Якубовського: картину землі, спустошеної «білими» (москалями чи австрійцями): «Зникло моє покоління / Мої доньки, онуки, сини»; образ героя, якого поглинає степ, прерія, природа: «Де лежать кості останнього вождя?».

Цю душу всмоктує, приймає в себе «вода солоного озера».

Розчинення у воді чи в степу — це відома вже з «Марії» фігура знищення; автор «Індіанця» не вірить в особистого Бога, відомі з його поезії вагання між нігілізмом, стоїчним баченням душі світу, неподібною до нього візією гностиків і, врешті, часті проблески вразливості пантеїстів. Тому душа, поглинута озером, морем, океаном, степом, прерією чи лісами Америки — це природна картина в цій ліриці, де як написав дослідник «Марії»: «Хаос і акватичність, як спосіб існування степу, відсуває на задній план питання про Бога, як творця життя, як Того, хто обдарував людину вільною волею чинити добро чи зло...»⁶⁰. Подібним шляхом йде Словацький, у якого «степ мав не тільки топографічно розмістити героя, а й продемонструвати історіозофічну та екзистенціальну рефлексію оповідача»⁶¹. Але Словацький мав час, аби піти до інших горизонтів думки та уявлень, ніж ті, що у Якубовського. Той останній не мав часу, але символічно показав єдність, пережив ідентичність безмежжя степу, океану та американських просторів.

Америка-Україна, Поділля — Америка — це особлива символічна фігура з «Індіанця» та «Індіанки» (чергова «кохана»). У кінці цієї поезії є особлива подвійна персональна фігура, побудована на аналогіях: «я» — індіанець і ми, завойовані європейці/поляки — винищені індіанці. У другій половині XIX століття польсько-американські аналогії стануть досить поширеними: Сенкевич мусив об'їхати прерії, ті американські простори «вестерну», аби написати український «істерн», тобто «Вогнем і мечем»,

(60) A. Fabianowski, *Filozofia stepu w „Marii”*, w: *Antoniemu Malczewskiemu...*, dz. cyt., s. 292.

(61) S. Makowski, *Słowacki – kontynuator Malczewskiego*, w: *Antoniemu Malczewskiemu...*, dz. cyt., s. 425.

де степ має водне значення; навіть Тадеуш Міцинський порівнював небезпеку, що загрожувала польській нації, з тією, який піддалися індіанці⁶².

Якубовський не заходить так далеко. Просто у уста індіанського вождя він вкладає слова, відомі нам з його подільських свідчень експресії смерті:

Я згину, як грім у темряві,
Як ведмідь у гуронському лісі,
Ніхто моїх не захоронить кісток,
Ніхто моєї слави не рознесе».

Це все — ті «кістки», банальні знаки смерті. Але у цій ліриці те, що жахливе, це опис того, що бажане — контемпліяція смерті (*delectation morose*) стає прагненням небуття, без чуттів і без думок, сном «оголеної думки», самопожертвою порожнечі — як в пронизливих, останніх строфах вірша-передбачення під назвою «Перетворення»:

Сьогодні заблукалий юнак
Біля цвинтаря, біля могили,
Я збираю кості на цей вінок,
Щоб мов оголена думка, світили.

З черепів я складу вівтар,
Вогонь всеохопний запалю,
І більше вже не помрію,
І більше вже не полечу.

У тих, хто живе з тягарем, із жагою смерті, хто застряг не тільки у покаліченому тілі, а й у думках та уявленнях, не існує можливості вийти «за межу смерті, випірнути, як

(62) Т. Miciński, *W głębinach narodu*, „Echo Polskie” 1915, nr 3, цит. за: А. Wydrycka, *Zapomniane teksty Micińskiego*, „Ruch Literacki” 1989, nr 4/5, s. 385: «Народ десь подінеться. Так зникли американські індіанці, давні Картаго і Феніціани».

людина, що тоне»⁶³ і поласувати імлюю «таємниці», невідомого «чогось», що чекає нас *post mortem*. У такі часи думка без почуттів, без страждань, без помислів смерті — є спасінням, есхатологією, звільненням від болю прагнення. Вінок з кісток — чи був це лавровий вінок поета — *moribundus*? Так. Ця лірика — це крихке повідомлення, невпевнене послання: залиште мене, так має бути! Це, що прекрасно і страшно — підказує відчай — залишу вам в тій поезії, в картинах Поділля, Батьківщини і Америки, хоч усвідомлюю, що ті вірші можуть ніколи — як мій прах — не дійти, не добратися туди, куди були адресовані: до степового краю меланхолії та до внутрішнього степу-моря, замкнутого в душах та думках всіх тих надчутливих поетів, народжених під романтичною темною зіркою долі, а може... скоріше фатуму.

Коли такий лист буде адресовано, можна тягнутися за інструментом саморуйнування. Тобто за думкою, за волею, за уявленням, за словом поезії, і врешті — за пістолетом:

І чого ще дивишся, на що чекаєш?

Про що шкодуєш? Чому стримуєш грім?

Удар, ах удар в останки своєї істоти («Роздуми IV»)

4. Король пустелі

Чи створив Якубовський оригінальне бачення України та українськості? Повністю йому це не вдалося, хоча він був на шляху до цього. Але він все ж таки залишив свій слід на образі рідної землі: як емігрант, який створив поетичний опис України, використовуючи оригінальну поетику. У Якубовського інспірацією є поетика та бачення світу, закодовані у «Марії»: це лірика згущеної символіки,

(63) V. Jankélévitch, *To, co nieuchronne. Rozmowy o śmierci, przekład i wstęp M. Kwaterko*, Warszawa 2005, s. 47. Розмова з Джорджом ван Гоутом під назвою «Роздуми про смерть».

яка оголює таємницю світу. Син Мальчевського додає до цієї інспірації ще іншу: народну, що впливає із його знайомства з думами, «українською думою», як і з наслідування відомої на той час поезії Ю. Б. Залеського. Думи молодого поета є по суті або елегією, або ритмізованою піснею, у яку вписане меланхолійне, елегійне, завжди зв'язане зі смертю послання. У обох випадках автор залишається вірним традиції, про яку у 1901 році дослідник писав: «елегії на Русі називають думами»; і далі: «думи співають під звуки кобзи, як про це свідчить Бартоломій Зиморовіч у своїй баладі «Кобзарі»⁶⁴.

Автентичний, песимістичний образ світу Якубовський фіксує за допомогою поетичного слова, яке є зовсім не схоже на слово Мальчевського чи Залеського.

Україна Якубовського динамічна, коли поет намагається повернутися до слави її минулого («Повстання Хмельницького»), що проявляється як степ-вода-безодня, *aqua abyssi*, водна безодні; і статична, коли споглядає за нею пам'ять скитальника по дорозі без мети, або уява, що гірко наповнюється образом родини чи коханої, які очікують свого сина, коханця, земляка («Дві зірки»). Тим не менш, у кожній іпостасі Україна повинна була бути вписана у художню, «створену у пам'яті», як писав Росенкевіч, форму. Якубовський, вочевидь, цінував художність, а локальність чи регіоналізм розцінював настільки як формальну інспірацію, наскільки він слугував передачі універсальної правди про існування людини, правди одночасно надзвичайно індивідуальної, його, Якубовського, болісного досвіту світу. Мальчевський писав про метафоричні тернії життя, які калічать екзистенцію. Якубовський вже з тими терніями народився.

(64) J. Tretiak, *Dawna pieśń żołnierska*, w: tegoż, *Szkice literackie*. Serya II, Kraków 1901, s. 265.

Можна сказати, що у невеличкому кількісно творчому доробку поета відображується великий формальний пошук: від старопольських форм чи просвітницьких жанрів (такі, як думи, думки, роздуми, оди, історичні поеми) до форм універсальних (фантазії, тріолети, сонети). Треба засвідчити, що у тонкому зошиті поетичних переживань Якубовський виразив великі та страшні хвилювання абсолютного та безнадійного викорінення зі «світу початку» (дім, батьківщина Поділля, мати) та насильного відправлення до безцільного «хаосу кінця» — поневірвання.

Існує принаймні кілька десятків уявних «форматів», кліше, крізь які ми дивимося на Україну. Чим більше цих можливостей, тим — о диво! — важче зрозуміти суть українськості, дух тієї України, яка як і раніше додає нові стереотипи про себе до імаджинаріуму Європи⁶⁵. А який з Якубовського був подолянин, може українець (але не в сенсі сучасному, етнічному)? Він був глибоко занурений в історію, в реалії природи (річка!), етнічні реалії (козаки, татари). При цьому досить традиційним (зауважимо вік поета!) у виборі уявлень про Україну і до того ж цілком природним, щирим в переживанні традиційних картин, що знову й знову вводяться у багату палітру жанрових форм, різновидів віршів. Це передвіщало поету високий клас.

Які картини України осягає ця лірика?

Звичайно, це будуть картини з країни свободи, вільних козаків; у цьому сенсі Якубовський — водночас і польський патріот, і по суті син духу вільної української

(65) Уже в XIX столітті в Західній Європі закріпилося переконання про чіткий та повний поділ України на східну (проросійську) та західну (прозахідно-європейську), а також, на жаль, про народ, нездатний до створення демократичної та ефективної державної системи.

козаччини⁶⁶. Але ця українськість у автора «Бурі» є елітарною, важко тут говорити про народність чи звертання до селянської основи суспільства. Навпаки, якщо Якубовський звертається до української, народної літературної культури, то із наміром приєднатися до універсальної спільноти майстерних поетів. Країна свободи є тут також країною поезії та мистецтва (а не культурною пустелею, як вважав Гердер⁶⁷), але поезії та мистецтва родом з XIX століття, сучасного імаджинаріуму. Це не світ стилізованих співів біля кобзи під наддніпровським дубом, а лірика сучасної людини, що означає: меланхоліка у відчаї, в депресії, з тягою до самогубства. Країна свободи та поезії позбавляється звичного конвенціоналізму через екстремальні переживання поневірянь, хвороби та самотності.

Як фундамент пам'яті Поділля набирає рис символічно-міфічної проекції: це Україна-мати, світ цінностей матері, її спокій та почуття; це набір матриархальних, жіночих уявлень про Україну-дівичу, прекрасну дівчину, що переплітається з образом «коханої», коханки. Цей жіночий круг символів закриває картину пишної, плодючої, щедрої України-природи.

Зворотний бік тих спалахів пам'яті — темне представлення матері-смерті (вмерла, не дочекавшись сина), колективного образу України-матері у неволі (Польща та загарбники), заплаканої коханки, яка даремно чекає на коханого, і природи, степу, родинної землі, оповитої меланхолією, оточеною смертю.

(66) Про рівність і свободу «козацтва», його «почуття гідності» писав Я. Лелевель в: J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej*, pierwodruk, Poznań 1855, w: tegoż, *Wybór pism historycznych*, opr. H. Więckowska, Wrocław 2005, s. 183–208.

(67) Пустелею Гердер вважав Польщу і слов'янський світ (окрім космополітичних петербурзьких еліт).

В уявленні духу України переплітаються літературні відлуння Аркадії та Утопії, але той образ відтіняють Єлисейські поля, смуток кладовища та меланхолія оссіяніста. Утопія виявляється в печалі — у розпачі перетворюється на інферно, на переживання страждань, поневіряння. Якубовський не стилізує — за зразком XVIII–XIX-вічних (як я їх називаю) елліноманіяків — Україну та «степову Елладу» чи «нову Грецію». Але також його не цікавить українська «пекельна машина» історії⁶⁸, взаємне бачення ляхів та козаків і їхня варварська поведінка, «смертельний бій», «взаємна жорстокість»⁶⁹ чи просто пригнічення польською шляхтою руського народу та криваві лазні, що влаштовував цей народ шляхті. Навіть якщо ті картини були десь у підсвідомості поета, то це притаєне божевілля не давало поживи для творчої пам'яті вигнанця-смертника.

Якубовський здивувався б на саму думку, що його рідне Поділля можна розуміти через образ міфічних кресів Речі Посполитої. Поділля було для нього Польщею, її українською частиною, руською, козацькою спадщиною, майбутнє якої пов'язане з вільною Польщею. Це не означало, що не буде існувати якоїсь іншої, нової України. Але

(68) Про «степову Елладу» в ліриці Євгена Маланюка див. E. Papla, dz. cyt., s. 272; про «нову Грецію» на землях України, Польщі й Угорщини див. J. G. Herder, *Dziennik mojej podróży z roku 1769*, przeł. M. Kurkowska, opr. T. Namowicz, Olsztyn 2002, s. 63; про жорстоку Україну: R. Przybylski, *Świat jako maszyna piekielna (O „Zamku kaniowskim” Goszczyńskiego)*, w: *Studia z teorii i historii poezji*, pod. red. M. Głowińskiego, seria II, Wrocław 1970. Про Україну Мальчевського: J. Ławski, *Marie romantyków. Metafizyczne wizje kobiecości. Mickiewicz — Malczewski — Krasiński*, Białystok 2003, s. 498–593.

(69) На питання «Чи були, на думку русинів, поляки жорстокими — і наскільки?» ствердно відповідає М. Грабовський в: M. Grabowski, *O pismach Gogola. List do Pantelejmona Kulisza*, „*Sowriemiennik*” I 1846, t. XXI, цит. за: tegoż, *Wybór pism krytycznych*, opr. i wstęp A. Waśko, Kraków 2005, s. 180.

не на Поділлі! Розсмішив би поета образ України як польської землі під владою магнатів, диваків, самодурів-експлуататорів чи «нелюдів», тобто «просто тиранів та кровопивць»⁷⁰. Це ХХ-вічні ідеологічні уявлення, створені в душі класового егалітаризму, інспіровані лівими ідеологами. Справді кожний вислів про минуле є проекцією власного світу оповідача, але кордоном проекції має бути уявлення тих, про яких маємо відвагу щось говорити. Усіх, про кого розповідаємо, а не лише тих, «пригнічених».

Тому до романтичних уявлень України я б не використовував ані «ментофактів» ХХІ-вічних деколонізаторів, які пишуть про Україну як про польську колонію і колоніальний міф⁷¹, ані тим паче народжених після націоналістичних варварів ХХ століття уявлень про Україну як про притулок, багатонаціональний, а часом космополітичний рай, де, як писав співець Буковини і Чернівців, усі є «громадянами світу, які складаються з таких протиріч, що порівняно з нами американці мають зійти до ролі матеріалістичних ідіотів»⁷².

Це не світ Якубовського.

У поета реалізується міжнародна мішанка, але поляків, козаків чи навіть татар, Хмельницького чи Чарнецького поєднує героїчна відданість свободі й героїзму. Це міф, але він надто красивий. Красивий ще тому, що виростає з дитячих переживань Якубовського, а не

(70) Уявлення Марії Яніон. Див.: М. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna*, dz. cyt., s. 171.

(71) Цей троп, мотив польського колоніалізму розвиває Даніель Бовуа, а популяризує М. Яніон: D. Beauvois, *Trójkąt Ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, przeł. K. Rutkowski, Lublin 2005; а також полеміку з французом: М. Kwapiszewski, *Późny romantyzm i Ukraina. Z dziejów motywu i życia literackiego*, Warszawa 2006.

(72) G. von Rezzori, *Gronostaj z Czernopola*, przeł. E. Bielicka, Warszawa 2003, s. 14. O Rezzorim zob. T. Zubiński, *Gregor von Rezzori – na zielonej Bukowinie*, „Znad Willi” 2007, nr 2, s. 139–145.

є ефектом самих прочитань і добре зроблених домашніх завдань з романтичної «українології». Ярослав Івашкевич, який також походить з України, помітив в одному з французьких щоденників «знаного» письменника штучність, тому постановив, що той щоденник було створено «великим письменником, але... скоріше, літератором»⁷³. У Якубовського немає шансів стати «літератором». Він хотів — що майже неможливо — писати всім собою і разом з тим робити це витончено. Він не заразився україноманією (хоча йому й не вдалося уникнути кліше), девальвованою Крашевським як «моральна хвороба»⁷⁴, з якою Міхал Грабовський, який страждав на цей діагноз, мусив погодитися: «Реальним погіршенням і недоречністю була наша україноманія»⁷⁵. Над літературною модою на «українську школу» в польській поезії Якубовський підносить лише образ України зі старопольським якорем: як землі різних націй, які об'єднує свобода, а втіленою в державному устрої ідеєю цієї свободи є Річ Посполита. Якубовський-патріот і подолянин мислить у категоріях міжлюдських зв'язків, які розуміє як побратимство, а не етнічні чи родинні зв'язки. Автор «Роксоланії» написав так:

На Русі не лише кров робить з людей побратимів,
Не лише спільний рід і походження,
Часто слово, дане собі навзаєм, їх поєднує
Братерством, а також подана правиця⁷⁶.

(73) Фрагмент «Щоденників» Ярослава Івашкевича. Цит. за: J. Iwaszkiewicz, *Ubogi krewny*, „Gazeta Wyborcza” 29–30 IX 2007, s. 26. Це думка про *Journal A*. Жід.

(74) J. I. Kraszewski, *Choroby moralne XIX wieku. III. Ukrainomania*, „Tygodnik Petersburski” 1839, nr 18.

(75) Лист М. Грабовського до Ю. І. Крашевського від 1843 року. Цит. за: S. Kozak, dz. cyt., s. 167.

(76) S. F. Klonowic, *Roxolania * Roksolania czyli ziemie Czerwonej Rusi*, wydał i przeł. M. Mejjor, Warszawa 1996, s. 113.

Прийняття такої позиції у світі неунікненних етнічних суперечок і просто таки вампіричних інстинктів загарбників мало в собі щось з юнацького ідеалізму, і водночас наївності. У ролі кульмінації використаємо Клоновиця: «Шлюб русинів може швидко закінчитися / побратимство ж рідко можна розірвати»⁷⁷.

Поетам, які походять з України, було призначено лишатися особливими людьми.

Так у польській літературі — це діагнозував уже Міхал Грабовський — як і російській, сформувалися «українські школи»: «і саме зараз, — як про Гоголя писав Грабовський, — я знайомлюся з ідеальним письменником цієї школи — Гоголем»⁷⁸. Якубовський знав польську «українську школу» в поезії. Мав усі шанси не лише лишитися її видатним представником, але й внести до неї цілком новий тон — екзистенційний і формалістично-артистичний. До цієї «школи» не належить і... подекуди становить її еманацию: як продовжувач теми, «ліричний» син автора «Марії», який знання про цю українську хвилю в польській і слов'янській літературі переніс на американській континент.

Польську романтичну класику часто звинувачували в... переростанні національно-історичного елемента над загальнолюдським. Матильда Сапежина (з дому Віндіш-Гретц) полька за покликанням, дочка австрійського фельдмаршала Віндіш-Гретца, пов'язана з Поділлям,

(77) Там само.

(78) *Michała Grabowskiego listy literackie...*, dz. cyt., s. 91–92, cyt. za: S. Kozak, dz. cyt., s. 181; виділ. — Я. Л. Про «українську школу» в російській літературі пор. L. Mikrut, *Rosyjsko-ukraińskie związki kulturowe w beletrystyce Grzegorza Danilewskiego*, w: *Literatura, mit, sacrum, kultura*, red. M. Symborska-Leboda, W. Kowalczyk, Lublin 2000, s. 51–63.

Див. праці з тому, виданого в Україні: *Романтизм: між Україною та Польщею*, „Київські полоністичні студії”, Т. V, ред. Р. Радишевський, Київ 2003.

написала просто: «У польській поезії мало елементів, які можна було б піднести до рівня загальнолюдських ідеалів, доступних для молодих умів і людських мас»⁷⁹. У бунті Конрада помітна «трагічна іронія», що лине з «великих слів», які «створюються та лунають у немічності й безплідді!»⁸⁰. І щось я смутно передчуваю, що песимізм Якубовського не прийшовся б до душі дочці австрійського командира. Але меланхолія поневірянь без надмірного епатування екзотикою України, одягнена в ризу рим сонету й описана у витонченому тоні, мала б шанс промовити до людини, до вразливої душі, а не лише до поляка, українця чи американця.

І ще дещо: романтик Якубовський своєю поезією насправді вже покидав межі романтизму — естетичні й філософські. Його формально досконала лірика, незважаючи на те, що не всі вірші йому вдалися, характеризується якоюсь складною для опису, а насправді просто не- або навіть антиромантичною змістовою та формальною *прозорістю*. Символ не веде читача тут до світу якихось нескінченних субваріантів сенсу й значень, не призводить до нерозуміння, а форма завжди заздалегідь чітко окреслена. Це ближче до модерністичних рішень.

І ще: Якубовський, хоч і знав Байрона та байронізм «Марії» чи «Конрада Валленрода», реалізував цю позицію лише як поляк з Поділля, патріот і повстанець. Його скитальницька еміграційна лірика відгукується епізодично тоном люті й мстивості («Розпач»), але де ж тут бунт? Метафізичний бунт або гордовите «ні!», кинуте Богу замінює позиція охопленого меланхолією, а може, й зневірою, тихого агностика чи пантеїста. Трансгресія зразків

(79) M. z Windisch-Graetzów Sapieżyna, *My i nasze Siedliska*, wstęp M. z Sapiehów Osterwina, posłowie M. Osterwa-Czekajowa, Kraków 2004, s. 185.

(80) Там само, с. 186.

поетичної україноманії, романтичного надміру символічних значень і байронічного екзистенційного розгублення за умов формальної стриманості слова — усе це обіцяло першорядного поета⁸¹.

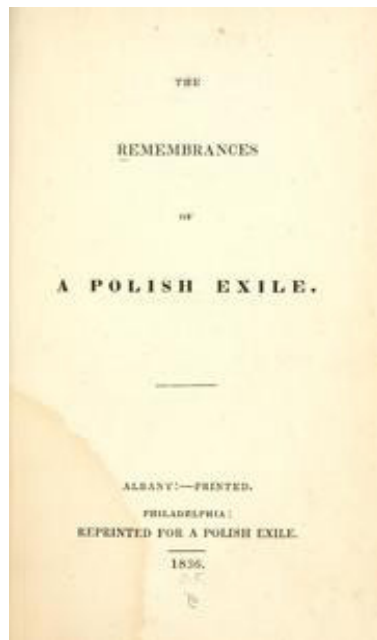
Але судилося/повинно було стати інакше.

Виблизкуючи на літературному Парнасі, бути приреченим на забуття, пірнати дельфіном у таємниці долі; згадувати про матір і повертатися спогадами на подільську батьківщину; закликати смерть і застрелитися на порозі життя, бути громадянином двох континентів і однієї ідеї свободи, пізнати абсолютну самотність і лишитися «солов'єм»-співачом — цього й аж стільки хотіла доля від Августа Антонія Якубовського. І ще дещо:

Вільним родитись і ще вільнішим померти,
Такою була доля запорожця,
Сина пустелі й пустелі короля

Ця пустеля, якщо подивитися на долю поета, стає степом, на якому, мов побратими, гуляють свобода й іронія.

(81) Якубовський нагадує мені молодого Словацького. Обидва посилаються на Ламартіна («Елегія. Переклад з Ламартіна» Словацького), але Якубовський не мав такої жорстокої уяви, хворобливої одержимості. Поп. J. Nachlik, *Interpretacja hajdamaczyzny w twórczości Juliusza Słowackiego, Tarasa Szewczenki i Pantelejmona Kulisza*, w: *Poetyka przemiany człowieka i świata w twórczości Juliusza Słowackiego*, red. M. Śliwiński, Olsztyn 1997, s. 186–198.

*Перше англomовне видання
«Спогадів польського вигнанця» А. А. Якубовського
Філадельфія, 1835 рік*

III

КУЛЬТУРНІ ТРАНСФЕРИ

1. ПРОТИ КАТЕГОРІЇ «ПОГРАНИЧЧЯ»

*Грюкають останні візники.
У костьолі співають: «Від повітря,
вогню, голоду й війни збережи нас, Боже!»¹*

Ян Леончук

1.

Категорія пограниччя була одним з найбільш експансивних понять не лише в літературних дослідженнях, а й у всій гуманітаристиці Центрально-Східної Європи після 1989 року. Вона не лише замінила категорію «кресів» на цих територіях, але й, розширяючи незмінну кількість дисциплін і обширів реальності, стала фігурою нового ладу, нового європейського світу². Це багатоманітна

(1) J. Leończuk, *Małe miasteczko*, [w:] tegoż, *Za horyzontem*, Białystok 1986, s. 29.

(2) Поп. *Pogranicza kultur*, red. Cz. Kłak, Rzeszów 1997; S. Uliasz, *O literaturze Kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice*, Rzeszów 2001; J. Nikitorowicz, *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995; W. Panas, *O pograniczu etnicznym w badaniach literackich*, [w:] *Wiedza o literaturze i edukacja. Księga referatów Zjazdu Polonistów* Warszawa 1995, red. T. Michałowska, Z. Goliński, Z. Jarosiński, Warszawa 1996; M. Dąbrowski, *Swój/obcy/inny. Gdzie jesteśmy?*, „Przegląd Humanistyczny” 2007, nr 3; *O dialogu kultur wspólnot kresowych*, red. S. Uliasz, Rzeszów 1998.

пограничність, а не монолітне одноманіття (етнічне, культурне, аксіологічне тощо), що мала стати матрицею оновленої Європи, також і тієї, що лежить на схід від Одри.

Поняття пограниччя змінюється: розростається та еволюціонує його значення. Ця категорія підлягає вичерпанню, старішає. Коли старішають символи й культурні міфи, цей процес передвіщає їх пародіювання, пастиші, контамінації, після яких зазвичай приходиться час освіжаючої реактуалізації символічно-міфічної конструкції в новій формі (так було з міфом Фауста та з міфами поп-культури). Коли старішає категорія, цей процес складно відстежити.

Ми досі користуємося цим поняттям, а воно вже перестає описувати реальність.

Так сталося і з категорією пограниччя — я пишу це між 2010 і 2017 роком. Швидко й прогресивно, після 11 вересня 2001 року і до 2014 року (анексія Криму), ми описували цей змінний світ парадигмою категорії, що ігнорує історико-культурний і політичний контекст, нехтування яким є, м'яко кажучи, недалекоглядним. Повернення до історії — хоча ми можемо та навіть повинні, зважаючи на масштаб, в якому він настав, оцінювати його негативно — є *реальною* зміною культурних параметрів розвитку гуманістики. Не можна вдавати, що цієї зміни не відбулося³.

(3) На наших «кресах» чи «околицях» далеко від Варшави чи Кракова постав цілий рід наукової і популярної літератури, що демонструє «переваги» пограничності без огляду на історичний процес *in statu nascendi*. Так було в Нижній Селезії, Опільщині, Помор'ї, Вармії і Мазурах, на Підляшші, у Малопольщі. Пор. *Pogranicze bez granic – mała Ojczyzna młodych Polaków i Niemców*, [zespół red. M. Kryszkiewicz i in.], Wrocław 2007; A. Szczurek-Boruta, *Nauczyciele i kształtowanie kompetencji międzykulturowej uczniów*, „Pogranicze” (Białystok) 2013, t. 21; M. Dąbrowski, „*Rozśpiewany naród*”, *czyli funkcje narodowe białoruskiej kultury muzycznej*, „Pogranicze” (Białystok) 2007, t. 13. У Білостоці з 1992 року під ред. А. Садовського видається серія «Пограниччя. Соціальні студії». В Ополі виходить політологічний «науковий часопис» «Пограниччя Polish Borderland Studies» інтердисциплінарного характеру.

Я б хотів зробити короткий огляд перепетій у категорії пограниччя в нашому новому світі, тобто після 2013 року. У світі, який складно назвати ладом, де привид (і реальність — в Україні) війни, дезінтеграції, ворожості, геополітичної маніпуляції є щоденністю. Я хотів би пояснити, що мої зауваги — це спостереження людини, яка перебуває на пограниччі Центрально-Східної Європи, а не теоретика пограниччя. Невипадкова також назва цього розділу — вона підкреслює його (пограниччя) безособовість. З неї *не повинно* випливати, що я противник пограниччя, навіть якщо у тексті буде розглянуто історичні, політичні, культурні явища, що заперечують пізнавальну вартість цієї категорії чи змушують до її переосмислення...

Додам також, а точніше визнаю, що я не є апріорі противником самого поняття пограниччя, але й ніколи завзято ним не користався, особливо для опису явищ, які протягом багатьох років бачу в тому поясі Європи, що лежить між Ригою, Києвом, Одесою і Варшавою, Великим Тарновим, Щеціном⁴. Утім, це лише простір, пересичений реальними, — іноді явними, іноді глибоко прихованими — напруженнями: соціальними, історико-політичними, ідеологічними, етнічно-релігійними, яких не виражає ідея пограниччя. Треба пояснити, що я також не належу до числа інтерпретаторів-ностальгиків, які сумують за кресами, як за втраченими утопіями, які ніби досі існують, але зараз уже зникають і можуть стати новити культурознавчі зразки: кресів, Атлантиди, пограничних Аркадій тощо.

(4) «Пограниччя» розглядалося як одна з категорій, що описують реальність. Ці дослідження було представлено на величезній Міжнародній науковій конференції «Пограниччя, креси, Схід та ідеї Європи» (*Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy*), Білосток, 12–14 травня 2011 року, поєднаний із Міжнародним з'їздом білосточан.

В основі цих зауваг лежить моя переконаність у культурозмінній і культуротворчій ролі історичних переломів 2001 і 2013 року⁵, що визначають певну фазу розвитку культури. Ця хвиля почалася в момент сутінок новітньої культури, що наступили після 11 вересня 2001 року. Її нове відкриття ми побачили разом із інтервенцією європейського порядку в етап дезінтеграції: війни на Донбасі, анексії Криму, кризи ЄС, тоталітаризму в Росії, імміграційної кризи. Насправді література та історіографія швидко й творчо відреагували на цю зміну культурного коду — перехід від фази стабільності до хвилі кульмінаційних криз у загальносвітовому масштабі Великої Кризи, якогось стану «передвійни» — але теоретична свідомість ніби не встигає за швидкоплинною реальністю.

Тож, у нас відбувся культурно-літературний вибух, що виражався у зростанні кількості «продукування» актуальних чи навіть надто актуальних книжок на тему цього історичного моменту: Мішель Уельбек, Ніл Фергюсон, Кристина Курчаб-Редліх, Сергій Жадан, Світлана Алексієвіч, Іван Крастев⁶.

Натомість немає хоча б робочих пропозиції щодо категорії, яка бодай приблизно описувала б той *змінний* після 2001 та 2013 року світ. Просування наступних «методологій» (що це слово означає сьогодні?), повороти в дослідженнях (топографічний поворот, афективний,

(5) Тут можуть бути різні цезури: 2008 рік (грузинсько-російська війна в Південній Осетії); 2013 рік (початок Майдану в Києві з кульмінацією 18–20 лютого 2014 року).

(6) Поп. J. Poliszczuk, *Retoryka wojny we współczesnej powieści popularnej*, [w:] tegoż, *Ukraińskie rozstaje. Studia*, red. i oprac. J. Ławski, M. Siedlecki, Białystok 2015; *Kim pan jest, panie Houellebecq?*, rozmawiają P. Kaszczyszyn, J. Lendzioszek, A. Leszkiewicz i J. Maciejewski oraz *Rozpoznać się w jestestwie swoim*, z A. Lederem rozmawiają P. Kaszczyszyn i J. Maciejewski, „Pressje” 2015, t. 43.

сарматський тощо — що це за поворот у «гуманітаристиці», який одночасно відбувається в тому самому часі та в таких різних напрямках?), що відбуваються протягом останніх років, є іноді просто розмноженням фігур, що заслоняють світ.

Вони підміняють реальність суб'єктивністю творців «методів» і «поворотів». Це явище можна визнати синдромом пост-сучасності: ще діє суб'єктивний початок створення «методів», а вже з'являється сум по понад-суб'єктивному ладу, який би обіцяв якийсь «метод». Балансування між ірраціональністю створення методів і сумом за тривалим укладом, який виражав би в гуманітаристиці якийсь триваліший метод пізнання й опису світу, однак не знаходить доповнення. Здається, що мова й реальність зависли на різних берегах прірви, через яку неможна побудувати міст.

Намагання поселити постсучасного бродягу, фланера в реалії регіону, геополітики, афекту не приносить результатів головним чином через те, що сам регіон та інші простори методів сьогодні під загрозою історичного хаосу й геополітичного безладу⁷. Повернення до онтологічного реалізму — так я трактую регіоналістичну мару культури, сформульовану як амбітний і відважний культурний проект — відбувається у світі зміненої та зруйнованої гармонії. Ми не створюємо міфів: чи в 1989–2001–2014 роках справді існувала така історична гармонія, яка описувала б категорії Європи, єдності, пограниччя? Не думаю. Зате існувала досить загальна гармонія цілей: мир, стабілізація, багатокультурна

(7) Пор. спроби визначити «новорегіоналістичну» свідомість: Z. Chojnowski. *Literaturoznawstwo regionów (w poszukiwaniu skutecznych perspektyw badawczych)*, [w:] *Nowy regionalizm w badaniach literackich. Badawczy rekonesans i zarys perspektyw*, red. M. Mikołajczak, E. Rybicka, Kraków 2012.

мозаїка, інтеркультурний вплив, прогрес, свобода⁸. Серед цих уявних (треба сказати) цінностей, що подаються як ідея, відносна категорія, культурний проект було й досліджуване тут пограниччя. Однак чи могло воно бути (стати) стрижнем Європи, її регулятивною та фундаментальною ідеєю?

2.

Що сталося із проектом «пограниччя», чому дедалі рідше культурознавці та навіть дослідники літературознавства посилаються на нього? На конференції, присвяченій «новому регіоналізму» у 2016 році я не почув жодного виступу про пограниччя, пограничність⁹. Чи воно вже зникло з горизонту науковиз досліджень? Незважаючи на такі витончені намагання Ришарда Нича в його «Можливій історії літератури» (пол. *Możliwa historia literatury*), де дослідник визначив аж чотири напрями, вигини пограничності:

(8) На початку 90-х років ХХ століття цей оптимізм був обґрунтований, він стосувався досліджень найвищої проби. Влодзімеж Прухніцький так інтерпретував думку Станіслава Вінценза: «Бачення ідеальної, діалогової еволюції людськості є неустанним протиставленням реальності переживань історичних одиниць і народів. Вони не є запереченням цього бачення, але скоріше винятками з правил, спотиканнями на шляху досконалих людей. Водночас великий план історичних подій, передбачених і віднесених до ХХ століття, загальних політично-соціальних та економічних катастроф також не заперечує повністю ідей Вінценза. Натомість ставить їх під питання як можливість, а не як необхідність. Від людей і груп залежить, в якому напрямку розвиватиметься історія, яким буде світ людини». Див.: W. Próchnicki, *Człowiek i dialog. „Na wysokiej połoninie” Stanisława Vincenza*, Kraków 1994, s. 188.

(9) Маю на увазі конференцію «Літературний регіоналізм у світлі історії та пам'яті» (*Regionalizm literacki wobec historii i pamięci*), Ольштин 13–14 квітня 2016 року. Це була V конференція з циклу «Новий регіоналізм у літературних дослідженнях».

«Не змагаючись з наявними вже міркуваннями, я хотів би описати потребу такого господарювання термінами, а межах якого пограниччя не дублювало б рис “центрально-периферійних” досліджень. Може, це вдасться тоді, коли пограниччя буде конотуватися як такий вид і концепція культури, яка не має свого центру (адже вона має багато цих центрів назовні), тобто радше такої, в центрі якої знаходиться кордон, що розуміється як поріг культурної інтеракції — контактів, конфронтації, переговорів, обміну, гібридизації...

Опозиційною стороною до культури пограниччя була б культура, яку можна назвати стрижневою: із доцентровою, моноцентричною структурою, яка виключає поза свої межі все інше або навіть гібридне, закрита (ментально) від чужерідних впливів та відвернена від своїх точно визначених меж, неподалік від яких нарастає небезпека, що все те, що заразне, гірше й нечисте, може заговорити. “Межі” культури пограниччя натомість мали б відносний, змінний та умовний характер». Це була б територія відкритої інклюзивної культури, яка поглинає та перетравлює чужерідні впливи чи інспірації), визначена активністю взаємовпливу (чи опромінення) кількох стрижневих культур (щонайменше двох) — що гарантує їй не лише деяку специфіку, але й відносну автономію — із центрами ззовні, що знаходяться поза межами цього гібридизованого світу й поза тереном дії його спеціальних законів»¹⁰.

Від початку 90-х років я помічаю експансію пограниччя як категорії, що заперечує ностальгічні, ревізійні оністські «креси». Не беручи до уваги таку праісторію як XIX-вічна концепція американського пограниччя

(10) R. Nycz, *Możliwa historia literatury*, [w:] tegoż, *Poetyka doświadczenia. Teoria — nowoczesność — literatura*, Warszawa 2012, s. 175.

Фредерика Тернера¹¹, історію ідеї пограниччя можна описати в Польщі та Центрально-Східній Європі в кількох етапах:

1989/1991–1995/1999 — боротьба з кресами і кресовістю, переможна боротьба, категорія тоді була експансивна;

Потім настає час її домінування на зламі ХХ і ХХІ століття.

1995/1999–2005/2010 — категорія з ряду фундаментальних у багатьох галузях гуманітаристики; їй не зашкодила навіть геополітична криза в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року.

Однак разом із кризою постмодернізму й тривалою відсутністю нової пропозиції опису стану й мети культури, пограниччя також почало — я суб'єктивно визначаю цезуру на 2005 рік — поступатися новим методологічним «поворотам» і пропозиціям. Чому поступатися?

Винятково складний процес передував висуненню пограниччя поза сферу, яка вивільняє експансивну енергію символів, категорій, ідей, міфів.

Спочатку я зауважу, що вже на початку історії цієї категорії наступила контамінація значень пограниччя зі значеннями інших категорій. Цей семантичний осмос і культурна контамінація включили полікультурність, пограниччя, поліконфесійність, демократію, різноманітність, інтердисциплінарність, багатоетнічність, навіть інтержанровість та інтертекстуальність. Категорії з різних галузей приділили собі частки значень: культурознавство й соціологія підтримали дискурси літературознавства й історіографії, історія ідеї та політологія прониклись дискурсом постсучасної естетики,

(11) Н. Parafianowicz, *Teoria pogranicza Fredericka Jacksona Turnera*, „Київські полоністичні студії” 2016, Т. 26, [наук. ред. Р. Радішевський], s. 182–191.

мовознавства тощо. Ці значення уніфікувалися вже у вихідній точці самої категорії пограниччя¹², даючи їй взамін поле для експансії.

Ця експансія — у неймовірних масштабах — відбулася через екстраполяцію фігури думки й уяви (пограниччя) на дисципліни гуманітарного дискурсу. Виходячи від історіографічних і культурологічних джерел, категорія опанувала по черзі літературо- й мовознавство, соціологію, філософію, антропологію та торкнулася політології, геополітики, врешті педагогіки й психології.

Уже в цьому місці можна спитати: чи наявність категорії пограниччя в термінології багатьох гуманітарних субдисциплін мала підтвердження в реальному світі, чи так багато пограничних феноменів у побуті, екзистенції, культурних явищах? Як сильно на цю експансію вплинула не мода, а ентузіазм формування нового образу світу: постсучасної полікультурної та пограничної Аркадії, що постулюється Європейським Союзом і розуміється як проєкт культурного Нового Ковчегу (однак без релігійних конотацій!), в якому коливання багатокультурних змін описують префікси пост-, квазі-, де- і ре-¹³.

Черговим етапом-вузлом розвитку організації простору значень стало перенесення пограниччя поза сферу теоретичного дискурсу та сферу практичної інтерпретації культурних явищ минулого у вимірі практики суспільного життя. У такий спосіб *theoria* стала *praxis*, ідея перейшла

(12) Створено величезні поля «пограничних» досліджень: педагогічних, перекладознавчих, соціологічних. Пор. наприклад, *W kręgu translatoryki i dialogu kultur*, red. B. Kulka, M. Zymomrya, K. Węcel-Ptaś, Częstochowa 2009; Z. Jasiński, *Postawy nauczycieli wobec „innych” i edukacji międzykulturowej*, [w:] *Праця — формула успіху*, red. М. Зимомря, Дрогобич 2015, с. 186–198; *Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach*, t. 1–2, red. M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski, Białystok 2006.

(13) Пор. А. Kuncе, *Tożsamość i postmodernizm*, Warszawa 2003.

в стан активації, як ідеологія. Ідеологія, за якою стоїть уже не ентузіазм батьків-теоретиків, а потім авторитет університетських кафедр, а сила «публічних» інституцій: «Публічне послуговується *універсальними* поняттями (які де факто <...> є поняттями *псевдо-універсальними*) або *універсалізаційними*, коли особисте неминуче *конкретне*»¹⁴. У такий спосіб не один із нас довідався, що живе «на пограниччі», у «мультикультурному» світі, ба навіть сфера «особиста», яка самоокреслює його ідентичність, є його «пограничним» буттям.

Як ідеологія загального пограниччя — я назву її панпограничним проектом — ця пропозиція стала в багатьох країнах і в ЄС офіційною ідеологією, своєрідним культурним суперего спільноти, що складається з багатьох, найчастіше історично конфліктних, аніж таких, що мають один до одного палку любов, суб'єктів спільної пам'яті — націй, держав, конфесій, політичних груп від ліва до права. Як єднальний проект, матриця постульованої єдності, ідея/ідеологія пограниччя була відірвана від первинного ґрунту — а ним були історичні феномени сформованого «пограниччя», наприклад, польського-іспанського чи румунсько-молдавсько-українського. Тим часом пограниччя в новій формулі охопило ідентичність культурних меншин і субкультур, сексуальної самоідентифікації, статевого самоокреслення, знаходячи джерела сили в інституціях держав, ЄС, партій, організацій, урядів, фондів; врешті стає синонімом ідеології, яка саме з нього виросла та яка іронічно окреслюється сьогодні в «політику *multikulti*». Тобто: поверхове, мілке, ідеологізоване,

[14] Z. Kaźmierczak, *Nietzsche i Przybyszewski. Formy demoniczności sfery publicznej*, [w:] *Postacie faustyczne w literaturze polskiej. Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Białystok 23–26 października 1997 r.*, t. 2, red. H. Krukowska, J. Ławski, Białystok 2001, s. 116. Виділення наявні в оригіналі.

пропагандистське перевтілення реальності пограниччя як історично сформованої реальності в «ідеал», «бачення» багатобарвного суспільства, ідеологією якого має бути нескінченна різноманітність, обмежена формами й законами ліберальної економіки та демократичного устрою.

На передостанньому етапі пограниччя набрало форми не стільки методу й історико-соціологічного феномену, скільки соціальної утопії. Уже зосереджувалися не над реальним пограниччям (наприклад) польсько-чеським — універсальну матрицю «доброго» пограниччя накладали на явища минулого й теперішнього. Усе, що не вміщалося в ідеї, було поганим, ворожим, антидемократичним. У такий спосіб було проігноровано реальні цінності, які міг принести неідеологізований аналіз реальних явищ пограниччя, нехай і з демонстрацією конфліктів та способів їх щоденного подолання у світі, де, як, наприклад, у Гродні, Білостоці, Житомирі чи Маріуполі, постійно живуть люди різної віри, історії, почуття ідентичності¹⁵.

Тим часом ідеологізована інтерпретація випередила холодний аналіз. Інтерпретація стала нескінченним джерелом задоволення, тоді як аналіз завжди болісний. На засадах активації задоволення було транслоковано ідеологічну матрицю пограниччя в минуле (ретроспективна проекція) і в майбутнє (проспективна проекція). Усі неоднорідні культурні системи з минулого ставали

(15) Причому передбачається повільне, але стале розширення Європейського Союзу і його пограничних регіонів. Пор. *Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych i lokalnych*, red. M. Malikowski, D. Wojakowski, Kraków 2005; K. Krzysztofek, *Pogranicza i multikulturalizm w rozszerzonej Unii*, „Studia Europejskie” 2003, nr 1; *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej. Implikacje dla wschodniego pogranicza Polski*, t. 1–2, red. K. Krzysztofek, A. Sadowski, Białystok 2004.

«пограниччями минулого» або видіннями «пограниччя майбутнього», тобто системами помноженої, багатоформної, поліцентричної культури, яка мала стати візією майбутнього — спочатку Євросоюз, а потім Світ-Пограниччя.

Пограниччя рідко виявляється реальністю, живо відчутною в практиці суспільного життя, воно стає постульованою психічною утопією (енпсихією) мешканців багатокультурних світів, ідеологічною утопією, навіть — поширене до остаточних меж — утопією світової культури, що охоплює не лише простір євро-американської цивілізації, але й інші культури, в тому числі східні. Невідомо, ким було створено слоган «Уся Європа — це пограниччя», але він став фігурою культури (уся культура...) і цивілізації (увесь світ — це пограниччя, а чому б тоді не сказати, що увесь світ — це Європа, якщо «уся Європа — це пограниччя?»). Так настала утопічна глобалізація ідеї пограничності як стану, що «анулює» примарну для ідеологів можливість мати «ідентичність»¹⁶.

Чи часом не це — полеміка з ідентичністю — було від самого початку суттю проекту «пограниччя»? І що важливе у цьому проекті пограничної науки, методом якої є фантазмати «поворотів», створені пограничними одиницями, які почергово відкопують позірно знайомі аспекти існування — такі як мапа, афект, річ, регіон, стать? Відповідаючи на це питання, мабуть, можна дійти до антипограничної жорсткості, яка буде не менш згубною у своєму ідеологізованому утопізмі. Пограниччя як категорія загубилося в інтерпретаціях, проекціях,

(16) У відповідь на цю тенденцію почали з'являтися менш чи більш несміливі пропозиції домашнього укорінення. Пор. T. Sławek, A. Kuncze, Z. Kadłubek, *Oikologia. Nauka o domu*, Katowice 2013; M. Zemła, *Małe miasta w badaniach*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Socjologia” 2007, nr 41, s. 67–78. Пор. також цикл книжок про малі міста під редакцією Маріуша Землі: M. Zemła, *Małe miasta: przestrzenie*, Supraśl 2003; *Małe miasta: tożsamość*, Lublin 2015.

контамінаціях. Однак це не значить, що пограниччя не існує, але його треба відділяти від ідеологій — причому всіх.

На останньому етапі культурної зміни пограниччя-категорія стало продуктом симпліфікації, яловою формою, квазі-категорією, фігурою-упаковкою, в яку можна вписати необмежену кількість значень¹⁷. Якщо первинно пограниччя означало історично сформовану соціально-культурну реальність, засадою якої є гетерогенічність, множинність та різність предметів, що співіснують, межі між якими є одночасно сферами обміну інформації та цінностей (збагачення), то вже у синтетичних поглядах 2009 року авторка літературознавчої праці визначила пограниччя як набір категорій — обмін, переклад, інтерпретація, аналогія, гомологія, адопція, адаптація, асиміляція, конверсія і трансгресія¹⁸. Звісно, це лише одна з теоретичних туманностей; кожна дисципліна додала б свої категоріальні субстрати до цієї алхімічної єдності, якою має бути пограниччя¹⁹. Кількість значень, приписаних первинній категорії, перетворили її на продукт симпліфікації, який значить настільки багато, що по суті не означає нічого конкретного.

Тоді виявилось, що категорія відкрила свій метафорично-символічний потенціал. Що в практиці означає, що пограниччя перейшло з рівня теоретичної категорії

(17) Про категорію симпліфікації див. J. Ławski, *Simplifikat. Kartka z dziejów Mickiewiczowskiego mesjanizmu*, [w:] *Romantyzm i nowoczesność*, red. M. Kuziak, Kraków 2009.

(18) A. Paliwoda, *Granice i pogranicza w powieściach Sergiusza Piaseckiego*, Rzeszów 2009, s. 14.

(19) Поп. Е. Czapplejewicz, Е. Kasperski, *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*, Warszawa 1996; P. Kowalski, *Granica. Próba uporządkowania kategorii antropologicznych*, [w:] *Pogranicze jako problem kultury. Materiały konferencji naukowej*, Opole 13–14.12.1993 r., red. nauk. T. Smolińska, Opole 1994.

в символічно-метафоричне буття невгамовної сили творення значень, а цей символ-метафора в свою чергу перетворився на ідею та ідеологію. Після чого цей останній зрештою перейшов у фазу існування порожньої, значеннево «абиякої» культурної форми, такого собі симпліфікату. Уже на рівні існування символічно-метафоричне пограниччя видавало свій різноформний значенневий потенціал:

- можливість взаємного збагачення суб'єктів, обміну, трансферу;
- реальність, небезпека конфлікту, що народжується з кумуляції мікронапруг, якими живе пограниччя, і водночас щоденне розрядження *in potentia*;
- потенціал міфологізації, застигання в формі, яка втрачає багатозначність;
- потенціал маніпуляції — у пограничному просторі легко маніпулювати взаємними протиставленнями ідей ідеям, вір вірам, ідентичностей ідентичностям і неідентичностям тощо;

Як цим усім користувалися? Рефлексія пограниччя між 1989 і 2001 роком (занадто легко й простодушно всі забули про Сребреницю)²⁰ в першу чергу видобула потенціал взаємного збагачення, який доведено було аж до міфотворчої проєкції пограниччя як ідеалу культури. Було відкинуто ностальгічні «міфологізаційні» мотиви як занадто близькі міфологіям кресової ностальгії та історичного реваншизму, та замінено міф кресів контрміфом, утопією мультикультурного світу (врешті симпліфікатом *multikulti*).

(20) A. Violante, *Srebrenica. Where the War Never Ended*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2015, z. 21, s. 137–156; J. Ławski, *Wileńska Europa (spóźniona recenzja po latach)*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (30), s. 156.

Натомість ніхто не поспішав із порушенням (у широкому контексті) питання *конфлікту*²¹. Не хотіли також аналізувати конфлікти за часів, коли всі вже ждали «кінець історії» й початок омріяної, досі очікуваної «постісторії». Не подумали й про таке: пограниччя як ідея та реальність (у тому числі історична) може підлягати ідеологічній маніпуляції: державній, інституціональній, груповій.

Навантажене семантично, ідеологізоване й урешті симпліфіковане пограниччя виявилось в кінці 2010 року просто раєм для ідеологів, шматком, на який кинулися імперії та держави. Словом: було підло використовуване.

3.

Реальність ненавидить, коли ми накладаємо на неї маски утопій, пелену категорій, далеких від справжнього стану речей, застарілих міфів або настільки «прогресивних» ідеологій, що вони вже не мають нічого спільного з соціальними й історичними процесами. Це тертя між реальністю та ідеєю буває дуже болісне, криваве, страшне. Саме так було в останні роки з утопією пограниччя. Як соціально-історичний ідеологічний проект, вона почала придушувати динамічну реальність, яка завжди вимагає швидких рефлексій. Тим часом у Європі, немов закляття, повторювалися гасла про полікультурність, пограниччя, ліберальні моделі культури. Новому прогресу, пограничності й полікультурності скомпрометували події в різних країнах Заходу й Центрально-Східної Європи у 2014–2016 роках, а ще раніше — блискавична війна Росії

(21) Зацікавлення «апокаліпсисом», «конфліктом», «зіткненням культур», «конфліктом на пограниччі» прийшло в 2010–2016 роках. З праць на цю тему більшість стосувалася XX і XXI століття Балканів, Закавказзя, Близького Сходу. Пор. W. Zajączkowski, *Konflikty narodowe w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej w dobie integracji europejskiej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2011, z. 2, s. 12–38. Цю тему постійно порушував чудовий часопис „*Nowa Europa Wschodnia*”.

з Грузією за «пограничні» території Грузії. Розгляньмо кілька прикладів «практикування» пограничності.

У Німеччині з фехтування цими гаслами не лише не постало проголошеного полікультурного суспільства, але й події у Сирії та викликана ними міграція біженців, перед якими було широко відкрито двері німецької держави, призвели до повної та постійної кризи держави, культури й суспільства, до порушення відчуття європейськості. Забрало також категорій, якими можна було б описати велику мандрівку сирійців і африканців до Європи. Ні «міграція», ні «втеча» адекватно не описують реальний розвиток подій. Тут відбувається проникнення (осмос?) іншокультурних елементів — людей з-поза європейського культурного та соціального німецького кола, в якому вже був сильний східний (турецький) елемент. Передбачуваний ефект цього осмосу виявився непередбачуваним. Зараз не йдеться про «взаємне збагачення» прибульців і тубільців завдяки переходу кордонів їхніх світів. Кордонів, які вони носять у собі, глибоко всередині, і переносять (приносять) з собою.

Не «пограниччя», а «анклав» іншого, іншості у полікультурному суспільстві, в якому заново народжується національний, навіть націоналістичний мотив, стає метафорою цієї ситуації. Вона винятково запалена, незагоєна, тому загрожує реактивацією націоналістичних і ксенофобських імперських сентиментів Німеччини²². Ніхто не питав німців, чи вони погоджуються на створення цього анклаву полікультурності в організмі їхнього суспільства, тому ця ситуація ввела їх у стан

(22) Тут ситуацію змінила криза біженців 2015/2016 року, призводячи до сильної поляризації німецького суспільства не лише щодо біженців з Близького Сходу, а й стосовно громадян таких країн, як Росія, Угорщина, Польща та балканські держави. Ситуація загострилася з огляду на рішення британців 23 червня 2016 року вийти з ЄС (Брексіт).

фрустрації (підсилюються її фантастичні проекти, фантазмагорії прогресивної дурості, такі як візії окремих міст, «мегаполісів для інших», для прибульців із Близького Сходу й Африки)²³. Ситуацію у 2016 році можна назвати непередбачуваною.

На східному полюсі Європи «пограничність» як соціальна модель уже протягом кількох років є не лише симпліфікатом — запаленою ідеєю, «упаковкою» ідеології, з якої вже пішли життя та зміст, а значить, і сенс. У країнах Балтії полікультурність і пограниччя були інструменталізовані в умовах геополітичного та демографічно-етнічного конфлікту (тут: російська меншість у всіх балтійських країнах, меншості поляків і білорусів у Литві). Постійна напруга між нерівними державними організаціями малих балтійських країн та імперіалістичною державною машиною Російської Федерації посилює почуття конфлікту й тимчасовості, а часом «фронтowości» (зіткнення) цих культур і держав.

З іншого боку вони часто провадять брутальну політику задля задоволення власних «національних» інтересів, обмежуючи громадські права (Естонія) і права меншин (Литва).

Етноцентризм у культурі нерідко призводить до таких конструкцій історії та сучасності, які далеко відходять від реальності та зазвичай сформовані історично. Замість литовської літератури досліджується «література Великого Князівства Литовського», навіть «література Литви», яка тим відрізняється від литовської,

(23) Йдеться про ідею Ульріке Герот й письменника з Австрії Роберта Менасе, які запропонували побудувати на Заході спеціальні міста для біженців. Ця ідея швидко стала здобутком шовіністично налаштованих середовищ, що виступають проти емігрантів і за націоналізм. Пор. U. Guérot, *Europa jako republika. Historia Europy w XXI wieku*, www.eurozine.com/articles/2016-05-02-guerot-pl.html [dostęp: 26.08.2016].

що включає також увесь полікультурний доробок ВКЛ в межі єдиної, національноспрямованої литовської культури. Це спричиняє зародження в національних меншинах ворожого відношення до литовської держави та її культури, а також породжує проросійські та проімерські симпатії²⁴. Ситуацію в таких країнах можна назвати культурно-геополітичним патом. Із нього немає виходу.

У Білорусі історичну пам'ять було одержавлено й «урядовано». Домінує офіційна версія історії, сучасність непевна та нестабільна — і як політичний проект, і як візія культури, в якій панує надзвичайна ситуація. У країні, що балансує між Заходом і Росією, від якої залежна політично, економічно й мілітарно, більшість громадян культурно орієнтується на Росію, приймаючи усю міфосферу «русского мира» — російська мова вже майже витіснила білоруську з усіх галузей життя (включно з університетами), російська культура сприймається як власна (як поп-культура, так і культура, звана «високою»), офіційна пропаганда московського телебачення має тут цілковиту довіру²⁵. Міфологія «слов'янського коріння» і «єдності» у Білорусі насправді є лише міфологією російсько-білоруської єдності (читай: об'єднання), укріплену в образах давньої Русі, вітчизняної війни та навіть апології старих, давніх часів СРСР, які зараз сприймаються радше міфічно. Так створюються

(24) Цю тему часто мусують польські ліберальні медіа: *Lider Polaków na Litwie: Rosja nie stanowi zagrożenia*, „Gazeta Wyborcza” 2014, nr z 28 kwietnia. Пор. також S. Tarasiewicz, *Polacy na Litwie – obiekt czyich interesów?*, „Kurier Wileński (Beta)” 2009, nr z 24 grudnia.

(25) Про цю ситуацію див.: M. Żmijewska, *Białorusini, naród znikąd? Białoruskie mity na trialogu*, „Gazeta Wyborcza Białystok” 2014, nr z 25 maja. Пор. теж: O. Łatuszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006; *Sokrat Janowicz. Pisarz transgraniczny. Studia, wspomnienia, materiały*, red. G. Charytoniuk-Michiej, K. Sawicka-Mierzyńska, D. Zawadzka, wstęp G. Charytoniuk-Michiej, Białystok 2014.

конструкції, що відсуваються від етнічної єдності, — як, наприклад, «література Білорусі» замість білоруської літератури, написаної білоруською мовою²⁶.

Питання зникнення білоруської мови в незвичному вимірі демонструє фіаско пограниччя як моделі, яку можна прийняти для цілої держави. Таке пограниччя — зрештою, з гостро зарисованими межами — можливе там, де існують міцно укорінені іншокультурні суспільства (фламандці та валони в Бельгії чи різномовні кантони Швейцарії). А там, де один з культурних елементів пограниччя реально є домінантним, а отже, абсолютним, там доходить до переваги, потім до обмеження, заперечення й урешті знищення слабшого елемента.

В Україні потенціал розквіту ідеї пограниччя як соціальної практики був, мабуть, найбільшим — уся країна нагадувала одне велике Пограниччя. Можна сказати, що українська культура (у широкому, а не лише етнічному розумінні) досягла в цьому питанні успіху — постійно поширювала, хоча й повільно, поле того, що є українським, особливо поширювала його на культуру громадян, які говорили, а часто навіть думали російською. Український постмодернізм виявився культурно творчим, він вписався у національне й державне відродження. Ламка білінгвістична модель культури (опиралася на українську та російську мови) здавалася оптимальною²⁷. Хоча не бракувало

(26) Пор. офіційну антологію: *Literatura Białorusi w XIX wieku*, Mińsk 2015; також Л. Савинская, *Литература белорусов Польши (XVI–XIX вв.)*, Минск 2003. Пор. М. Kurkiewicz, *Białoruś podbiera nam bohaterów*, „Rzeczpospolita” 2016, nr z 16–17 lipca (dodatek „Plus Minus”, nr 29).

(27) Пор. J. Ławski, *Obraz kultury polskiej na wschodzie Europy. Czas Kryzysu 2013–2015*, „Київські полоністичні студії” 2015, Т. 26, [наук. ред. Р. Радішевський], s. 247–258; tenże, *Współpraca naukowa z krajami Europy Wschodniej. Uwagi sceptycznego entuzjasty*, [w:] *Polonistyka wobec wyzwań współczesności. V Kongres Polonistyki Zagranicznej, Brzeg–Opole, 10–13 lipca 2012 r.*, red. nauk. S. Gajda, I. Jokieli, Opole 2014.

проявів російського сепаратизму й українського націоналізму, така модель держави здавалася єдиною можливою до епохи Януковича.

Тоді, однак, у гру вступили зовнівні гравці. «Пограниччя» — такі як Крим, Донбас, Придністров'я, Одеса («Малоросія», «Новоросія») — були політично розіграні, зманіпульовані, врешті частково захоплені силою, як Крим і Донбас. Інструментом виявилася «нова» гібридна війна. Ніщо краще не демонструє драми ідеї пограниччя та полікультурності, як це імперське розігрування їх у найдавнішій на світі війні за землю, за територію. Що зробила, щоб не бути голосливим, Росія.

Від 2000 і 2001 року протягом 15 найближчих років у культурі та суспільному житті Європи змінилося все. На гірше. Більше того: це не ідеї змінили світ, а світ змінив, демістифікував ідеї. Світ політики.

Від Талліна й до Скоп'є і від Щеціна до Одеси Центрально-Східна Європа сьогодні є однією великою розігрітою до червоного бляхою, хитким простором, де знову стикаються пласти двох цивілізацій — Заходу й Візантії. Ідея пограниччя на культурно-соціальному рівні повинна була опанувати й оцивілізувати це зіткнення, цей удар. Вона мала в минулому відкривати Атлантиду пограниччя, розплутувати пута колонізованих, руйнувати побудову націоналізму²⁸. Їй приписували роль спасителя. Принаймні у сучасності вона мала виконувати роль регулятора, кам'яної таблички заповідей раціоналістичної та політичної коректності. У світському стилі вона говорила: чого не бажаєте собі, того не робіть іншим, хто мешкає неподалік від вас. Це шляхетно. Це правильно.

(28) Поп. Т. Bujnicki, *O problemach kultury i literatury pogranicza oraz Kłopoty z pograniczem. Na marginesach książki Krzysztofa Zajasa „Nieobecna Kultura. Przypadek Inflant Polskich”*, [w:] tegoż, *Na pograniczach, kresach i poza granicami. Studia*, red. i oprac. M. Siedlecki, Ł. Zabielski, Białystok 2014.

То чого ж забракло, чому так швидко заповіді пограничної коректності стали порожніми гаслами? А на пограниччі почалася війна? Чи його «підігрілипідігрів» національний, історичний і політичний егоїзм? Забрало чогось найважливішого (ідеї), але не час про це говорити. Можливо, зрештою історична реальність крокує власними стежками — може, ми взагалі не в змозі опанувати її хід?

Якби в середині першої чверті ХХІ століття придивитися — а це необхідно було б зробити! — до ідей пограниччя, сформульованих раніше, то, певно, відразу став би помітний їх утопічний чи теоретичний характер. Я думаю про шляхетні ідеї Пруссії, Атлантиди Півночі, про намагання таких постатей, як Казимир Браконєцький, Вінфрід Ліпшер, Роберт Траба, з позицій «космополяка» чи «космонімця» описати національні й різні історії поляків, німців, мазурів, литовців, росіян...²⁹ Я думаю також про новаторський проект Ельжбети Феліксяк, авторки «Будування в просторі суперечок» (пол. *Budowania w przestrzeni sporu*, 1990), що описує проект «Плюралістичної версії “внутрішньо пограничної” Європи», яка представляє «вісь центру та периферій», де

(29) Поп. К. Brakoniecki, W. Lipscher, *Przedmowa*, [do:] tychże, *Borussia. Ziemia i ludzie. Antologia literacka*, Olsztyn 1999, s. 9: «Нас поєднало — німця й поляка — прагнення представити цей полікультурний спадок Пруської землі так, щоб захистити її ідеалістичний тон, що звучить в утопічній назві Боруссія. Нас поєднало усвідомлення — вармінського німця й вармінського поляка — що те, що сталося з німецькою традицією цих земель за часів ПНР, як і те, що сталося з польською традицією цих земель за прусських і німецьких часів, що все це (як і багато інших замовчуваних справ) має бути видобуто, ретельно розглянуто й визнано спільною традицією об'єднаної Європи. Тож, захотіли ми — космонімець і космополяк (!) — кожний трошки по-різному — зрозуміти послання цього краю, який протягом століть змінював сою назву та державну приналежність, завжди лишаючись на своєму планетарному місці».

домінує ідеологія³⁰. Авторка «Антропології літератури» до самої смерті створювала ці візії з точки зору людини, яка втратила свою вільнюську вітчизну внаслідок II світової війни³¹. Мені спадає на думку вражаюча витонченість пограниччя та різних типів пограничності, зафіксованих нещодавно (2015) Ришардом Ничем у праці з тому «Поетика досвіду» (пол. *Poetyka doświadczenia*). Пограниччя й пограничність викривлюються в стількох напрямках, що набирають форми, непомітною краси голограми, культурного зразка, абстрактного переплетіння витонченості з нормативними розв'язаннями³². Наскільки перші проекти, що

(30) E. Feliksiak, *Budowanie w przestrzeni sporu. Ethos literatury w sytuacji europejskiego pluralizmu* (Tomasz Mann – Tadeusz Konwicki – Erica Pedretti), Warszawa 1989.

(31) Пор. також *Antropologia literatury. Interpretacje i studia*, Kraków 2014; *Wilno i ziemia Mickiewiczowskiej pamięci. Materiały III międzynarodowej konferencji w Białymstoku, 9–12 IX 1998*, t. 1–3, red. таж і in., Białystok 2000.

(32) R. Nycz, *Możliwa historia literatury*, dz. cyt., s. 176–178. Дослідник вирізняє «п'ять засадничих рівнів аналізу літератури й культури в цій перспективі [пограниччя — прим. Я. Л.] категорії»: «традиційну проблематику політичного пограниччя (а також, звісно, культурно-етнічного); «бодай ключову проблематику в розкритій тут перспективі: “внутрішнього” пограниччя», «аналіз третього рівня можуть визначати метафоричні окреслення Польщі як укріплення (особливо «зворотного укріплення»); «четвертий рівень — це погляд на Центрально-Східну Європу в категоріях багатовимірною пограниччя, в межах якого важливе місце займає гетероетнічна й полікультура традиція Польщі (і до певного рівня її сучасність)»; «п'ятий рівень стосується можливостей розуміння пограниччя як теоретичної категорії, що слугує аналізу індивідуальної та спільної ідентичності в загальній антропологічно-культурній перспективі (подібній до таких категорій, як схрещування чи креолізація, які хоч і породжені під час аналізу специфічної проблематики для даної конкретної території, вживаються, втім, майже як безконтекстні поняття універсального застосування)» (усі цитати взято із зазначеної вище книги, виділення з оригіналу).

формувалися на ґрунті літературної рефлексії, були або інтерпретаціями минулого, запропонованими як модель майбутнього («Бібліотека пам'яті й думки»), або просто проектами, візіями, зцілювальними міфами (Боруссія/Пруссія), настільки останні аналізи пограниччя приймають форму теорії, уже свідомо не поверненої в бік соціально-політичної реальності, адже ця реальність змінилася до невпізнання. До нерозуміння.

Література природньо освоює ці історичні й геополітичні струси. Романи Мішеля Уельбека, Юрія Андруховича, Войцеха Кудиби (і багатьох інших)³³ приносять тривожний обрис тривожних часів війни, «революції», «передвістя війни», «Брексіту» (і інших можливим «-ексітів»/«-exit-ів»). Знову розквітає публіцистика в усіх її жанрових видах, аналізуючи феномен конфлікту, зіткнення, удару, рідше — війни, перевороту, повстання. Популярність знову отримали розлогі історичні й біографічні оповіді. Незважаючи на тверезі голоси ще недавно модних теоретиків нарративістичної теорії в історіографії, великі оповіді про історію сьогодні сприймаються дослівно. Візії Нормана Девіса, Тімоті Гартна Еша, Роджера Скрутона, Ніла Фергюсона, Богдана Цивінського та Юргена Остергамеля отримують безкритичне схвалення й успіх серед читачів. Тому що їхні автори впевнено та ясно, хоча й «по-своєму» пояснюють непевний світ у ще більш непевні часи. «Пояснюють», адже «знають» і мають відвагу говорити, зухвалість пропонувати власні візії як загальне знання. Це заспокоює, бо ж у кінці століття можна їх зрозуміти (чи принаймні про них подискутувати).

Однак у цьому багатоголосі вже немає категорії пограниччя як регулятивної категорії, ідеї, постулату,

(33) Особливого розголосу набули в 2015/2016 роках прозові виступи М. Уельбек, *Покора*, Харків 2015; W. Kudyba, *Nazywam się Majdan*, Warszawa 2015 (не перекладалася українською).

зразка чи утопії — з усією амбівалентністю цього останнього слова, яке називає як те, чого не існує (*ou-topos*), так зване не-місце, так і те, що існує і що є прекрасним (*eu-topos*).

Що буде з категорією пограниччя? Вона загубилася? Зникла? Чи вижила? Складно сказати, можливо в ближче окресленому майбутньому взагалі зникнуть явища, що називаються пограничними... Я гадаю, ця категорія після періоду існування в ролі значеннево переважаного чи навіть уже семантично порожнього симпліфікату, повернеться в моду. Але це відбудеться після, *primo*, періоду культурної гібернації, а потім після *secundo*, нового уточнення її значень у новій культурній і геополітичній ситуації; і врешті *tertio*, після переосмислення її значень та цінностей на тлі інших і нових категорій, які «освоюють» простір, покинутий регулятивною панідеею: «пограниччям». До них належать трансграничність, регіоналізм, перехідність, а також ідентичність, геополітика, анклав, біженство.

У майбутньому — після зняття з цих категорії ідеологічного тягара — говоритимемо про якісь «нові пограниччя», або про феномени «пограничності». А нові підходи повинні підкорятися (це може здаватися очевидним) правилам постійної конфронтації із соціально-геополітичною реальністю нового світу. (Чи він взагалі буде пограничним?)

До цих правил я б зарахував у першу чергу *правило масштабу застосування*. З того, як сьогодні використовується категорія «пограниччя» видно, що тим краще вона функціонує, чим менший відсоток культурної та соціальної реальності описує. Між тезою про «пограничну» культуру Сувальщини і тезою/гіпотезою Європи як фігури одного великого пограниччя лежить щонайменше прірва. Ця прірва визначає дистанцію між фіксацією реалій та ідеологічною проекцією, реальним станом та утопією³⁴.

(34) Поп. М. Barwiński, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Łódź 2004.

Другим із цих правил, що підтверджує функціональність категорії було б правило *відношення до цілого*. Рефлексія — в тому числі в літературознавстві — не може в XXI столітті уникати відношення до глобального масштабу політичних чи економічних процесів. Глобальні процеси — наприклад, в геополітиці — стихійні, їх складно передбачити³⁵. «Пограниччя» як проект культури переживає сьогодні колапс, адже загрузло в континентальній локальності, набуло переконання, що створене європейцями в Європі саме з себе є раціональним і мудрим, немов з печаткою посилянь на Платона й Аристотеля. Але тоді заговорив світ: Близький Схід, Африка, Азія, внутрішній розклад Сполучених Штатів тощо. Тим часом пограниччя вичерпало свій культуротворчий потенціал в утопічній екстраполяції, завойовницькій риторичній експансії, що ведеться *ex cathedra*. Ідеологізоване й самовпевнене, воно відірвалося від суті історичних процесів. Екскapistські утопічні проєкції мають певний культурний, психологічний сенс: у такому світі утопій і симпліфікатів ідей можна жити. У культурі — особливо в літературі — він навіть має великий потенціал творіння³⁶. Хоча в такому відірваному світі не можна функціонувати довго. У ньому можна навіть жити наперекір реальності, але невідомо, чи в ньому сьогодні можна вижити.

Теоретичні концепції добре було б перевіряти відносно неоднорідних з кожної точки зору просторів, якими

(35) Пор. С. Ochmann, *Geopolityka a Europa Wschodnia*, „Nowa Europa Wschodnia” 2009, z. 5, s. 19–23; М. Kłusak, *Polityczne tło kryzysu w Europie na początku XXI wieku. Kontrowersje wokół diagnozy i prognozy*, Gdynia 2014; tenże, *Geopolityka i geostrategia Europy na początku XXI wieku*, Elbląg 2016.

(36) Треба було б дослідити — після XIX- і XX-вічних — також літературні бачення й ідеї «об'єднаної Європи». Пор. *Od Christianitas do Unii Europejskiej. Historia idei zjednoczenia Europy*, red. nauk. Ł. Świącicki, A. Wielomski, Warszawa 2015.

тепер є Захід або ближча мені Центрально-Східна Європа. Світ між Німеччиною та Україною, Білоруссю, Росією, Балканами та Прибалтикою. Більшість переживань, моделі суспільного життя, ідеології, які тут панують, локалізують врешті більшість теорій у місці, де видно, що в них є прагненням, а що має стосунок і свідчення в реальності. Ця проста думка в такому ж ступені стосується пограниччя, як і регіону чи регіоналізму, навіть «нового». І всіх інших старих і нових ідей, категорій.

Побіжний погляд на теоретичні й практичні концепції пограниччя демонструє, що з 1989 року змінилося... все. Змінилося все, а старі теоретичні конструкції дедалі частіше мають теоретичну вартість. Де факто ХХ століття закінчилося 11 вересня 2001 року. Тоді також почалося ХХІ століття. Зміна, яка відбулася з тих пір не лише в європейському, але й у глобальному масштабі, має характер загальносвітової переоцінки — геополітичної, культурної, економічної, а також (а як же інакше!) філософської та літературної. Тож, матимемо справу з явищами, які багатозначно окреслюють долю — на десятиліття вперед — не лише «пограниччя», але й інших культурних реальностей — з одного боку — і теорій, категорій, ідей, ідеологій цих же реальностей — з іншого.

Станьмо віч-на-віч із соціально-культурними явищами, які сьогодні, здається, неможливо передбачити — хвилі біженців, (е)міграції, нові форми війни, повернення культури історії та нова «історизація» нашого мислення, пресинг геополітики. Водночас під видом нових явищ воскресла — принаймні в Центрально-Східній Європі — лава давніх міфів, міфологій, ідеологій, стратегій гри щодо захоплення нових територій і намічування кордонів.

Вони послуговуються вбивчою логікою анексії, агресії, відбиття, поглинання, «повернення до вітчизни», відірваності, свободи громадян і прав народів. Вони користуються вже не однією, а багатьма риториками квазі і

псевдопатріотизму, під яким приховується або крипто-націоналізм, або нігілістичний лібералізм, ворожий до всіх намагань окреслити індивідуальну та збірну ідентичність³⁷. Ці явища найкраще описано (хоча й не без різних зворотних векторів ідеологічного заангажування) у Франції та Великобританії з одного боку, та Росії й Україні з іншого. Літературно, філософськи, антропологічно їх ще не виражено повністю як процеси *in statu nascendi*. Вони виразимі й виражені з усією глибиною відстороненого висновку. На це, сподіваємося, ще буде час.

На цьому тлі краще видно *категоріальне вичерпання* європейської культури у методологічній рефлексії. Європа звикла нав'язувати світові свої ідеї, утопії, категорії. Тим часом — на початку XXI століття — уже світ прийшов до Європи зі своїми вимогами, але без ідеї. Чим же вона мала йому відповісти? Ідеєю «пограниччя»? Пограниччя є прикладом категорії, яка вичерпала свій описовий метафоричний та експлікаційний потенціал. Реакцією на більш загальне категорійне вичерпання є або пожвавлення дискурсу, переосмислення раніше запропонованих категорій (таких як регіон, геополітика, конфлікт), або відхід у вперте, автоепігонське експлуатування давнього набору понять, ідей і категорій наперекір вимогам реальності.

Найрідше, адже це вимагає відваги й ризикованості, ми вдаємося до намагання опису процесів у нових категоріях. Чи ми маємо на цьому полі створення нових категорій, будування нової мови для нового світу XXI століття

(37) J. Szacki, *Patriotyzm jako błąd i jako cnota. O swoim kraju czasem trzeba mówić źle*, „Gazeta Wyborcza” 2016, nr z 13 maja; K. Szczerski, *Patriotyzm europejski – utopia i rzeczywistość*, „Kwartalnik Konserwatywny” 2002, nr 8, s. 63–71; P. Żurawski vel Grajewski, *Patriotyzm „jagielloński” czyli republikański w kontekście Europy Środkowej*, „Arcana” 2014, nr 1, s. 122–143; M. Głowiński, *Kryzys dyskursu patriotycznego*, „Przegląd Polityczny” 2003, nr 60.

вже якісь досягнення, як репрезентацію гуманітарної рефлексії? Чи наступні тематичні й методологічні «повороти» в гуманітаристиці не випадкова пародія чи втеча від рефлексії, що охоплює ширший вимір реальності, ніж «поворот до речей», «афективний поворот», різні відміни дискурсів меншин (*studies*)? Чи інфляція «поворотів» у гуманітаристиці не ганебний викрик безпорадності... Тут я не ставитиму знаку запитання.

Це спадок «глобалізації»³⁸, але сьогодні видно, наскільки невід'ємним елементом гуманітарної рефлексії є глобальний елемент — у різних інкантаціях: геостратегії, геополітиці, геопоетиці. Словом: якщо колись (а це було зовсім недавно) ми замислювалися над політичною уявою державних і культурних еліт у цій, а не іншій державі (Росії, Польщі, Америці) й робили це в просторовому дискурсі, то сьогодні кожна рефлексія стала рефлексією апріорі глобальною. Локальне виявилось цілком глобальним. У тому сенсі, що кожна локальна рефлексія — американська, європейська, польська, силезійська чи малопольська — має зважати на те, що відбувається не лише навколо нас, але й у цілому світі. Близький Схід і Африка більше не далекі від Європи, а Китай та Індія не віддалені від Америки. (Це стосується також і літератури). Локальність у XXI столітті завжди є глобальністю. Це не означає, що в ній немає нічого такого, що без глобальності не має самоістотної цінності. Й напроти — у локальності є своя цінність, але її захист, видобуття й інтерпретація можуть відбутися лише з повносвідомим урахуванням глобальних процесів.

(38) «Глобалізація» належить до тих понять, які дуже швидко стали симпліфікатами — прийняли стільки значень, що перестали означати що-небудь. Вони стали словами, що найчастіше повторюються в мові публіцистики й науки (соціології, культурології, педагогіки тощо), і майже ніколи не уточнюються.

Сьогодні можна спостерігати за творенням нових ліній напруги, які визначені у відношенні «центр» — «периферія», «стрижень» — «окраїна», світ «Заходу» — буфер «Сходу». У цій сітці напруг багато виграють старі-нові категорії, такі як «Схід». Відносно Польщі та Центрально-Східної Європи вони описують усе на схід від Вісли³⁹. Навіть самі мешканці «східної» Європи дедалі частіше, здається, переконуються, що належать до «іншої» Європи, іншого світу, де ніколи не діятимуть правила демократії, свободи слова, вільної економіки й правопорядку, а слово не буде придушувати цензура. А ще недавно всі вони були — як українці — «євроентузіастами», окциденталістами... Це знак, що все змінилося. Ми стаємо — як центрально-, так і східноєвропейці, — непередбачуваним «Сходом», великим пограничним буфером, що відгороджує «стрижень» континенту від Азії. Буфером, який опинився в полі геополітичної напруги, що вже призвела до локальної війни, а може призвести й до глобальної. Це звучить невтішно.

Від фантазії та утопії полікультурного пограниччя ми перейшли до політичної ідеї пограничного Сходу, який відгороджує Матінку-Європу від недемократичних варварів родом із Азії. Ми безповоротно втратили навіть мрії про європейську єдність масштабом у цілий світ. Що ж ми отримали?⁴⁰

(39) Пор. у цьому контексті А. Kola, *Kategoria „Europy” w twórczości Andrzeja Stasiuka (z przechadzką po „Europie Środkowej” Milana Kundery)*, [w:] *O granicach i ich przekraczaniu*, red. P. Kowalski, M. Sztandara, Opole 2004; А. Bracki, „*Rewolucja godności” a sytuacja językowa na Ukrainie – krajobraz po bitwie*», „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (30); J. Poliszczuk, *Reorientacja w ukraińskiej humanistyce*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (30).

(40) Про кризу європейського світу у культурі ХХ століття, у тому числі в контексті аспірацій пост-модернізму, пор. D. Kulesza, *Epopcja. Myśliwski, Herbert, Mrozek*, Białystok 2016; D. Siwicka, *Zapytaj Mickiewicza*, Gdańsk 2007.

За цих обставин ваги набирає постулат нового переосмислення мови, якою ми говоримо в світі. У світі, який, як раптом виявилось, відійшов від нас, гуманітаріїв, десь далеко. Далеко — на бік хаосу.

Складно від культури, літератури й методологічної рефлексії країн Центрально-Східної Європи вимагати, щоб, усвідомлюючи своє місце на мапі, вони жили й живилися лише історією, історичністю та геополітикою. Складно також чекати від них, щоб вони не ставили постійно під питання — в ім'я естетики, антропології свободи, ідеї — ту історичну «поразку» присвоєння. Навпаки: вони повинні й мусять досі ставити під питання, навіть заперечувати історичну детермінанту свого розвитку.

Тим не менш не можна собі уявити, щоб вони взагалі не брали до уваги історію як чинник, який виникає як з місця на мапі, так і з непередбачуваних геополітичних конфігурацій у глобальному масштабі. Таке заперечення веде до утопізму, ірраціоналізму (в ім'я раціональності), до полярних реакцій, і може навіть провокувати глибокий пізнавальний песимізм⁴¹. Він переконує, що ми апріорі приречені або на наївність загального братерства в ім'я історичної універсальної спільності людей, або на підпорядкування тиранії етнічних спільнот, націй, спільнототворчих ідей та ідеологій. А ті, хто не хоче й не вписується в цю схему, мають бути приречені на гіркоту

(41) Чудовим прикладом такого пізнавального «песимізму» чи, може, «реалізму» є студії: M. Saganiak, *O niemożliwości dialogu międzykulturowego*, [w:] *Pogranicza, Kresy, Wschód a idee Europy*, seria 1: Prace dedykowane Profesorowi Swiętłanowi MusiŃskiemu, idea i wstęp J. Ławski, red. nauk. A. Janicka, G. Kowalski, Ł. Zabielski, Białystok 2013; R. Kołsut, *Wieża i skoczek – wokół powieści „Auto da fé” Eliasza Canettiego*, [w:] *Bibliotheca mundi. Studia bibliologiczne ofiarowane Janowi Leończukowi*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski, Białystok 2016.

самотнього споглядання цієї битви історії з не-історією, нації з індивідуальною свободою, ідеї життя індивіда з ідеологією груп.

Пограниччя як конструкт, що вписується в один — той наївно універсалістський, утопічний — полюс установок, у цю конкретну історичну мить (тобто між 2014 і 2017 роками) приречене на мовчання. Але пограниччя — як складна реальність, а не утопія «збагачення» і безликого споживання — ніколи не зникне. Його потрібно переосмислити.

Можливо, майбутнє належить до «пограничності», а не «пограниччя». Пограничності — плинної, неуточненої, амбівалентної — яка не має амбіцій замінити центр, спільноту, не хоче затулити ідентичністю утопію полікультурності індивідуальної та суспільної. Пограничності, в якій плинність складно сприймати раціонально — плинність особи, ідентичності, етнічної та культурної формації. Але ми знаходимо в ній щось постійне. І ще зародок таємниці.

*Пам'ятник Єкатерині II в Одесі,
початок XX століття*

2. БІЛІНГВІЗМ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: МІЖ КУЛЬТУРОЮ І ГЕОПОЛІТИКОЮ

*Браття! — мило в вас гостити!
У житті мені не снилось
Щоб, зроставши між литвинів,
Полюбив я біолрусів!*
Вінценти Дунін-Марцінкевич¹

Благословенне прокляття

На величезному просторі від Таллінна до Одеси, від Варшави до Загреба, скрізь, де мешкають слов'яни, ми маємо справу із явищем багатофігурного білінгвізму. Також полілінгвізму. Особливо значущою є проблема двомовності в соціальному житті й культурі в двох регіонах — на Балканах і в поясі центральноєвропейського простору, що тягнеться від Естонії на південь крізь Литву й Білорусь до України². Це сьогочасний стан — я оперую XXI-сторічними назвами держав і народів, які й досі є надто молодими. Вони почали формуватися з кінця XVIII століття протягом XIX і XX століть.

(1) W. Dunin-Marcinkiewicz, *Do pocziwycy Białorusiunów!*, [w:] *Збор твораў у двух тамах. Т. 2. Вершаванья аповесці і апавяданні; Вершы; Публіцыстыка; Лісты і пасланні; Пераклады; Dubia*. Мінск 2008, s. 381.

(2) Див. Н. Orzechowska, *Strefy bilingwizmu społecznego w Słowiańszczyźnie i ich związek z kształtowaniem się słowiańskich systemów językowych*, [w:] *Bilingwizm a glottodydaktyka*, red. F. Grucza, Warszawa 1981, s. 115–130.

У Білорусі й Україні процес формування, трансформації народів триває досі, навіть у XXI столітті. Більше того, у Білорусі можна спостерігати також явище відмирання деяких рис етносу — він то оживає (90-ті роки XX століття), то знову згасає (початок XXI століття), щоб знову ожити (2016–2017).³

Я б хотів звернути увагу на деякі очевидні речі. Спочатку на цьому обширі ми постійно мали справу із живим етнотворчим процесом. Усе тут плинне й на найвищому рівні пов'язане з політикою. Крім того: тут не існує нейтрального дискурсу культури, в тому числі й природного літературного дискурсу.

Кожний вислів у цій галузі — не виключаю тут Польщу й Росію — має політичні наслідки й, що найважливіше, геополітичні. Можна сказати, що цей регіон сп'янілий від історії. Постійною тенденцією (яка не обіцяє нічого доброго) є втеча митців, із центрально- й східноєвропейського простору, зі світу історії як теми в утопії «чистого» мистецтва, естетики й краси. Це доводить лише те, що специфіка центрально-європейськості є історизацією, політизацією і геополітизацією важливих гуманітарних дискурсів.

Ця *differentia specifica* описує геополітично-культурний простір, який я назву посередницьким світом, *intermedium*, міжсвітом. Світ між Сходом і Заходом, Римом і Візантією, Польщею і Росією, *Mare Balticum* і *Mare Internum*, Північчю і Півднем. Насправді «посередництво» між Півднем і Північчю Європи в цьому випадку не є засадничою проблемою, а тільки *intermundium*

(3) У 2017 році й роком раніше у країні було відзначено «зростання антиросійських настроїв», влада арештувала найактивніших проросійських діячів. Ситуація була напруженою, що відбилося й у польських часописах і щоденниках. Див. R. Szoszyn, *Białoruś chce uciec na Zachód?*, „Rzeczpospolita” 11.01.2017.

між Заходом, символічно репрезентованим давньою Річчю Посполитою, і Сходом, центром якої є Русь, а потім Російська імперія⁴.

Я не прагну тут описувати наукові тези й гіпотези, хочу тільки есеїстично, у стилі меандризованої рефлексії поміркувати над місцем дво- й багатомовності або про дво- й полікультурність у великій геополітичній і геокультурній партії, яка від часу занепаду Речі Посполитої розігрується між Заходом і Сходом: відроджена й занепапа Польща з царською, советською, «демократичною» Росією. Для письменника немає у цій частині світу, нічого «гіршого» — між XVIII і XX століттями (й XXI теж) — за те, щоб послуговуватися двома мовами. Що важливо, саме народження на певній території може означати для письменника «перехоплення» його народом чи державою, які в цей історичний момент панують на цих територіях. Безліч митців з території давнього Великого Князівства Литовського були б приголомшені, дізнавшись, що є видатними представниками «національної культури» тієї чи іншої держави. Двомовності — часто лише епізодичної, як говірки, діалекту в кількох рядках, — буде достатньо у центрально-європейському міжсвітті, щоб митця зарахували до пантеону «народних творців» нації, яка сформується лише за кількадесят років, уже після смерті випадкового двомовного поета.

Історія і геополітика є прокляттям і разом з тим благословенням центрально-східноєвропейського *intermundium*. Прокляттям, адже вони дозволяють конструювати

(4) Це простір постійної боротьби за минуле. Пор. M. Litwinowicz-Droździel, *O starożytnościach litewskich. Mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Kraków 2008; Kalbu i literaturu funkcionavimas lietuoroje. *Lietuviu – lenku moksliniai ir kulturiniai ryšiai / Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewskopolskie związki naukowe i kulturowe*, red. M. Dawlewicz, I. Fedorowicz, A. Kalėda, Wilno 2014.

з життя і творчості людей уявні «національні», політичні нарації. Благословенням — бо незважаючи на це вони створюють особливість, яка культурно відрізняє центрально-європейця від людини з Заходу й від спадкоємця святої Русі⁵.

Послідовно кількома реченнями я розкажу про те, як бачу проблему білінгвізму тут, у Європі Донелайтіса й Міцкевича. Це не є і ніколи не була проблема «чисто» наукова. Кожна наукова теза з цього питання має серйозні ідеологічні, політичні й геополітичні наслідки.

1.

З кінця XVIII століття, коли занепала Річ Посполита, на просторі *intermedium* відбувається драматичний, непомірно складний процес. Занепадає держава, яка була багатомовною і полікультурною. Починається процес постання сучасних націй. «*Jar san lele vel atkorpdama budino swięta...*» — так, це з народу й для народу виходить імпульс, який породжує народні культури й літератури литовців, латвійців, білорусів й українців⁶.

У цей само час, однак, дво- чи багатомовність (білінгвізм і мультилінгвізм) на всій давній території ВКЛ є *суспільною реальністю*. Комунікація кількома мовами є природною для литовської, латвійської, білоруської і малоруської провінцій. Це не уявна, а напрацьована століттями реальність співіснування людей, які спілкуються польською, з селянами розмовляють на їхньому діалекті,

(5) Тут можна говорити про своєрідну тиранію історії, яка між Польщею і Росією створила особливий тип літератури, що її у Польщі називають «кресовою», а в інших країнах «народною». Див. В. Nadaczek, *Historia literatury kresowej*, Kraków 2011 (wyd. 2).

(6) Перший рядок з «Пір року» Донелайтіса, цит. за: К. Donelaitis, *Metai*, red. K. Požėra, Kaunas 2012, s. 7. Por. tegoż, *Pory roku / Metai*, przeł. Z. Ławrynowicz, wstęp A. Wakar, Z. Ławrynowicz, opr. graf. B. Lis-Romańczuk, Olsztyn 1982.

часом знають литовський (більше того, еліта говорить французькою). У ході формування національних тенденцій природне явище, яким є білінгвізм і бікультурність, стає предметом ідеологізації. Перші — котрих сьогодні визнано «національними» — письменники, які послугували польською як рідною, писали мовою народу, але робили це для «селян»:

«Мої праці на цьому діалекті, що мають на меті заохотити нашого селянина чи бідну Литовську й Білоруську шляхту вчитися, не знайшли досі, окрім кількох осіб, визнання серед заможного класу, який, відповідно до волі Бога й совісті, найбільше мусить опікуватися освітою темних наших братів»⁷.

Але саме це — хоча митці цього, звісно, не знали — спонукало до того, що їх *ex post* було сприйнято «молодими» народами Центрально-Східної Європи, як білоруських, литовських чи українських письменників. Подекуди на одного митця свої права заявлятимуть аж три народи (наприклад, на Яна Чечота)⁸. Формування націй передбачає конструювання їхніх історій, літератури. «Національні» наррації у наші часи вибудовуються з досить бідного матеріалу — спадок людей, що населяють ці землі протягом довгого часу розділили між собою з одного боку польська культура, а з іншого — російська.

Невинний і природний донедавна білінгвізм став, раптом, у ХІХ столітті, поживою для з одного боку молодих

(7) W. Dunin-Marcinkiewicz, *Przedmowa Tłumacza [do Pana Tadeusza]*, [w:] *Збор творяў...*, Т. 2, s. 433.

(8) S. Świrko, *Z Mickiewiczem pod ręką czyli Życie i twórczość Jana Czeczota*, Warszawa 1989; J. Čečiotas, *Giesmele apie senoves Lietuvius iki 1434 metu*, przeł. R. Koženiauskienė, В. Kalėda, opr. R. Griškaite, il. A. Každailis, Vilnius 1994; І. Васілюк, *Роля Яна Чачота ў фарміраванні новай беларускай літаратуры*, „Białorutenistyka Białostocka” 2009, t. 1, s. 125–137.

націоналістів, які конструювали свої «історії» (культури, літератури тощо), з іншого боку — великих суб'єктів геополітичної гри — імперіальної, переможної Росії і занепащої, але досі надзвичайно сильної (і дедалі сильнішої культурно) Польщі. Ця перемога Імперії над Річчю Посполитою не лише припинила боротьбу за територію давньої Речі Посполитої, але й почала її заново, що прекрасно усвідомлювали в Петербурзі⁹.

Молоді нації орієнтувалися у визначенні своєї ідентичності й на ідентичність ВКЛ (а воно було багатомовним), і на мову. Мова, врятована народом, збережені в народі, середньовічні праначала (спільні) культур Білорусі, України й Литви й власна спадщина ВКЛ стала рушійною силою не так для сконструйованого національного «відродження», як просто для природного процесу «народження» національності — литовської, латвійської, української і білоруської.

Але саме тут втрутилася геополітика. Щоб утримати західні губернії, Російська імперія була змушена з одного боку постійно відривати їх від центру польської культури¹⁰, підтримуючи національні сепаратизми. Але з іншого боку — перший процес також доводилося постійно обмежувати. Хоча б мінімальна освіта етносів стала б загрозою для Імперії.

Росія, починаючи з XIX століття, грає міченими картами, підтримує розвиток «національностей» рівно настільки, наскільки вони політично й культурно відвертаються від Польщі. Вона підтримує ті «слов'янські діалекти», які відрізняються від польської мови, однаково

(9) Поп. J. Czuby, *Rosja i świat. Wyobrażenia polityczna elity władzy imperium rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Warszawa 1997.

(10) Поп. А. Kołodziejczak, *Powstanie styczniowe w „Moich wspomnieniach” księcia Włodzimierza Mszczerskiego*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 2 (XXXI), s. 63–77.

охоче русифікуючи як одних, так й інших, тобто як поляків, так і білорусів з «малорусами» (повернення на сцену литовської чи латвійської мови й культури не вміщується в уяві людей цієї епохи аж до кінця XIX століття)¹¹. Невинний білінгвізм — природне явище ВКЛ — стикається і поєднується з явищем русифікації.

У всякому разі це явище — білінгвізм — у провінціях ВКЛ ще складніше, воно наближається до диглосії¹². Нормативною є так звана культурна версія польської мови, але щоденно говорять невишуканою мовою, на діалектах, а з руським селянином — його руською «говіркою». Навіть польська мова пророків фіксує це роздвоєння¹³. Однак це не впливає на сферу «мета-». Тут вирішальним для письменника є *власне написання* колись якогось тексту, наприклад, білоруською мовою, чи *факт народження на певній території*, за яку точиться суперечка Імперії і... кого? Поляків.

З іншого, західного, боку суперечки спостерігаємо наростання у XIX столітті польської ностальгії за Річчю Посполитою уже не Двох, а Трьох народів. Як би цю конструкцію не розуміти — як міф, утопію чи реальний геополітичний проект — усе одно Річ Посполита Трьох народів передбачає повернення територій, відібраних Імперією у республіканську ягеллонську матрицю.

(11) Проти цієї думки збунтуються навіть такі люди, як Болеслав Прус (у хроніках) чи Зигмунт Глогер. Див. Z. Gloger, *Kwestia litewska w prasie polskiej*, Warszawa 1905.

(12) Поп. J. Muryc, *Dyglosja jako zjawisko wielowymiarowe*, [w:] *Tożsamość na styku kultur*, t. 2, red. I. Masojć, M. Sokołowska, Wilno 2001, s. 209–216. Zob. też: J. Cieszyńska, *Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii*, Kraków 2006.

(13) Про це пише Ельжбета Смулкова: E. Smułkowa, *Elementy białoruskie w twórczości Adama Mickiewicza*, [w:] тежже, *Białoruś i pogranicza. Studia o językach i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 389–396.

І так, і так — як не подивитися, і поляки-месіаністи й політики, й царська влада не припускали можливості народної, культурної і врешті державної емансипації литовців, латвійців, українців і білорусів. Для них немає місця — землі, території. І немає традиції, на яку вони могли б покластися аби вкорінити свою ідентичність.

Тим часом представники тих «прото-націй» укорінюють свої проекти по-різному. Ще Міцкевич писав: «Хіба ж не лаються литовець із поляком щодо кордонів Німана, Гродна чи Білостока? Тож, скажу, що француз і німець, і москаль, певно, такі самі, як поляк і литовець»¹⁴. Але не території в історичний період прото-націй є найважливішими.

Різні різне обирають. Литовці — які, на думку багатьох, найближчі до моменту зникнення з арени історії — базують ідентичність на мові й фольклорові (додаючи потім до них історичні наррації про середньовічну Литву й колонізацію тощо). Українці — на мові й фольклорі (частково також на давніх історичних і соціологічних міфах, наприклад, про «полонізовані» еліти). Білоруси — на фольклорі й традиціях ВКЛ.

І тут у гру знову вступає проблема білінгвізму. Там, де ідентичність народжується навколо усталеної, немов центр святості, мови, там майже зникає питання, яким, а радше *чиїм* був той чи інший письменник. Так відбувається у Литві, так є в Україні, хоча там досі існує проблема творців, які писали російською і польською, але цілковито й без сумніву належать до українського етносу. Тарас Шевченко велику частину своєї спадщини лишив російською, Іван Франко, подолавши шлях, повний сумнівів, став отцем-засновником нової України, причому йому це не заважало створити близько тисячі текстів польською

(14) A. Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, opr. M. Grabowska, Warszawa 1986, s. 97–98.

(із п'яти тисяч написаних!)¹⁵. І це чудова польська! Гірше, якщо — як у випадку з білорусами — ці території, позначено як культурно-історичний маточник іншої культури, тоді ВКЛ, стає основою національності. Не на мові, а на традиціях певної території базується тоді національна культура. Адже білоруські землі були простором проникнення різних слов'янських діалектів, утім неправда, що в XIX столітті не існувало білоруської мови. Не на рівні мовних розрізень, а на рівні історичного міфу ці питання розглядав Адам Міцкевич, переконуючи, що існує глибока спільність між мешканцями земель колишньої Речі Посполитої: «Не відрізняєтеся ви один від одного, говорячи: <...> я був солдатом, а ти — повстанцем; я литовець, а ти — мазур»¹⁶, а з іншого боку Вінценти Дунін-Марцінкевич, перекладаючи «Пана Тадеуша» того таки Міцкевича мовою селян, акцентував на єдності інакше: «Сьогодні “Пана Тадеуша”, одягнутого мною у холопську сірячину, присвячую простому народу з-над Дніпра, Дзвіни, Березини, Свіслочі, Вілії, а частково й з Німана. Може, люди ці, які простотою своїх звичаїв наближаються до матері-природи, із гарячішим серцем приймуть подарунок свого волинщика, — який прагне всі, що лишилися, миті свого існування присвятити єдиній праці, що має на меті приносити Йому духовну користь»¹⁷.

Але не на мову спирається у XX і XXI сторіччях ідентичність білорусів. Безумовно, я знаю про величезне значення «Нашої Ниви», про роль білоруської мови у національному

(15) Видано перший з V томів польських творів. Див. I. Franko, *Szkice o literaturze. Kultura, literaturoznawstwo, publicystyka*, wstęp R. Radyszewski, opr. J. Matkowski, J. Rozłucki, Warszawa — Drohobycz 2016, s. 391.

(16) A. Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*. Пор. A. Kempfi, *Białoruś na kartach Mickiewiczowskiej poezji*, „Polonistyka” 1998, z. 7, s. 488–491.

(17) W. Dunin-Marcinkiewicz, *Przedmowa Tłumacza [do Pana Tadeusza]*, [w:] Zbor tvorau..., t. 2, s. 433.

відродженні. Однак тут я висую надто очевидну тезу — у випадку Білорусі проблема білінгвізму й полілінгвізму (бо всі там говорили й говорять російською, білоруською, польською) невпинно й навмисно розігрується Росією. Уже не Річчю Посполитою, а саме Росією. Білоруська тліє на своїй території, спалахує і знову згасає. Я ще повернуся до цього явища. Між 1989 і 2017 роком Білоруссю прокотилося дві хвили мовного відновлення і двічі цей ентузіазм згасав, адже тріумфувати має лише російська мова.

2.

Ґрунтування національності не на мові, а на традиції та історії певної території тягне за собою далекосяжні наслідки, змушує ставити запитання: що на цій території наше, й що не наше? Усе наше? У випадку білорусів, як у жодному іншому, проявляється контрверсійність виборів, а водночас видно, що йдеться про вибір і конструкцію етносу. Ні, зовсім не «уявного», а політично заангажованого, що спирається на традиції, побудованій із позірно «наших», полонізованих (але вже не русифікованих!) культурних елементів. Якщо творці цих концепцій були б послідовними, то мали б визнати чисто білоруською історію і традицію величезного єврейського суспільства, що мешкає на території сьогоднішньої Білорусі. Але ж ніхто про це навіть не думає. Засадниче питання звучить інакше: хто з представників еліт є *наш*, а хто *не-наш*¹⁸. Масова інкорпорація шляхти й магнатів ВКЛ до уявної і сполітизованої білоруськості є вихідною точкою. Потім ідуть питання про

(18) Саме це розрізнення *наш/не-наш* застосовувалося білоруськими дослідниками до Сергіюша Пясецького, але насправді воно стосується всієї культурної спадщини білоруських земель. Пор. Т. V. Kabrŭzuckaa, P. V. Ragojŭša, M. M. Hmalnicki, *Naŭ i ne naŭ Sârgej Pâsecki: Zorki Radzimy pismennika nad kolam âgo ŭŭccévŭh i tvorčŭh kalizij*, Minsk 2014. Пор. A. Janicka, *O Sergiuszu Piaseckim w Mińsku. Sprawozdanie z seminarium naukowego*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (XXX), s. 219–223.

літературну традицію. Оскільки небагато що з неї спирається на білоруську мову, то відбувається процес прищеплення польських письменників у ідеологічний простір білоруського конструкту. Набагато рідше (спорадично) білоруськими визнаються російські письменники зі східних територій Республіки Білорусь.

Це явище називається анектизмом. Якщо Яна Чечота можна було б насправді читати як польського романтика — він же був залучений у польське життя! — який, написавши кілька віршів білоруською, вписався також у традицію білоруської культури, що спирається на мову, тоді вписування Яна Барщевського (1790–1851), романтика з крові й плоті, польського петербурзького консерватора, який захоплювався Міцкевичем, до канону білоруської літератури лише тому, що він написав польською гіперромантичний твір під назвою «Білорусь у фантастичних образах»¹⁹ і створив три вірші білоруською, здається актом культурного розпачу, який помітний у зарахуванні таких «класиків» білоруської літератури з польської у білоруську.

Помітно, що анектистичні позиції виражають усі сторони, залучені в процес створення історії і культури. Поляки, особливо на веб-сайтах, де можна не зберігати політкоректність, вихваляються письменниками, які ніколи не належали до польської культури або просто роблять акценти на впливі, який польська культура справила на формування таких особистостей, як Іван Франко чи Чюрльоніс. У свою чергу на сторінках Вікіпедії польські статті про багатьох письменників з часів ВКЛ написано

(19) Пор. з оригіналом: J. Barszczewski, *Szlachcic Zawalnia, czyli Białołuś w fantastycznych opowiadaniach*, Т. 1–4, Petersburg 1844–1846; tłumaczenie białoruskie: *Šlahcic Zavalna, abo Belarus u fantastyčnych apavádannâh*, wydanie równoległe polskie i białoruskie, UW, Warszawa 2012, s. 599. Див. М. Jackiewicz, „*Szkoła białoruska*” w polskiej literaturze romantycznej, „Acta Polono-Ruthenica” 1996, z. 1, s. 113–121.

так, ніби вони ніколи нічого не мали спільного з польською культурою, а насправді це або польські письменники, або польсько-литовські, або польсько-білоруські. Анектизм процвітає в офіційній історико-культурній політиці Литви й Білорусі, рідше — України й Польщі.

Доповненням стратегії культурного анектизму є створення міфічних культурних конструкцій, містифікованих квазі-традицій, що мають утверджувати переконання про міць і стародавність нації. Тому термін «литовська література» (написана литовською мовою) можна замінити терміном «Літератури Литви» (тобто вже не лише література Великого Князівства Литовського). «Білоруську літературу», що ґрунтується на такій красивій і шляхетній мові як білоруська, замінює «література Білорусі» (тобто література письменників, які творили на території білоруської держави).

У книгарнях сучасної Білорусі є загальнодоступною антологія «Література Білорусі ХІХ століття» на 861 сторінок. Її автори пояснюють у вступі, що білоруська мова була в ХІХ столітті мовою народу, тому польськомовні письменники взяли на себе тягар обов'язку виразити дух народу. Польський читач може бути здивований переліком письменників, яких тут названо «письменниками Білорусі» — Францішек Карпінський, Юліан Урсин Німцевіч, Міхал Клеофас Огінський, Ян Ходзько, Антоній Горецький, Іван Булгарин (так, той самий російський письменник з ненайкращою, принаймні в Польщі, репутацією, якого вважають за зросійщеного поляка)²⁰, Генрик Жевуський, Онуфрій Петрашкевич, Ева Фелінська,

(20) Поп. М. Bednarczuk, *Imperialne konteksty hybrydyczności kulturowej: casus Bułharyna*; А. Fieduta, *Zajęc między armiami: Białorusin jako tożsamość w czasach Puszkina i Mickiewicza*, [w:] *Region a tożsamość trans graniczna. Literatura. Miejsca. Translokacje*, red. D. Zawadzka, M. Mikołajczak, K. Sawicka-Mierzyńska, Kraków 2016.

Ігнацій Ходзько, Ян Барщевський, Міхал Рукевич, Ян Чечот, Томаш Зан, Адам Міцкевич, Ігнацій Колаковський, Ігнацій Домейко, Адольф Янушкевич, Александр Ходзько, Антоній Едвард Одинець, Райнольд Суходольський, Юліан Корсак, Александр Гроза, Міхал Ходзько, Пляцид Янковський, Тадеуш Лада-Заблоцький, Юзеф Ігнацій Крашевський, Габріеля Пузиніна, Едвард Желіговський, Адам Гонорій Кіркор, Владислав Сирокомля, Адам Плуг, Юліан Ласковський, Александр Єльський, Еліза Ожешко, Софія Тшешковська²¹.

Я не назвав тут прізвища менш знаних польських письменників. Якщо забрати цю польську частину, то й так антологія була б багата білоруськими письменниками (а не письменниками Білорусі). Відразу озвучу контroversійну річ: я не маю нічого проти того, що білоруси включають польських письменників, які пишуть польською мовою, у свою антологію. Спадщиною можна поділитися. Зізнаюся, що вважаю «білоруського класика» Вінценти Дуніна-Марцінкевича польсько-білоруським письменником, без якого складно було б мені зрозуміти історію рецепції Міцкевича чи меандри розвитку польської культури у ВКЛ. Не сумніваюся, що колеги з Білорусії не матимуть нічого проти такого мого розуміння культури. Тому я вважаю у цьому винятковому значенні залучення Міцкевича чи Ожешко до цієї антології цілком правомірним²².

У чому ж проблема?

А в тому, що «література Білорусії» зовсім не є білоруською літературою. Вона є конструкцією. І тут ми

(21) Див. *Litaratur Belarusi XIX stagoddza: antologiâ*, układ K. A. Cvirka, L. S. Špakounski, K. V. Antanovič, Minsk 2013, s. 861.

(22) Однак за простої умови, що це буде взаємно. Це значить, що польському дослідникові так само дозволено зарахувати до польського культурного домініону Дуніна-Марцінкевича й інших письменників, які вважаються білоруськими.

повертаємося до теми білінгвізму в цій частині світу. З XIX століття до 2017 року, коли я це пишу, землі Чорної і Білої Русі стали навіть не культурно-мовним *intermundium*, а *dominium* російської мови, де білоруська — та мова, що її так високо цінував Міцкевич — є анклавом інтелегентського дискурсу, літератури, тоді, коли на вулиці, в науці, в політиці й у величезній частині культури (найвидатніші білоруські письменники, наприклад, Василь Биков, писав російською, лауреатка Нобелівської премії, Світлана Алексієвич, пише російською надалі) російська мова лишається поза зоною ризику. Навіть польська мова білоруських поляків у періоди збільшення політичного тиску ховалася за російською²³.

У Білорусі, як я думаю, від практичного бі- чи мультилінгвізму давніх суспільств ВКЛ після русифікації у XIX столітті ми перейшли до ситуації квазі-білінгвізму: домінує російська мова, а білоруська є фіговим листком для політики, яка по суті є ані національною, ані антинациональною. Політики, яка інструментально послуговується усіма мовами.

Без сумніву, контекстом для цієї ситуації є ситуація в Україні. Після таємної русифікації (епоха Кучми та Януковича) настала епоха мирної українізації. Російськомовні колись Київ й Одеса принаймні зовні (хоч і повільно) переходять на українську мову. Це не глибокий процес і, як би це сказати... не до кінця щирий. Адже в Україні ми маємо справу не лише з практичним і загальним білінгвізмом, але й із виразним мовним поділом

(23) Повністю відірваним від реальності, написаним у політ коректному дусі мушу визнати опис релігійної і мовної ситуації, представленого в нарисі Е. Голаховської, див.: E. Golachowska, *Katolicy na Białorusi. Tożsamość na styku kultur*, [w:] *Tożsamość na styku kultur*, T. 3, red. I. Masojć, M. Sokołowska, Wilno 2016, s. 262–274.

Ситуація, яку описує автор, відповідає, можливо, «спокійним» 90-м рокам XX століття, але не сучасній, у першій чверті XXI століття.

країни на україномовний захід і російськомовні схід і південь. Це ситуація, яку, на мою думку, неможливо змінити. Намагання українізувати всю країну приречені на поганий фінал.

Натомість в Україні немає загрози українській мові. Тут існує настільки сильна й багата, давно заснована й досі підтримувана літературна традиція, що спирається на українську мову, що для етносу й самої мови немає жодних загроз. Парадоксально, але намагання українізувати Схід країни може бути загрозою для української культури, в якій, на жаль, складно уявити таку модель національної культури, яка спиралася б на українську й російську мови одночасно (а інколи ще на татарську чи польську).

Попри це, в Україні досі обговорюється (хоча й стиха) питання алфавіту²⁴. У випадку з українською культурою незначно проявляються анекдичні тенденції і намагання сконструювати історичний міф, який би дозволив інкорпорувати доробки інших культур у культуру українську. Це впливає з простого вибору українців: українським є те, що було написано й сказано українською²⁵. Складно уявити ситуацію приписування величезної кількості польських письменників з «української школи» — від Мальчевського до Гощинського — до української літератури. Українці воліють мати менше, але «україномовних»²⁶.

(24) З одного боку з'являється ностальгія за «латинкою», з іншого — мрія про розрив із російським «ворогом» шляхом зміни алфавіту (такі ситуації уже відбувалися в останні роки в інших країнах).

(25) Винятком є давня література. Пор. В. Соболев, *Українське бароко, тексти й контексти*, Варшава 2015; R. Radyszewski, *Poezja polskojęzyczna na Ukrainie w XVII wieku*, Kraków 1996; tegoż, *Польськомовні барокові стемми Іванові Мазені*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1994, z. 2, s. 141–153.

(26) Див. А. Bracki, „*Rewolucja godności*” a sytuacja językowa na Ukrainie – *krajobraz po bitwie*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1 (XXX), s. 56–66.

3.

На цьому тлі культурна ситуація Литви є дивовижною. Вона теж дозрівала під сонцем двомовності, хоча й зробила важливий вибір: мови як фундаменту національної свідомості. З одного боку литовці відкинули міф ВКЛ як політичний проект, а з іншого — постійно повертаються до обширу спільної спадщини ВКЛ, інтерпретуючи її (до XVIII століття) як власну й лише власну²⁷. Але «Пори року» Донелайтіса є достатнім фундаментом, на якому можна було б збудувати сучасну культурно-літературну ідентичність. Здається, це передчував Міцкевич, хоча й не уявляв, бо й уявити не міг, землі ВКЛ поза «новою» Річчю Посполитою Трьох Народів.

Однак не можна вдавати, що Юцевіч не писав польською; а назвати Гербашевського лише «литовським письменником» – це курйоз, можливий хіба що в такому медіанному органі як інтернет. Як можна уявити польське літературне життя й історико-літературний процес без шалених памфлетів Гербашевського? Історію перетворень його творчості лише примітивно можна розглядати як простий, але гіперболізований вибір литовськості/польськості. Ми є тим, ким хочемо бути, ким себе вважаємо.

Ще один приклад литовсько-польського змішання ідентичностей: Антоній Барановський / *Antonas Baranauskas* (1835–1902), творець безсмертного «Онкіштинського лісу» (1860–1861), твору, що справді може конкурувати з «Паном Тадеушом», але цілком оригінальним (я б колись про це написав як про «Пана Тадеуша» Вінценти Дуніна-Марцінкевича

(27) Див. стратегію досліджень «літератури Литви» у S. Narbutas, „*Latinitas*” w *Wielkim Księstwie Litewskim: chronologia, osobliwość i formy recepcji*, [w:] *Bibliotheca mundi. Studia bibliologiczne ofiarowane Jano Leończukowi*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski, Białystok 2016, s. 539–554.

чи Зигмунта Глогера)²⁸. Барановський цікавить мене не лише як священик, політик, набагато більше промовляє до мене його образ, зафіксований у листах і його ранніх «Щоденниках», доказ того, що автор зачитувався віршами й «Пригодами Миколая Досьвядчинського» Красінського, які Барановський парафразував. А прощаючись із улюбленими Онікштами, він писав, перебуваючи в Укмерге:

«Мою уяву було вибито з-під влади здорового глузду, наповнено мріями, вона сягала околиць Онікшту й усіх митей, від самого дитинства, проведених там — серце палко билося від любові до батьків, почуття наповнені чорними передчуттями, що теперішнє зникне під картинами минулого, — так марячи, я доїхав до Умерге. Я прокинувся тільки коли зупинила варта. Проїжджаючи крізь місто, я бачив натовпи людей — різних класів і вірувань, що галасливо змішувалися на вулицях. Як якісь недоумки, які на цвинтарі ганяються за підробками, я ненавидів усіх, навіть самого себе, бо все серце, віддане батькам, решту світу бачило як нікчемну пустку. Приголомшена людським галасом свідомість отупіла від колишніх мрій, у голові паморочилося, боліло, і як же стало нудно, поки я не опинився за містом. Де мене знову спіткали тиша й болото, душу опанувало замилювання і на мури Укмерге я вже дивився набагато ніжнішим поглядом // [9v(16)] ніж тоді, коли проїжджав крізь нього — так як і все, що в моїх очах було метою для моїх презирства й ненависті»²⁹

Це запис прощання з рідною стороною, наведений властивою для письменника-єпископа мовою. Але

(28) Пор. Cz. Miłosz, *Mickiewicz and Modern Poetry*, [w:] *Adam Mickiewicz: Poet of Poland. A Symposium*, ed. by M. Kridl, with a Foreword by E. J. Simmons, New York 1951, s. 57–65.

(29) A. Baranowski, *Dziennik [zapis z 1855 roku]*, [w:] A. Baranauskas, *Raštai VII/1. Dienoraštis. Laiškai i vairiems adresatams*, Vilnius 2003, s. 76–77.

ж літературний опис цього шоку через багато років відіб'ється у литовській мові й творчості.

Двомовність, що очевидно, — це проблема, яка в практичному житті мешканців давнього ВКЛ була пов'язана з вибором ідентичності й національності. Усі вони не могли лишитися назавжди «тутешніми», «своїми». Простір між Дзвінею і Бугом розривали сили, яким піддавалася свідомість: народжувалися національності, відроджувалася Польща, революціонізувала царська Росія. За таких обставин долі всіх тих «останніх» мешканців ВКЛ — Платерів, Буйніцьких, Мілошів, Ромерів, Бацевичів, Довконтів — нерідко набували трагічної форми³⁰.

Тим не менш, ілюзією була думка, що історія цих земель і їхні мовні пригоди закінчаться у 1918 році. Ні, вони тривали (явно або приховано) протягом усього ХХ століття, наприклад, як процес русифікації чи советизації цієї сфери *intemundium*. І так дотривали до ХХІ століття, коли знову стали розмінною монетою для великої геополітики.

Карти роздають Великі

Готуючи проект досліджень над двомовними письменниками Центрально-Східної Європи, я постійно натикаюся на стіну. Мені говорять: так, це важливо, але ще не зараз. Чому? Це дратівлива справа, — повторюють мені. Чому? — допитуюся я.

Отже, ця проблема має не лише політичний, а й геополітичний контекст, який намагаються роками приховувати, застеляти чимось іншим. Категорія «пограниччя» здавалася такою ідеальною машиною загальної змови мовчання.

(30) Але також треба відмітити, що драматичні поділи родин не були щоденним явищем. Див. Z. Sawaniewska-Mochowa, *Tożsamość narodowa i kulturowa rodzin ziemiańskich na Litwie w świetle narracji biograficznych*, [w:] *Tożsamość na styku kultur*, T. 2, s. 19–31.

Адже цей регіон, як жоден інший у Європі, у 2017 році став полем бою, геополітичної гри за сферу впливу, за територію, що показала анексія Криму й частини Донбасу. Культура й література, а у ширшому розумінні — традиція, за цих умов є полем особливої напруги. Намагання говорити про письменника з Литви чи Білорусі, який пише двома чи трьома мовами, сприймається як намагання вкрати традицію. Що було написано нами до нас, нехай уже лишається. До того ж за вікном чути звуки війни. Таке «закопування» у традиції було б іще зрозумілим. Але це лише втеча з поля бою.

Мовне питання сьогодні найважливіше в Естонії, Латвії, Литві, Білорусі, Україні. Й для Росії воно може бути *casus belli*. Наскільки Прибалтика боїться цього *casus belli*, що спирається на аргумент позірних переслідувань мовних і культурних меншин, настільки Білорусь узагалі боїться деструкції сконструйованої «національної» традиції. Допоки, однак, вона не спиратиметься на національну мову, доти держава й суспільство не перетвориться на свідомий етнос³¹.

XVIII століття (голосами Гердера, Канта й Гегеля) замислювалося над тим, чи слов'яни взагалі потрібні створеній тоді ідеальній спільноті, яку мало становити освічене людство³². XIX століття відповіло на це питання філософів історією слов'ян, повною воєн, повстань і міжусобиць. Не можна не дійти висновку, що розпочаті тоді процеси не згасли дотепер, а в Білорусі й Україні точиться драматична боротьба за ідентичність. І першим фронтом цієї війни стає мова. Відхід від квазі- чи псевдобілінгвізму

(31) Поп. Н. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku. Od Imperium Rosyjskiego do Unii Europejskiej*, Białystok 2012.

(32) Див. G. Labuda, *Słowianie w wizjach historiograficznych I. Kanta, J. G. Herdera i G. W. E. Hegla*, [w:] *Między wielką polityką a narodowym partykularyzmem*, Poznań 2002, s. 49–58.

(гадаю, другий варіант краще), в якому абсолютним домінантом є російська мова, й перехід до національних мов відкриває новий етап цих процесів. По суті це означає нове створення кордонів між Сходом і Заходом, Візантією і Римом. З однією різницею: міжсвіт, *intermundus*, хоче й мусить отримати ранг культурного суб'єкту. Це б означало тривале існування національних держав українців і білорусів, й зміцнення державності прибалтів. Однак у цій грі карти роздаватимуть не письменники й не науковці³³.

Ми — письменники й науковці — можемо лише виїжджати й повертатися, міфологізувати й деміфологізувати, воскрешати й проголошувати кінець: лише словом. Як Чеслав Мілош: «Литва п'ятдесят два роки потому» — цикл віршів, який Мілош написав після повернення до Шетеніє після багаторічної відсутності. Те, що він міг написати, що було йому дано, означало, що він *повернувся*. І прийняв із вдячністю усе, з чим зустрівся. Так, Блейк не любив природу. Можна зрозуміти, що ця сліпа сила природи лякає, вона лякає, адже є безжальною, але в цьому й полягає суперечність, оскільки для Мілоша природа є невід'ємною частиною його світу. Тому: складемо подяку від імені предків і свого / За дуби й шорсткошкурну їх гідність, / За сосни, чиї стовбури виблискують на сонці»³⁴.

Ця краса була зафіксована поетом і його чудовою коментаторкою. Але пам'ятаймо: той аполонський голос інтерпретації і творення уже завжди в Центрально-Східній Європі стикатиметься з діонісійським криком Історії.

Питання про мову завжди (знову це «завжди»!) буде питанням про приналежність, але воно буває і намаганням

(33) O. Khvostunova, *Leon Aron: „Don't Expect a New Détente Between Russia and the West”*; V. Pastukhov, *The Hamlet Question: Autocracy or Federation?* „The IMR Review”, New York, October 2016, No 8–9.

(34) V. Daujotyte, *Jak można zgodzić się na nasze ziemskie bytowanie*, [w:] *Laiko pameistrys / Czeladnik czasu*, Vilnius 2010, s. 202.

демаскувати ідентичність, яка зі страху перед Історією ховається за мовою, тією, яку в конкретний історичний момент називають Панівною. Коли цей страх питання «якою мовою спілкуєшся і пишеш?», «за кого ти?», «кого обираєш?» зникне, тоді ми зможемо сказати, що «скінчилася історія». Що тепер Дунін-Марцінкевич, Юцевич й Ожешко належать до всіх культур. До всіх, які хочуть їх читати.

«Тиша вечора панувала...»³⁵

(35) A. Baranauskas, dz. cyt., s. 77.

Пор. також Т. Bujnicki, *Na pograniczach, kresach i poza granicami. Studia*, opr. i red. M. Siedlecki, Ł. Zabielski, Białystok 2014.

A. Kowalczykova, *Kraj najpiękniejszy w świecie. O Mickiewicza Białorusi i Litwie*, [w:] tejsze, *Wokół romantyzmu. Estetyka – polityka – historia*, red. A. Janicka, G. Kowalski, Białystok 2014, s. 21–27.

Cz. Miłosz, *Dwujęzyczność*, [w:] tegoż, *Spiżarnia literacka*, Kraków 2004, s. 86–91. *Pogranicza, cezury, zmierzchy Czesława Miłosza*, red. A. Janicka, K. Korotkich, J. Ławski, Białystok 2012.

В. Тихомирова, „Места памяти”. *Кресы в польской литературе*, [w:] *Amicus Poloniae. Памяти Виктора Хорева*, Москва 2013, с. 434–445.

3. ОБРАЗ ПОЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА СХОДІ ЄВРОПИ: ЧАС КРИЗИ 2013–2015

Культура й геополітика

Відразу маю пояснити, що я є представником покоління історично необтяжених осіб котрим за 40 років, які з огляду на власні дослідження й обрану спеціальність часто контактують з науковцями з-за східного кордону Польщі, їздять туди, видають у Польщі дослідження колег зі сходу. Мій підхід характеризується намаганням вийти поза наявний у польському дискурсі про Схід містифікований тип свідомості:

Тип постсучасний, який узагалі не бачить проблеми в існуванні країн за східним кордоном, маючи споживацьку точку зору, не цікавиться нічим, що не впливає на польську ситуацію щоденність. Ця позиція притаманна молодим особам.

Тип ревізійністської ментальності, що сором'язливо чи явно мріє про повернення на креси, відплату за «польські кривди», який у моєму поколінні й поколінні молодших за мене людей лишився другорядним, але це не означає, що він не може відродитися за «сприятливих» умов історичного неспокою. Так було в 2014 і 2015 роках, коли радикальні антиукраїнські голоси здобували підтримку, наприклад, такі [незначні!] «стратегі», як Вальдемар Лисяк, Маріуш Макс Колонко чи ксьондз Ісакевич-Залеський. Треба підкреслити, що їхні голоси

викликали обурення і спротив колег навіть із тих само редакцій журналів, у які вони писали свої маніфести.

Авторевізіоністський тип — прив'язаний не лише до сучасної ситуації (кордони), але також до повної і сталої деконструкції давньої і сучасної польської (як загроза для молодих держав) присутності у східних країнах. Із цим пов'язано люту деколонізацію обширів власної історії і культури, а також залякування польськими ревізіоністами, які хочуть відшукати міфічні «Креси». Лідером тут, безумовно, є столичні середовища, які знають східну Європу найчастіше лише теоретично чи з текстів.

Тип такого утопіста, ЄС-івського «центрально-європейця», який вірить у європейську інтеграцію, що культивує міф багатонаціональної Аркадії, різнокультурності. Приєднання України чи Білорусі до ЄС у таких заявах є лише питанням часу (яка наївність!). Репрезентанти цього типу зникли чи просто замовкли на якийсь час після російської агресії в Україну в 2014 році. Події київського майдану не лише не воскресили давньої утопії, але й розпочали фазу критичного чи навіть насиченого історіософським песимізмом типу мислення польських еліт.

Тип старого циніка. Я бачу цей тип ментальності в кількох представників польських «еліт», а також у багатьох центральноєвропейських дипломатів. Він трактує Схід із переконанням, що цей терен геополітичної гри Заходу й Росії, у якому роль Польщі обмежена (часто чуємо: «Ми маємо знати, що можемо, але ще більше, чого НЕ можемо на цій території»). Це тип дуже впливової до 2013 року позиції, яка після анексії Криму набагато менше презентується публічно, її було замінено гаслом спільного захисту Європи від російського імперіалізму й абсолютизму.

Тип польського активіста — його цікавить польська меншина на Сході, нації цієї частини світу в найкращому разі байдуже для поляків оточення. Ця позиція змінилася після «революції гідності» 2014 року в Україні. Частина

польських активістів з великою симпатією спостерігала за українською боротьбою за незалежність, частина підкреслювала, що вони давно не довіряли ситуації в Україні. Поляки в східних країнах теж зайняли різні позиції, часом суперечливі позиції щодо загрози державності: в Україні переважно підтримували Майдан й українців, у Литві натомість лишалися проросійські симпатії, а в Білорусі поляки заглибилися у сферу приватних інтересів, не беручи участь у діях політичного характеру.

Після «аншлюсу» Криму, агресії на Донбасі й російських маніфестів сили на межі 2014 і 2015 років з'явився новий тип позиції — дезорієнтований. Складно приховати чи викинути зі свідомості загрозу, яка проявляється також у мобілізаційних діях влади, в медіа, що викликає метушню й намагання переорієнтувати майже байдужу позицію європейця-члена «безпечного» ЄС щодо відомих подій в Україні. З одного боку вони підкреслювали їхню важливість, з іншого — не вірили в те, що військові дії так близько до Польщі можливі реально. Що цікаво, менш вразливими щодо подій на сході були люди із західної і південної Польщі (без сумніву, це вплив територіального розташування), а справжню паніку ці події викликали у мешканців територій на схід від Вісли, наприклад, на Підляшші.

Відомі мені представники польської культури репрезентують один з названих типів.

Я не вживаю жодного історично-цінного поняття «кресів» (позначеного сентиментами й утопією, а також меланхолією втрати), ані поняття «пограниччя», яке після 1989 року не лише замінило поняття «креси», а й саме стало закоснілим міфом, позначеним утопією, повністю відірваним від політичної реальності й динамічних, часто страшних історичних процесів, що відбуваються всюди у Східній Європі — від країн Прибалтики, через Україну й Білорусь й аж до Молдови. «Схід» я розумію як описову

категорію, яка включає народи, що лише прагнуть (а не вже досягнули) емансипації і самостановлення, і спільноту держав між Євросоюзом і Російською федерацією, тобто Естонію, Латвію, Литву, Білорусь, Україну, Молдову. Однак варто підкреслити, що в політиці й волею обставин у культурі після 2014 року категорія «Схід» почала витісняти нейтральні або оцінні категорії «кресів» і «пограниччя». Увесь світ на Схід від Одри почав розумітися (із західноєвропейської точки зору) як геополітична шахівниця Сходу, де імперії і менші країни ведуть стратегічну гру інтересів, описувану як чергова конфронтація Росії і Заходу, і яка відбувається на сході, в територіально-культурному поясі, що тягнеться від Таллінна й Нарви до Маріуполя й Одеси.

Культура й література не функціонують на цій території поза етнічним, історичним, мовним, політичним і геополітичним контекстом. Це саме стосується й науки.

Цей контекст змінюється швидкоплинно, блискавично. Між 1989 і 2013 роком у житті Литви, України, Білорусі, Молдови відбулися такі величезні зміни, що складно говорити про одну — як у Польщі — епоху. Ці зміни відбуваються на наших очах. Око, яке дивиться на Схід, має бути чистим і тривожним. Особливо після агресії Росії в Україну в 2014 році. Без міфів і заангажованих поглядів треба швидко й постійно спостерігати за всіма аспектами ситуації. Література є лише малою її часткою.

Погляд на сучасні польські літературу й культуру в кожній із цих країн буде іншим, завжди позначений власними інтересами, затьмарений міфами й містифікаціями, вписаний в ідейний і політичний вимір існування спільноти, яка дивиться на польську культуру. Узагальнюючи, «східний» бік на межі XX і XXI століть я мусив позбутися багатьох ілюзій щодо власної ситуації. Особливо неправдивими виявилися мрії про те, що:

- за народними елітами підуть маси пострадянських людей — створення якщо не загальнонародної, то принаймні державної форми патріотизму;
- завдяки навчанню вдасться прищепити мову й культуру домінантного етносу меншинам або людям без національності;
- демократію можна буде організувати безболісно, а нові держави й культури доповнять міфічну європейську спільноту;
- внутрішні поділи буде подолано перед обличчям ситуацій, які вимагатимуть визначення нових країн у державних інтересах;
- настане політична й культурна дорадянська, а потім дерусифікація, у наслідок якої постануть майже однорідні національні суспільства;
- буде проведено деколонізацію літератури, ментальності й загалом культури й політики, звільнюючи її від польських і російських впливів;
- культура, в тому числі література й мистецтво, звільняться від старих геополітичних тисків і конфігурацій, постійно відновлюваних ігор й інтриг на осі Берлін — Брюссель — Варшава — Москва.

Жоден із цих процесів не закінчився успішно. Деякі розпочалися після 2014 року й завмерли — наприклад, звільнення культури від політики, геополітики й таких старих тем, як війна й мир, національна й творча свобода.

З іншого боку кордону польські еліти безболісно пережили на початку XXI століття загальну політичну й культурну дезорієнтацію, а навіть геополітичні страхи. Це вплинуло на динаміку й креативність творців культури. У Польщі було дискредитовано переконання, засновані на міфології панєвропейського об'єднання й «кінця історії» у демоліберальному суспільстві. Ілюзорними здавалися такі переконання:

- постмодернізм і демоліберальне європейське, натівське суспільство, закінчують епоху прикордонних сварок, навіть згасає сам історичний процес;

- понаднаціональна спільнота цінностей й економічних інтересів поволі перебирає роль національних держав; на цій базі постає понадетнічна культура європейської спільноти — багатомовна, але у вимірі цінностей ліберальна, відкрита на Схід і для всіх;

- зупиняються неконтрольовані суспільні процеси, такі як масові міграції, переміщення людей, що часто супроводжуються конфліктами й війнами;

- зникає проблема кордонів, а край Європи, який можна проїхати за один день (сучасна Польща) стає частиною відкритого Євросоюзу без кордонів і митниці, до якого в близькій перспективі буде включено Україну й Білорусь, а може, навіть Грузію;

- у культурі перестають відігравати хоч яку-небудь роль «національні цінності», а якщо вони з'являються, то лише як екзотичний вибір письменника, *sui generis* особливість; країни, що культивують модель «панєвропейської» культури не ведуть історичну політику, солідарно демістифікуючи й деколонізуючи своє минуле, також культуру й літературу.

Уже в 2013 році можна було сказати — на мою думку — що по обидва береги Бугу скінчилося бажане, містифіковане, утопійне мислення. Настав час змін. І неспокою. І ще війни.

Картини світів

У погляді на польську літературу на Сході засадничу роль відіграє п'ять, часом суперечливих, часом взаємозалежних чинників — ринкові причини (стосуються надпопулярних нобелівських лауреатів і письменників так званої поп-культурної чи масової полиці); історична зумовленість (зацікавленість творцями колишніми

кресами — але не вороже щодо східних народів); елементи національних ідеологій нових країн, їхні страхи й прагнення; політичний чинник (актуальна кон'юнктура або декон'юнктура в стосунках із Польщею). Урешті: актуальне бачення світової війни, яке породила війна в Україні, на Донбасі, ситуація у Криму. По черзі — підкреслюю, з моєї точки зору — ситуація має такий вигляд...

Литва, Латвія, Естонія. Тут перекладаються усі відомі польські письменники — від Лема до Шимборської, Мілоша й популярних письменників. До 2005 року національними мовами перекладали також Івана Павла II (потім це зацікавлення зникло, що природно). Досі цікавість пробуджують польсько-литовсько-болгарські письменники пограниччя, такі як Юзеф Вейссенхоф. Польську класику класифікують за схемами ХХ століття: певні зацікавлення викликають досить амбівалентно з «національної» точки зору оцінені романтики на чолі з Міцкевичем, натомість набагато менше класики, такі як Ожешко чи Прус. На мій погляд, у Литві, Латвії та Естонії набагато швидше освоюють західноєвропейську, ніж польську літературу, так само як і досягнення тамтешньої гуманітаристики (від Барта до Вайта, від Дерріди до Блюма).

Польське літературознавство, що прямує услід за західними методологічними моделями, окрім кількох винятків, не може багато запропонувати.

Геополітична й демографічна ситуація Литви, з якої на Захід емігрувало ціле покоління молодих литовців, а також старі страхи польської і російської меншин не лише впливають на перцепцію польської культури, але й на образ, який формує литовське літературознавство. Офіційно воно реалізує національну політику литовської держави, неофіційно поділи відбуваються не лише серед дослідників, яких розділяє походження (маємо полоністів, які зовсім інакше дивляться на спільну

історію — польського, російського й, звісно, литовського походження), але також серед самих литовців, готових широко співпрацювати з польськими дослідниками у вивченні історії ВКЛ чи націоналістично налаштованих, які створюють такі ідеологічні конструкти, як «література литовських земель» чи «література Литви» (замість «литовської літератури»).

У дослідженнях над польською літературою домінує незацікавлення польськими письменниками, які проголошують ідею спільної держави поляків і литовців у XXI і XX століттях, а також неприхована (хоча й неофіційна) недовіра навіть до таких осіб, як Міцкевич, які провіщали й пророкували у майбутньому ідею спільної польсько-литовсько-руської держави («Книга польського народу й паломництва», 1832). Польські мрії спочатку образили діячів литовського національного відродження.

Хоча й цього ніхто не визнавав, суспільне, культурне й літературне життя Литви, Латвії та Естонії оповив геополітичний страх у ситуації кризи Європейського союзу й зростання впливів Росії. У Литві (й Латвії також) його супроводжував страх перед відцентровою дестабілізацією, джерелом якої мали би бути російська й польська меншини. Таким чином польська література досі трактується як ідеологічно обтяжена (агресія, претензії, антилитовські міфи), що, як здається, не стосується лише таких жанрів, як *science fiction*, фентезі, детектив (але вже литовські детективи сягають історії ВКЛ).

Полишивши ілюзії, що будуть «місточком» між Заходом і Росією, литовські еліти орієнтуються на Німеччину й Скандинавію, зберігаючи традиційну недовіру щодо польської культури. Поляки — й у Литві й у Польщі — незважаючи на часті перебування у Вільнюсі й не лише там, а також гарний культурний обмін — виражають недовіру щодо політики литовської влади. Тут можна говорити про своєрідний геополітично-історично-культурний

пат, про взаємну недовіру, яку не в стані подолати навіть усвідомлення загрози, якою у 2015 році є Росія для Польщі й Литви.

Що цікаво (й відрізняється від стосунків поляків з Україною), у польсько-литовських культурних контактах не сформувалося групи видатних, модних і політкоректних польських і литовських письменників, яких би охоче перекладали.

Білорусь. Як перцепція літератури, так і її дослідження цілковито диктується політикою держави Александра Лукашенка. Незважаючи на міфи, ця держава є простором, що динамічно змінюється: зникає знання й потреба використання білоруської мови; російська мова домінує навіть в університетах західної Білорусі. Невелика патріотична еліта з побоюванням спостерігає за русифікацією медіа, публічного простору (реклама, вивіски), політики й культури. Обмежено набори на білоруську й польську філологію.

Серед перекладів з польської тут домінує давня і сучасна класика (від Крашевського до Мілоша).

Постатями, на які є попит і які неофіційно стали рушійною силою білорусько-польського культурного трансферу сьогодні є Еліза Ожешко, Зофія Налковська (обидві пов'язані з Гродном) і Єжи Ґедройць як теоретик державної незалежності таких країн, як Білорусь, Україна, Литва, іменем якого в 2007 року у Мінську назвали вулицю. Канву порозуміння з офіційними представниками білоруської культури репрезентують лише конкретні ідеї: Велике князівство литовське як маточник національних культур, ідея братерства слов'ян (*sic!*) у подачі XIX століття, участь білорусів у боротьбі «за вашу й нашу свободу» (від повстань XIX століття до II світової війни), історичні теми, але завжди політична нейтральність (Наполеон, романтики й релігія).

І тут «загострений стан» у перцепції польської культури викликає побоювання за польську меншину в Білорусі, а разом з тим і за католиків. Я акцентую увагу, що (на відміну від того, як часом буває у Литві) він геть не відбився у ворожості громадян Білорусії щодо католиків чи співгромадян-поляків.

Після українських подій 2014 року навіть занепокоєні перспективою інтервенції Росії у Білорусь, державна влада в Мінську почала несміливо підкреслювати роль білоруської мови й прозахідної орієнтації, принаймні особливості білоруської культури, що раніше було чимось небаченим. На цьому ґрунті з'явилася перспектива відновлення і розвитку контактів (у тому числі полоністичних, перекладацьких, художніх).

Білоруські полоністичні дослідження проводяться з урахуванням таких припущень:

- вивчення мотивів, які не порушують цілісності національної ідеї Білорусі (але тут не йдеться про етнічну ідею);
- дотримання у сфері методології усіх правил класичної історії літератури;
- урахування славістичного контексту (а отже, й російської або сербської славістики);
- видобування з творів, що постають на терені ВКЛ, елементів фольклору й історії Білорусі (стосується це, наприклад, таких письменників, як Гуссовчик, Сирокомля, Міцкевич, Барщевський, Міцинський, Мілош, Гедройць і так далі);
- замовчування дошкульних тем.

Сила й непередбачуваність соціально-політичних процесів, що починаються у Білорусі не зменшують високого зацікавлення польською культурою (яка повинна ширше звертатися не лише до поляків з Білорусі, а й до білорусів, росіян, православних цієї країни) і не впливають

на інтенсивність чи цікавість наукових робіт про польську літературу, реалізованих спільними зусиллями польських і білоруських філологів.

І в Білорусі, і в Україні чинником, що впливає на культурний обмін, є наявність студентської кількатисячної армії, яка здобуває знання у Польщі. У них можна побачити надію на майбутнє, на нові стосунки між поляками, українцями й білорусами. Але надія не означає упевненості, вона лише показує можливість.

Україна. Українське суспільство сьогодні є найдинамічнішою структурою у цій частині світу. Прагнення досягнути того майнового статусу, який би уможливив достойне життя в умовах серйозної конкуренції супроводжується бажанням дати освіту дітям, а також культурними й організаційними прагненнями (спортивні події). Звісно, не лише існує дві України: національна західна й російська-космополітична східна, але й у межах цих цілісностей помітна величезна різниця між метрополією Києвом і Донбасом, північно-східною Україною (Харків) і Кримом чи Одесою.

У державних і культурних стосунках проявилася — підтримувана ліберальним, відкритим до України польським середовищем — група українських письменників, яких у Польщі не лише перекладено, але вони й цілком популярні (Андрухович, Забужко, Жадан, Дереш). З іншого боку в Україні пробуджуються такі письменницькі феномени, які з польської точки зору апелюють до міфу Галіції, міфології багатоетнічної Австро-Угорської імперії, «родинної Європи» Мілоша, а часом навіть до польських антиросійських фобій (але українець зі сходу чи півдня їх уже не підтримає). Такі письменники, як Стасюк, Вінценз, Одоєвський, Шульц, Івашкевич, Стемповський чи Лем збуджують в Україні (особливо серед полоністів) стабільну й очевидну зацікавленість. Стасюк, Шульц

і Стемповський представляють для України цілком позитивну сторону, натомість Одоєвський є справжнім викликом, ідеологічно ворожим феноменом, що вимагає нейтралізації через деколонізацію, демістифікацію його українофобії. Так само швидко, як знання про Польщу в Україні, у Польщі засвоюється і знання про українську класику — річниця Шевченка чи Лесі Українки зараз мають своє місце в свідомості польської наукової еліти (але вже значно менше в свідомості політичної еліти), подібно, як річниця Міцкевича, Словацького, Корчака, Шульца, Крашевського завжди вшановується виданням студій в Україні. Величезну роль у цьому відіграють «Київські полоністичні студії», що видаються під редакцією проф. Ростислава Радишевського. Це вільна й багатоголоса трибуна українських і польських полоністів, що часом обмінюються суперечливими думками, але завжди підпорядковуються ідеї діалогу. Складно переоцінити значення — з іншого боку — перекладів української класики, в тому числі Котляревського чи Шевченка, зроблені Пйотром Куприсем (1933–2002), які активно входять у польську наукову й літературнусвідомість на початку XXI століття.

Природно, що особливе зацікавлення в Україні збуджують письменники польсько-українського пограниччя, які часом пишуть і польською, й українською (часом лише польською, але декларують якщо не належність до українського етносу, то принаймні велику симпатію), пограничні й так звані трансграничні явища. У польській культурі сучасна українська культура шукає суперечливих елементів, явищ світового масштабу (Мілош, Лем, Шимборська), які підтверджують загальнокультурні прагнення українців, а ще явищ, завдяки яким (чи стосовно яких...) через захоплення (пограничність, дво- чи багатокультурність, білінгвізм) чи заперечення (антиукраїнськість еміграційних письменників чи

середовищ, що зберігають пам'ять про волинську різню, Львів чи Станіслав тощо) можна було б реалізувати «національні цілі» філології, увічнити етнічну ідентичність українців через протиставлення їх «ляхам».

Насправді широка й плідна культурна й наукова співпраця між Україною і Польщею (що стосується не лише літературознавців, але й музикантів тощо) відбувається — а це радше виняток — не лише на інституціональному рівні, але й на рівні приятельських міжособистісних контактів (бар'єрами для українців є біометричні паспорти, ціни й погане транспортне сполучення). Тим виразнішими й болючішими стають стереотипи й страхи, які існують досі з обох боків, але часто «на благо» стосунків приховуються, евфемізуються, оминаються у розмовах навіть близьких приятелів.

До 2013 року Україну охоплювали інші стратегічні страхи, ніж побоювання щодо польської культури чи Польщі як держави — це страх поглинання Росією (чи васалізація), страх перед розпадом держави (навіть на кілька частин), страх цілковитої олігархізації країни, автократизму й корупційної гангрени. Ці страхи супроводжувалися побоюваннями щодо ослаблення української мови й культури, і як наслідок, повторного зросійщення частини української території (і культури). На заході країни до російської фобії додавався частий, хоча й не основний страх перед поляками й колонізацією. В Україні — як східній, так і західній, поширене переконання, що дорога до Західної Європи лежить не через Москву й Петербург, а скоріше через Польщу. Прості географічні реалії мають політичні наслідки й зміни в ментальності українців, які (часто без підтримки з боку Польщі) обирають польську філологію як спеціальність або напрямок у навчанні, мешкаючи в таких віддалених від Польщі місцях, як Одеса, Херсон, Ізмаїл, Білгород-Дністровський (Акерман).

Наскільки легко гарантувати непередбачуваність еволюції держави й політичної системи в Україні, її економіці й демографії, настільки легко передбачати розвиток культурних і наукових зв'язків, незважаючи на те, що навіть у цих галузях відчувається потужний вплив політики, ідеології і держави на ці стосунки. *З українцями можливі гарні стосунки.* Стан цих стосунків і напрямок змін у цій країні вкажуть напрямок (як смію стверджувати) не лише культурних, а й інших змін у тому регіоні світу, до якого належать Польща й Україна. Парадоксально те, що війна з Росією й агресія у Криму лише зміцнили європейські прагнення українців на Донбасі, у тому числі тих, хто усвідомлює, що дорога до «міфічного» Парижа лежить через Варшаву й Краків. Тобто через Польщу, яка в своїй переважній більшості хоче бути в Європі разом з Україною. Але чи не схоже це на чергову мрію, особливо в дезінтеграційній перспективі Європейського союзу?

Методології (про повторювання закладь)

Коли йдеться про те, як дослідники з Литви, Білорусі, України, Латвії чи Естонії сприймають польську літературу, треба сказати, що в них домінує класичний історико-літературний підхід, але його завжди доповнено постулатами «національних цінностей» у наукових дослідженнях і формування «національного» підходу до правди в гуманітарних науках. Оцінка такого підходу має бути неоднозначна. Правда не має національності, навіть у пізнанні літератури. Але зрозумілим і гідним визнання мають бути зусилля для підтримки етносу, який зараз перебуває під загрозою за допомогою таких інструментів як націоналізована гуманітаристика. Загалом слабкості цієї позиції — це ялова критика інших за умови безкритичного ставлення до себе, обіймання націоналістичної (не завжди) чи ксенофобської позиції, недовіра до найдоброзичливіше налаштованих дослідників з іншою точкою

зору, неоригінальність і нетворчий характер методологічного вибору (дуже рідко, майже ніколи, ми маємо справу з настільки новими, живими пропозиціями, як імаджинологія Віктора Хорєва, зрештою росіянина, який помер у 2012 році в Гродні).

До питання «сучасних» методологій необхідно додати, що великий успіх, особливо на території України здобули дослідження культурного пограниччя, проблематики мультиетнічної ідентичності, які народилися з постсучасного духа релятивізму й часто перероджуються на міфотворчі втручання у минуле чи теперішнє з метою створення різноманітних загиблих Атлантид, багатокультурних утопій, проектів необмеженого трансферу культурних благ понад кордонами. Кінець постмодернізму в Європі й Польщі складно розуміється у Львові чи Києві. Активізація історичних процесів після 11 вересня 2001 року, атмосфера глобального страху війни й тероризму, активізована безпосереднім сусідством Росії (замахи, кавказькі війни, тероризм у політичному житті), оголили паперовість тих проектів, що виростали з духу постмодернізму, який розквітнув у час короткої перерви сутінок ХХ століття, перерви між черговими історичними струсами.

Змушує замислитися також той факт, що частина літературознавчих середовищ, головним чином в Україні, вірно тримається двох основних методологій (теж породжених духом постсучасності) постколоніальних студій, проводячи загальну й безумовну «деколонізацію» чергових фрагментів польської літературної спадщини від Петра Скарги через Крашевського й до Одоєвського. Можна назвати видимі слабкості цього методу у східно-європейській і польській редакціях:

- вона витісняє з літературних досліджень естетичні цінності заради ідеологічних, «національних», які трактувалися майже як «надана вартість» із концепції Стружевського (там цією вартістю було *sacrum*);

- мимоволі узалежнює наукове пізнання від вагань і змінних проектів «національної» науки, яка творить або підтримує державу;

- веде до інтелектуальної яловості, монотонності постійно повторюваних висновків і чорно-білої моральної витонченості: «інший» гарний, пригнічений і мовчазний; «не-інший» (пан, поляк, шляхтич) поганий, говорить, чинить владу тощо. Твори виконують роль екземпліфікаційного матеріалу, а боротися можна лише в масштабі деколонізаційних втручань (у Польщі явно триває боротьба за те, хто увічниться в очах потомків масштабом скандалу демістифікації власної культури);

- поділяє письменників і творців примусово на податливих і тих, хто не піддається практикам очищення їхньої свідомості від міфічних ілюзій (або гідних похвал);

- використовує фігуру «іншого», «іншості» безрефлексійно, немов відмичку; це категорія уніфікації, в яку вписано поодинокі людські екзистенції і спільноти; де-факто це ідеологічний конструкт: «не-інший» стає синонімом «не-людини», бо людиною є передусім «інший» — і так *ad absurdum*;

- у цьому дискурсі в Україні бракує місця для автодеколонізації; ніхто не замислюється над проблемою «іншого» серед нас, а деякі «іншості» взагалі замовчувані, як єврейство. Ялові зусилля деколонізації матеріалу чужої літератури не підтверджує власної ідентичності й не відкриває чужого бачення історії навіть якщо в тій чи іншій культурі саме триває мода на постколоніальні студії, яка не може тривати довше, ніж 5 років, бо скільки ж можна повторювати ті самі думки й діагнози;

- особливість місця, з якого проростає ця рефлексія: в Україні постколоніальні студії розквітають у

космополітичному середовищі Києва, у Польщі — в моноетнічних і ліберальних середовищах Кракова й Варшави. Представники молодих середовищ, які репрезентують цю методологію, уявлення не мають про повне напруги існування у багатоетнічному середовищі, тому охоче декларують деколонізацію (віддання?) і тих шматочків польської ойкумени, де поляки сьогодні живуть у згоді з білорусами, литовцями й німцями. В Україні це елітарний дискурс великих міст — не грізний і не творчий, і навіть не відомий поза групою послідовників;

- ідейна особливість: до постколоніальних студій звертаються дослідники з країн, де відроджується (часто це відбувається складно) національна традиція, почуття патріотизму, заново кристалізується поняття народу, релігії і віри. Можна сказати, що це цінності традиційні або такі, що розглядаються як традиційні. Тим часом за постколоніальним методом стоїть група старих, добре обґрунтованих лівих європейських ідеологічних переконань, а саме що народи є «уявленими спільнотами» з коротким часом існування і передбаченим кінцем; релігія подібним чином прямує до кінця, але культура повинна мати універсалістські риси, «не-національні». Складно уявити, щоб ці ідеї були близькими в країнах, де (як у Литві, Україні, Білорусі) національність і національна культура постійно піддавалися зовнішньому тиску «чужих», але також визначалися типом мешканця, якого називаємо *homo sovieticus*.

Горизонт непевності

Час для висновків. Сьогодні немає чогось подібного до культурного Сходу — існують держави й етнічні спільноти, історично-культурні й релігійні, які реалізують свої прагнення різноманітно, різними методами у Литві,

Латвії й Білорусі, в Естонії Молдові чи Україні. Й також з різних перспектив (Литва, Білорусь, Україна) дивляться на польську культуру. Підтримка національних прагнень і контактів із культуротворчими середовищами України, Білорусі й країн Прибалтики має бути пріоритетом, навіть якщо діагноз й аналіз польської культури там виявиться неприємним для нас [поляків], а буває також наївним чи утопійним.

Єдиним спільним чинником на території від Таллінна до Ялти є динамічно поділена Історія, яка не-то пригнічує, не-то підтримує прагнення народів, спільнот, індивідів. І саме вона створює «Схід». Усе інше є вже окремою історією литовців, латишів, естонців, росіян, поляків, білорусів, євреїв, українців й інших націй, які мешкають на землі, але які згруповані навколо національного чи державного інтересу України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії. Переламним моментом виявився 2014 рік, події київського Майдану, а потім російська агресія в Україну. З одного боку він призвів до консолідації сил спротиву агресорові, з іншого — зміцнив національні, а подекуди навіть націоналістичні тенденції у країнах, які мешканці Західної Європи зараховують до погано знаного для них і скоріше страшного Сходу.

Література — на жаль чи не на жаль — виконує тут роль лише одного з медіа міжетнічного діалогу. Але якщо в цьому світі завдяки літературі вдається зав'язати дружбу між поляком й українцем чи білорусом, то це вже немало. Дружба й діалог можливі лише там, де кожний знає, ким є, і тому не боїться іншої людини. А це б пророчило гарне майбутнє. Це означало б, що багато людей уже знають, ким вони є, яку вибрали культурну ідентичність. Але в цій сфері також складно із порівняннями: у Литві складно знайти тип литовського патріотизму серед її польських і російських мешканців. У Латвії та Естонії у російській меншині вбачають фактор, що руйнує державність.

Шляхетним винятком є новий тип українського патріотизму, який ми спостерігаємо щоденно та який репрезентують російськомовні молоді мешканці східної і південної України, які раніше були до цієї теми байдужими. Нерідко вони ж помирають за свою країну на Донбасі. Без сумніву, культурні зміни й трансформації ідентичності, що відбуваються в Україні, описують у засадничий спосіб долю усієї Центрально-Східної Європи. Етнічну й культурну приналежність і геополітику в цьому регіоні переплетено нероздільно й це навряд чи вдасться змінити в найближчому майбутньому. Після короткого подиху постсучасності між 1989 і 2001/2014 роком (для України — «національної», для Польщі — космополітичної і секуляризаційної) про своє панування нам нагадала Історія.

Зі свого огляду я вилучив дві спільноти, країни, культури. Молдавію/Молдову, поділену на Придністров'я, що гравітує у бік Росії, і власне країну, що етнічно й мовно близька до Румунії. У культурному трансфері між Заходом і Сходом, допоки не визначить власної ідентичності (але чи це можливе без розпаду?), Молдова не відіграє більшої ролі. Натомість вона може стати, як уже багато разів було з молодими країнами, початком конфлікту з непередбачуваними наслідками, якщо етнічні й релігійні меншини, які в ній мешкатимуть, такі як росіяни чи гагаузи, піддадуться чарівності російських обіцянок. Чи так не сталося на Донбасі й у Криму?

Ще я виключив Росію. У цьому регіоні вона є творцем політичних і культурних трендів, а не рівноправним партнером. Вона лишається країною, де в сфері гуманітаристики, а особливо історіографії панують «державотворчі» міфи й щедро оплачувані державні учені. На це варто звернути серйозну увагу не лише полякам. Тут ніхто не думає про деміфологізацію, бо немає шансів зробити щось подібне. Сфера культурної свободи — це популярна, масова культура й література (допоки вона не перетинає

ідеологічних кордонів), імаджинаріум комп'ютерних ігор. Саме тому в московському метро можна натрапити на людей, які читають «Самотність у мережі» Вишневського або прозу фентезі Сапковського. Це саме тому.

Такий обмін творів масової культури й популярної літератури небагато мають спільного з впровадженням на засадах рівноправ'я обміном культурними й іншими цінностями. Але можливим не видається ні перше, ні друге, особливо в ситуації, коли Росія та росіяни визнали, що репрезентують вищу культуру панів і завойовників із месійним покликанням. У цій ситуації повторення трюїзмів про «великую російську культуру» небагато дасть — воно є лише заклинанням реальності, від якої треба захищатися.

Переламний 2014 рік запустив процеси, наслідки яких не можна було передбачити. Це процеси історичні, культурні, етнічні й навіть релігійні. Це той напрямок змін, який неможливо викреслити, який так чи інакше вплине на стосунки польської культури з культурами країн, з якими Польща — на щастя чи на горе — пов'язана найбільше. Нехай, звісно, на щастя! Не можна сумніватися, що вирішальним фактором буде розвиток ситуації в Україні. Хоча варто реалістично додати, що не можна виключати раптових змін ситуацій у Білорусі, Молдові й країнах Прибалтики.

4. ПОЛЬСЬКІ МІФИ ОДЕСИ

Турбує Україну спокій неспокійний
Станіслав Трембецький, «Софіївка»¹

*«Найкрасивішу частину міста
розташовано над берегом моря»,*
Географічний словник Польського Королівства
та інших слов'янських країв²

Імагологія versus історія

У цій історії все пов'язане між собою: Велика історія, політика, подорожі з метою торгівлі, література, релігія. Національні справи з купецьким ремеслом, приватні питання з державними, магія великого морського порту з її короткою, блискавичною історією і давньою грецькою праісторією колонії. Ім'я цієї історії: Одеса. Де це? У ХІХ столітті географічний словник пояснював так:

«Одеса, повітове місто херсонської губернії, над малою затокою Чорного моря, між устьями Дністра й Дніпра, під 46° 29' північної широти й 48° 24' східної довготи,

(1) S. Trembecki, *Zofijówka*, [w:] *Poezye Stanisława Trembeckiego*, Warszawa 1909, s. 114.

(2) *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krain słowiańskich*, red. R. Chlebowski, W. Walewski, wg planu F. Sulimierskiego, T. VII, Warszawa [1976], reprint, s. 377.

разом з околицями становить т. зв. Градоначальство, яке залежить безпосередньо від новоросійського генерал-губернатора і є найважливішим портовим і торговельним містом південної Росії, за населенням займає третє місце в масштабі цілої країни. Віддалене на 184 км від Херсону, 610 км від Підволочиська, 196 км від Балти, 242 км від Ясс, 442 км від Єлисаветграду, й 1055 км від Варшави. У 1881 році мала 207 562 мешканців, з яких 68 000 — євреї і багато іноземців, переважно греки, французи, італійці, німці (останніх було 8100). У 1795 році в Одесі було не більше 122 осіб, число яких виросло до 4117 у 1799 році, у 1820 — їх було вже 60 000, а в 1873 кількість зростає до 180 922 осіб. Місто добре забудовано, має прямі широкі вулиці, що перетинаються під прямим кутом, чудово обкладено гранітною бруківкою та освітлено газом».

Годі ще знайти десь у світі місто, що так само стрімко зробило кар'єру. Закладена в 1794 році, Одеса за неповні півстоліття стала містом настільки важливим для росіян, поляків, українців і загалом — європейців, що вже тоді з'явилися перші історико-літературні замітки про неї. Міхал Грабовський видав у 1843 році «Історичний образ міста Одеси за паном Скальковським», у якому вимагав від земляків не лише ознайомитися із самим містом, але й спізнати його культуру³. Ще відчувається дух новизни, що еманує з простору prosperity й генія...

Ксьонз Головінський першим накреслив на вступі свого «Паломництва» ескіз історії Новоросії, початку й сучасного стану Одеси.

Це, без сумніву, один з описів, який є цілковито новим для читацького загалу, як Ліван чи Сирія. В інших польських записах також трапляються згадки про Одесу, залишені тими, кого привела туди зиск чи

(3) Там само.

проста цікавість, але такий звичайний відвідувач нічого не дасть іншим, окрім того, що привезе із собою: пам'ять про зовнішній вигляд вулиць і кам'яниць. Таке поверхове знайомство наших земляків, які бувають в Одесі, відбивається у літературі, а література своєю чергою може наразитися на справедливе звичнування, що через малопоширену інформацію про те, що є гідного уваги у прилеглих провінціях і самому місті, Одеса не принесла відвідувачам стільки задоволення і користі, скільки вони б отримали, якби їх завчасо попередили про цікавинки й цінності, які вони можуть там знайти⁴.

Автор пише із глибокою ерудицією, але з точки зору поляка, який закликає пізнавати “величезну й дивовижну Росію”⁵, усвідомлюючи (під пильним поглядом царської цензури, що на одеській землі, на північному березі Чорного моря перетинаються інтереси давньої Речі Посполитої Обох Народів, Російської імперії, Туреччині, Франції, Англії та інших численних народів, які тут завжди знаходили свою вітчизну — греків, євреїв, молдован, болгар, татар, вірмен і багатьох інших. Це ж порт!

А мешканцями порту є/бувають ті (хто сюди припливе й хто звідси випливе).

З якого боку не подивитися на Одесу, тут перетинається політика й історія із портово-купецькою щоденністю. Розповідь про Одесу завжди є і має бути розповіддю одразу про всіх — про поляків, українців, росіян... Я б хотів на кількох сторінках реконструювати її з польської точки зору, припускаю, що буде він інакшим з перспективи українців, росіян, євреїв, греків.

(4) M. Grabowski, *Historyczny obraz miasta Odessy przez pana Skalkowskiego*, „Athenaeum” 1843, T. II, s. 118-150. Йдеться про цитату щодо твору кс. Ігнація Головінського. Див.: I. Hołowiński, *Pielgrzymka do Ziemi Świętej*, Petersburg 1853.

(5) Там само.

Я представлю польську міфологію Одеси. Я не говорю зараз про літературний образ Одеси. Я хотів би зобразити суб'єктивну історію польських уявлень про Одесу з точки зору бачення людини-представника ХХІ століття. Це була б творча спроба одночасно поглянути на те, що є міфотворчим “духом місця”, і придивитися — оком науки, якою є імагологія — до того, як різні мешканці Одеси дивляться один на одного.

Як «різні» бачать «інших» і «своїх», а також як усі вони, настільки відрізняючись у своїй різnorodності — разом стають одеситами.

Одеситами — гордими мешканцями Одеси.

Маю визнати, що наукові претензії у мені сильно охолоджує позиція поляка з Білостоку, який подорожує Одесою і буває в одеській опері. Що за збіг обставин, що нова Підляська Опера й Філармонія у Білостоці знаходяться на вулиці Одеській, 1, що є доказом давніх і далекосяжних (що тягнулися набагато далі, за Волинь і Поділля) контактів польських земель із Одесою. Я пишу про це як відвідувач і поціновувач Одеської опери на вул. Дерибасівській, але також як людина, зачарована кліматом чорноморського півдня, що найкраще відчувається у районі Слобідка, на вулиці Нікітіна⁶, аніж у сучасних будинках біля міських пляжів і дельфінарія на Французькому бульварі, який досі чекає на своє відродження.

І скажу ще раз: я описуватиму коротко, як у давнину й сьогодні Одесу розуміють, відчують поляки, що про неї знають. У цьому погляді перетинаються дві різні перспективи. Перша — громадського бачення Одеси, надто

(6) Той самий покровитель вулиці був російським поетом, це Іван С. Нікітін (1824–1868). Раніше, до 1937 року, вулиця називалася Золотаревська. Див.: Я. Майстровой, *История Одессы в названиях улиц*, Одеса 2012, с. 133.

загального знання про неї. Поляк зовсім по-різному реагує на згадку про Москву, Нью-Йорк і Петербург, і зовсім різні уявлення у нього пробуджують Львів і Київ⁷. Це сфера емоцій, які виражаються у словах, образах, асоціаціях.

Друга перспектива охоплює наукове знання. Залежно від спеціальності, вона набуває тієї чи іншої форми: це Одеса історика літератури, а такою буде Одеса історика економічної діяльності чи воєнного флоту. Тут Одеса дослідника історії Болгарії (чи не Іван Вазов, відомий своїми проросійськими симпатіями написав у 1886 році “Під ярмом”?), там історики мистецтва створюють цілі томи досліджень про Івана Айвазовського, мешканця кримської Феодосії, автора картини «Порт в Одесі над Чорним морем».

Часом усі ці перспективи поєднуються⁸. І тоді виявляється, що пересічний поляк, українець, росіянин знають, що в Одесі були Пушкін, Міцкевич, Айзенштайн (одеські сходи), Жаботинський, Ільф і Петров чи Бабель. Але пересічному “хлібодові” вже невідомі зв’язки з Одесою нобелівського лауреата 1916 року, видатного хіміка Ільї Мечнікова (1845-1916), його ім’я носить Одеський національний університет, у якому в 1870-1882 він працював професором біології. Говорячи про польське уявлення про місто, я відкриваю власний імаджинаріум цього простору, ані на мить не забуваючи, що “моє” не означає “усіх” і навпаки.

(7) Про польські уявлення націй і місць див. J. Błuszkowski, *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*, Warszawa 2003; *Bizancjum. Prawosławie. Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, red. J. Ławski, K. Korotkich, Białystok 2004; *Między rusofobią a rusofilią. Poglądy, postawy i realizacje w literaturze polskiej od XIX do XXI wieku*, red. S. Karpowicz-Słowikowska, E. Mikiciuk, T. Sucharski, Gdańsk 2016.

(8) Див. *Polacy na południowej Ukrainie i Krymie*, red. T. Ciesielski, E. Czapiewski, V. Kušnir, Odessa — Wrocław 2007; *Polacy na południowej Ukrainie*, red. T. Czapiewski, V. Kušnir, Odessa 2006.

У почергових частинах есею я переходитиму то в один, то в інший вимір польської мапи уявлень про Одесу — поширених і специфічних — ба! наукових. Я не хочу надуживати категорією міфу. З Дубліна через Краків і Петербург до Києва й Астрахані всі міста мають свої “міфології”. Я волю говорити про імагологію місця, *імагосферу міста*, про імаджинаріум простору. Міфи наростають у мирні часи, а імагосфера живе й розбудовується у неспокійні історичні епохи. Міфи дивують нас якоюсь дивною тривалістю: вони вже є, сформувалися і тривають далі. Імагосфера жива! Хто міг би подумати, що прізвище колишнього президента Грузії, Міхаїла Саакашвілі, у 2015/2016 роках у свідомості поляків буде пов’язане з Одесою та Одеською областю, де він буде губернатором. Але зараз це незаперечний факт, про який знає кожний таксист у Польщі й кожний, хто переглядає теленовини. Тут я насправді баланую між описом стійко усталених міфів і живим описом імагосфери Одеси, яка досі формується.

Хто ж передбачить, якого значення цей простір набуде до 2030 року, чи вже у 2018? Цього не знає ніхто. Це побачать діти того покоління, яке сьогодні описує Одесу, якщо вони взагалі ще цікавитимуться чимось, що “надалі” й “досі” існує. А Одеса є культурним “далі” й “досі”. Вона є потужним знаком на карті світу.

Перші асоціації

Тож, я перескакую з мотиву на мотив, починаючи з найпростішого: що думає чи уявляє собі так званий “звичайний” поляк, почувши слово “Одеса”? Відповідь дивує: це позитивні асоціації, більше того — дуже добрі.

Одеса ХХ і ХХІ століття для поляка асоціюється з незвичним місцем, що має якісь внутрішні чари, своє *genius loci*, свою магію. “Ах, Одеса...” — зітхаються вони, маючи завжди однаковий вираз на обличчях — вираз людини, яка шукає у пам’яті чогось більшого, ніж теплі асоціації...

Найчастіше тоді звучать слова: море, Україна, Міцкевич. Для сучасного поляка Одеса є красивим портом, магичним морським простором. Потім, що знаменує величезний переворот, який відбувся у географічній і геополітичній уяві поляків (наскільки тривалий?), пов'язує сьогодні Одесу однозначно з Україною⁹.

А для поляка XIX століття це було російське місто, трохи польське, космополітичне, але точно не українське. Як максимум “малоросійське” чи “новоросійське”. Морське місто, приморське, чорноморське, курорт, але точно не порт... до того ж український.

Ця транслокація Одеси з культурної сфери російських впливів відбулася після здобуття Україною незалежності в 1991 році, а остаточно її закріпила, як би парадоксально це не звучало, анексія Криму й війна на Донбасі у 2014 році¹⁰. Це надало Одесі в імагосфері поляків деякого грізного відтінку — у 2014 році для всіх Одеса знаходилася неподалік фронту, тому там було небезпечно. Учений-філолог, а значить, людина, що занурена в пізнання світу, запитав мене: “Ах, Ви їдете до Одеси? Чи Ви не боїтеся їхати в Крим?!” Дослідник з Прибалтики візуалізував для себе образ свисту куль. А інший, з півдня, сказав так: “Що? Одеса? Не можу, в мене маленькі діти”. Це зрозумілі реакції. Вони показують, як на первинний образ накладається картинка з телевізора, медіа-репортажі про війну в Україні, яка в уявленнях поляків набуває форму катаклізму.

(9) У той же час це дуже-дуже конкретно: маю на увазі 2016 рік. Що буде далі, як розвиватиметься історія міста?

(10) Пор. P. Andrusieczko, *Donbas stopniowo odpływa do Ukrainy*, „Gazeta Wyborcza” 2014; M. Studenna-Skrukwa, *Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej*, Poznań 2014. Див. також дослідження 2006 року: Hiroaki Kuromiya, *Donbas — ostatnie pogranicze Europy?*, przeł. E. Ładna, „Nowa Ukraina. Zszyty Historyczno-Politologiczne” 2006, z. 2.

Це ні в чому не змінює засадничого спостереження. Одеса на порозі XXI століття тривало й незмінно наявна у колективній свідомості. Причому її образ точно є позитивним. Цього не змінює навіть воєнний контекст (Крим, Херсон, Маріуполь, Придністров'я). Більше того, це образ живий, чіткий, застиглий у стереотипі міста-порту, міста-пляжу, чорноморського узбережжя. Цю таємничу позитивну постійність супроводжує змінність, дрібне переоцінювання. Поляк ніколи не подумає, що Одеса чи одесити можуть комусь загрожувати. Це вони, скоріше, постійно перебувають під загрозою (а фахівець може додати тут війни XIX і XX століття, не-фахівець назве принаймні Донбаський воєнний котел)¹¹.

Постійни позитивний, усталений і змінний водночас образ Одеси, яку розташовано в Україні, доповнюють так звані два загальні уявлення про нерівномірний для поляків ранг: що Одеса міцно пов'язана з польською історією (*primo*) і (*secundo*), що “там багато росіян”, що там “говорять російською”.

Розгляньмо обидва варіанти міфічного знання. Поляки, говорячи про Одесу, часом вживають звороти, які злять одеситів, українців чи росіян — “польське місто”, “це колись було в Польщі”, “там були наші, поляки”. Причому ці окреслення у свідомості поляків завжди стосуються минулого. Трохи подібно говорять вони про Литву, Київ, Станіслав, Умань. Різниця між Одесою та іншими названими містами виявляється засадничою: вони географічно розташовувалися на землях давньої Речі Посполитої, а Одеса — ні... Таким (не завжди делікатним) чином виражається усвідомлення зв'язку власної історії із землями

(11) Зовсім іншу імогосферу мають міста XIX-вічної Росії — Москва і Петербург. Див. А. V. Babanov, *Petersburg jako wyzwanie dla polonisty*, w: *Polonistyka wobec wyzwań przyszłości. V Kongres Polonistyki Zagranicznej, Brzeg — Opole, 10–13 lipca 2013 r.*, T. I, red. S. Gajda, I. Jokiel, Opole 2014.

сьогоднішньої України, спільної історії Корони й Великого Князівства Литовського з українським і чорноморським історично-культурним простором¹². Причому поляк ХХІ століття має повне усвідомлення культурної і політичної приналежності сучасної Одеси до української держави.

Образ дещо ускладнюється, якщо навести інший факт — відомий, але менше усталений у польській свідомості, а саме те, що в Одесі говорять російською і що там мешкає багато росіян. Відносно мало поляків бували в Одесі — туристи, пенсіонери, науковці, моряки, останнім часом бізнесмени й дипломати. Усвідомлення, що Одеса знаходиться в Україні, але говорить російською, що існує “дві” України — західна і східна, причому одна говорить українською, а друга російською, узвичаїлися лише протягом останніх років (1991-2014), а певну оболонку конфлікту їм надала війна, революція Євромайдану, нечисленні в Одесі акти терору, про які завжди інформують мас-медіа.

Диво, що поляки ще не поєднують російськомовності з антиукраїнськістю. Імовірно (й слушно), вони розглядають її як стан культурно-історичного завмирання, причому останні роки (2014-2016) шалька терезів схиляється у бік українськості. У Польщі складно породити й усталити уявлення українця-патріота, який говорить російською і живе в російському культурному середовищі. (Цікаво, чи на Західній Україні це уявлення народжується швидше й легше?) До поляків практично не доходять знання про те, що частина сучасних українських еліт, тих сучасних, із найбільше національною орієнтацією, походить із російських родин, а значить російськомовних, натомість більша частина мешканців України взагалі

(12) На це вказують путівники по Україні, інтернет-статті в Вікіпедії, це не секрет і не сенсація.

дво- й багатомовна¹³. Для суспільної свідомості найважливішим є факт, що в Україні живуть українці й росіяни чи українці російського походження. Що одні й другі говорять українською чи/та російською.

Польська імагосфера — що особливо важливо в питанні Одеси — не розглядає та навіть не хоче розглядати війну на Донбасі як “громадянську”, тобто як війну одних мешканців України з іншими. Тут поляки винятково одноголосі: це російська агресія, “захід руских”, — як говорять у Польщі без симпатії.

У цьому морі уявлень Одеса не тоне. Вона зберігає ауру красивого й приємного міста. Міста, до якого варто було б поїхати, якби не “далеко”, “дорого”, “війна”, “неспокійні часи”... У польській колективній свідомості уявлення про місце сильніше за уявлення про мешканців, одеситів. *Міфосфера є опросторовленою*. Одеса як алегорія міста-порту, міста-біржі (ярмарки), міста-пляжу. Одеса тепла як простір, тож... у ній, мабуть, живуть добрі одесити.

Доказом, який на це твердження запропонує випускник школи, буде перебування Міцкевича в Одесі! Адже на засланні одесити не лише не заподіяли йому шкоди — там він жив мов “турецький паша”, кохався і писав вірші, які поляки (як “Кримські сонети”) вчать у школі. Або, як наприклад, вірш “Непевність” (1825) слухають у пісенному виконанні безсмертного Марека Грехути, повторюючи: “І в журбі до серця приплива питання: / Чи це тільки дружба, а чи це кохання?” (укр. переклад Л. Первомайський)¹⁴.

(13) Поп. Н. Krasowska, *Polacy na południowo-wschodniej Ukrainie: dwujęzyczność i wielojęzyczność*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 2011, z. 67; A. Bracki, „*Rewolucja godności*” a sytuacja językowa na Ukrainie — *krajobraz po bitwie*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 1/XXX).

(14) A. Mickiewicz, *Niepewność*, w: *Dzieła. Wodanie Rocznicowe 1798–1998*, T. I, *Wiersze*, opr. Cz. Zgorzelski, Warszawa 1993, s. 198.

Незмінно наявна, добра, чарівна Одеса. “Ах, Одеса...” — зітхне поляк, зворушливо реагуючи на це слово, сам не знаючи, що його так зворушує і чому це зворушення приємне, захопливе...

Погляд другий

Ситуація однак змінюється, коли з рівня громадської свідомості — стереотипу, міфу, іконосфери — переходимо на рівень історіографічних, геополітичних міфів. Там уже фігурують погляди різних соціальних груп і різні рівні знань про Одесу: у політиків, мешканців країни, які цікавляться історією та міжнародною політикою, журналістів, політологів, діячів Полонії і “людей костела”, яких відсилає ксьондзів до країн, розташованих навколо Чорного моря. У цьому прошарку знайдемо більше спеціальних знань, ніж уявлень. Одеса належить — як половина України — до сильно міфологізованої сфери географічно-культурно-політичних уявлень, яким історія надавала і надаватиме значення.

Тож, спочатку існує елітарне, раніше більше відоме серед поляків з кресів (з Умані неподалік Одеси) поняття *Причорномор'я*. Давні словники фіксують також власну назву мешканця земель над чорним морем — Чорноморець. Це слово опинилося у вступній частині шедевра романтичної школи в польській поезії — у “Марії” (1825) Антонія Мальчевського: *Тікай, Чорноморцю, в скрипучій лады́ — / Бо ті сини степу твою сіль розсиплять*¹⁵.

(15) A. Malczewski, *Maria. Powieść ukraińska*, wstęp H. Krukowska, J. Ławski, Białystok 2002, s. 131, w. 13–14. У Сокольська зараховує «Чорноморець» до регіоналізмів і так описує: «„Чорноморець” — селянин, що мешкає над Чорним морем. У словниках — прикм. «чорноморський». Суфікс «ець», що творить назви мешканців, уже і XIX столітті має кресовий характер. Див.: U. Sokólska, *Osobliwości leksykalne „Marii” Antoniego Malczewskiego*, w: *Antoniemu Malczewskiemu w 170 rocznicę pierwszej edycji „Marii”. Materiały sesji naukowej Białystok 1995*, red. H. Krukowska, Białystok 1997, s. 378.

Це прекрасні рядки, але незрозумілі для поляка ХХІ століття.

Чорноморці — тобто світ навколо басейну Чорного моря охоплює Одесу, Крим, Бессарабію, українські, румунські й болгарські береги (Будзьяк, Добрудже), Туреччину зі Стамбулом по центру, Грузію з її берегами (Сухумі, Батумі, Поті), російські береги (абсолютно невідомі полякам, крім, може, Сочі)¹⁶, Азовське море (сьогодні асоційоване лише з обороною Маріуполя), Херсон і прилеглі території. Це в уявленнях поляків далека сфера, віддалена й чужа їм. На мапі Причорномор'я є місця, які історично й культурно близькі полякам. Це Одеса й Крим з одного боку моря і Стамбул з іншого.

Одеса є немов посольством земель давньої Речі Посполитої на територіях Причорномор'я, Стамбул — це обдарована сентиментальним ставленням поляків столиця країни, з якою Польщу поєднує історія спільних воєн, але й багатьох століть взаємної поваги, країни, яка вплинула на форму польської культури (вбрання шляхти, військово-спорядження, традиція посольств). Ближче, хоча значно гірше, відомі також Грузія (одвічна сентиментальність поляків) і Крим (численні літературно-подорожні твори, “Кримські сонети” Міцкевича, симпатія до кримських татар). Часи комунізму на території Причорномор'я створили галерею міст-курортів, з якими досі асоціюється цей регіон — Сочі, Варна, Бургас, Золоті Піски, Ялта, рідше Сухумі й Батумі. На цій мапі немає Одеси.

Поляки ХХІ століття бачать Причорномор'я як амбівалентну сферу — вражаючу, теплу, південну. Але також позначену нескінченними війнами з часів Османської імперії — кримські війни, балканські війни, остання війна

(16) У той же час Сухумі є столицею Абхазії, нібито незалежної республіки, що є частиною території Грузії, невизнаною міжнародним правом.

в Грузії, раніше — сталінські депортації татар, сьогодні — неспокійний стан у Туреччині й на Закавказзі. Це світ чужий, не-наш. Надто далекий, навіть якщо має слов'янські риси (південна Болгарія, причорномор'я Росії).

Одеса в цьому світі виявиться одним з двох місць, які історично-літературна свідомість поляків визнає пограничними: наше/не-наше, своє/чуже, заграничне/граничне. Другим таким місцем є Крим. Грабовський 1843 року, закликаючи пізнавати історію й культуру Одеси, писав про найближчих сусідів:

«Окрім природних стосунків, які маємо з *сусідньою країною, найближчим портовим містом*, для самої приємності й відпочинку велика кількість польських родин щороку їздить до Одеси й проводить там більшу частину літа. Із соромом однак варто визнати, що для цих щорічних гостей Одеса є лише байдужим місцем зібрання, із трошки теплішим кліматом, ніж у них вдома, із чудовим для купання морем, із апельсинами, гранатами, і з італійською оперою... Окрім цих фактів, вони не хочуть нічого від міста, адже привозять із собою своє товариство, свої звички, забави й захоплення. Чи Одеса й ціла Новоросія має моральне й чуттєве життя? Про це вони не знають»¹⁷.

Причорномор'я функціонує як імагосфера неспокою, але в ньому є острови "освоєності" — Одеса, Крим, дедалі ближча Грузія. Публіцисти щоразу частіше пишуть про "басейн", "сферу" Чорного моря. Слово "Причорномор'я" лишається мертвим. "Тематичні" окреслення найчастіше, на жаль, вживають тільки коли відбувається щось погане (а з 2008 року тут постійно щось відбувається)¹⁸.

(17) M. Grabowski, dz. cyt., s. 1.

(18) У 2008 році увагу світу привернула кавказька війна у Південній Осетії за участі Росії та Грузії. Сьогодні, коли я пишу цей нарис, 14–17 липня 2016 року ми спостерігаємо за сумними й страшними подіями і Ніцці, Анкарі, Батон-Руж, Мюнхені та Бретані.

Інакшим усе видається, коли до уявлень про Одесу й Причорномор'я додаються міфічні конструкції, що мають політичні конотації. Тоді Одеса набирає інших значень. Ностальгічні співці І Речі Посполитої часто нагадують міф територіальної потужності й культурної експансивності Великого Князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої Обох народів. Одеса й узбережжя Чорного моря (історично — все узбережжя, але символічно — лише Одеса, якої в ті часи взагалі не існувало) стають тоді вираженням давньої могутності, панування сарматсько-литовської імперії над територіями “від моря до моря”. Уявленнями про минулу історію складно нехтувати. Вони радше є виразом гордості й смутку втрати. Натомість вони набувають ворожої форми, коли перетворюються на політично живий, хоча й нішовий (він визнається небагатьма) міф “Польщі від моря до моря”, тобто від Балтійського до Чорного моря.

Прихильником таких уявлень є популярний письменник історичних творів Вальдемар Лисяк¹⁹. Такі ідеї знаходять поціновувачів і в правих колах, які водночас мають також антиукраїнський характер (зазвичай у цьому контексті піднімається навіть кривава українсько-польська історія часів Другої світової війни).

Одеса цього міфу не є ні українською, ні російською, вона просто польсько-імперіалістична. Місто стає орієнтаційним пунктом на мапі, напрямком експансії і боргом, який треба собі повернути. Є тут свого роду й фантастичні компенсаційні уявлення — реально можливі для “повернення”, бо як місто Одеса ніколи не була “наша”, тож вона відкрита для “здобування”, “відвойовування”. Це здобуття простору, яке є черговим втіленням східно-європейської війни за територію, має бути відшкодуванням за поразку при розподілах, потім період загарбництва, історичні

(19) W. Łysiak, *Polska od morza do morza*, „Uważam Rze” 2 lipca 2012; Polemika: J. Anderman, *Król Łysiak I*, „Gazeta Wyborcza” 16 lipca 2012.

катаклізми ХХ століття. Це імаджинаріум завоювання, яке в літературі, інтернеті чи навіть комп'ютерних іграх імовірніше, ніж у політичній реальності, де прихильники міфу “Польщі від моря до моря” є голосною, але малою групою.

Інші політичні міфи окреслюють ментальну приналежність Одеси й Причорномор'я. Створений у міжвоєнний період міф про Міжмор'я, краю між Балтійським морем і Чорним морем й Адриатичним морем було відроджено в Польщі після 2015 року, він мав стати протиположністю для “надто” проєвросоюзівської західноєвропейської чи проросійської орієнтації країн Центральної Європи. Він був популярним і після II світової війни²⁰. Він оживав завжди, коли “старий” світ європейської політики намагався реорганізуватися або відбудуватися з руїн. Ідея союзу Польщі, Румунії, Болгарії і (можливо) Росії і Німеччини є однак — досі, тобто близько ста років — завжди лише уявленням, підсумуванням потенційних сил демографії, економіки, армії (ніколи — культури) кількох країн. У цій ідеї однак не видно позитивної зв'язки²¹.

Ще прекраснішою є стара ідея конфедерації країн Центрально-Східної Європи чи лише провідної польсько-української чи центрально-європейської конфедерації, яка воскресила б у новій формі ідею альянсу вільних народів від Риги до Одеси, від Варшави до Мінська, Вільнюса й Києва. Однак і ця ідея — незвично елітарна

(20) Див. *Międzymorze*, Rzym 1946, ss. 96; *Międzymorze. Ocena idei*, „Nowa Europa Wschodnia” 2015, nr 6; J. Bielecki, *Międzymorze. Reaktywacja*, „Rzeczypospolita” 2015, nr 191; W. Mucha, *Międzymorze od Bałtyku po Krym*, „Gazeta Polska” 16.12.2015. Ця ідея Юзефа Пілсудського також має окрему статтю в *Wikipedii*.

(21) Іншим таким міфом, пов'язаним із ідеєю союзу країн Міжмор'я, мав бути союз з Великою Британією, але ця ідея померла одразу після народження з огляду на Брексіт. Див. E. Smolar, *Co do Londynu — bez złudzeń*, „Rzeczypospolita” 29 lipca 2016, s. A12.

й дуже популярна серед польських еліт — лишається завжди лише прагненням²². Як бачимо, як імперські, так і шляхетні історико-політичні міфи поляків лишаються у бажаній сфері. Вони ексклюзивні, незважаючи на свою постійну присутність.

Що вони говорять про Одесу? Багато. У кожному разі в них Одесу представлено безсумнівно самостійною цінністю. Але також політичне, топографічне й історіографічне уявлення зважди локує Одесу в лімінальній сфері. Це простір-границя, місто-шалька, бастіон культури й цивілізації на межі Невідомого й... Неспокійного. Чи у конфедерації чи в міжморському союзі, навіть у міфічній конструкції “від моря до моря” Одеса є віддаленою, граничною, освоєною — іншою? Вона є феноменом розквіту, орієнтаційним пунктом, маяком над морем Невідомого. Це Одеса трансгресивна, місце переходу з... до...

Я уявляю, що в Україні, де щойно — у 2015 році — оголошено Одесу “морською столицею” держави всі інші міфи суспільної уяви можуть збуджувати обурення. Навіть якщо вони не приносять нічого нового за змістом. Якщо Україна, яка сьогодні так швидко емансипує, завжди трактувалася як прохідна земля для переселення народів із Азії до Європи або як периферійний край континенту, то яке місце може займати Одеса в уявленнях європейців? Для тих, хто походить із Центрально-Східньої Європи, це

(22) Це дуже жива ідея в інтернет-публіцистиці. Ще частіше, ніж про польсько-українську конфедерацію, тут пишуть про конфедерацію польсько-білоруську, яка б охопила Польщу, балтійські країни, Білорусь і Україну. Прихильниками польсько-української конфедерації в Польщі є і ліберально-«ліві», і «праві» публіцисти. Див. *Michnik chce polsko-ukraińskiego państwa*, „Kurier Galicyjski”, за: tw/Kresy.pl. Цей портал належить до вкрай ревізійністських, однак тим разом було опубліковано голос затятого опонента, Міхніка, без ворожого коментаря.

просто “трошечки далі”, ніж їхній світ, це межа їхнього світу. Для людей із Заходу й Півдня — це інший, чужий світ, ген поза межою “їхньої” цивілізації (як, наприклад, уся Україна й Балкани для голандців, бельгійців чи португальців).

Цікаво, що польські колективні уявлення жодним чином не створюють однак нових геополітичних ідей. Вісь Балтійське море — Чорне море, Гданськ (ганзейський) — Одеса (чорноморська) не існує як простір трансграничного обміну культурними цінностями. Вони користуються оживленими старими міфами, відлуння їхнього проникнення є поверховим, вплив на реальність невеликий або просто-напросто ніякий. Більше тут відбувається у сфері імагосфери, якою керують політика й історія.

На межі XX і XXI століття Одеська земля (*Одещина*) й місто Одеса поволі виключається із геополітичного й культурного підпорядкування Малоросії. Зараз екстерністично-імперіальний проект Новоросії, яка охоплює всю південну Україну (поляки в інтернеті досить часто переглядають мапи потенційної Новоросії) розуміється як геополітичний жах. Однак ще у XIX столітті й аж до 1939 року Малоросія була часто вживаною категорією (в якийсь спосіб вона перепліталася з кресами, з Малопольщею). Словник Польського королівства відмічав (пам'ятаймо, що це друкувалося під час державної цензури):²³

Новоросія або *Новоросійський край*, складається з південних губерній сьогоднішньої Росії і європейської губернії, що прилягає до Чорного моря, тобто губ. херсонська, екатеринославська, таврійська й бессарабська.

(23) Поп. М. Rutkowski, *Ustawa o cenzurze w Warszawskim Okręgu Naukowym z 25 maja / 7 czerwca 1843 roku*, w: *Bibliotheca mundi. Studia bibliologiczne ofiarowane Janowi Leończukowi*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski, Białystok 2016.

Назву було дано у 1764 році. Детальний опис знаходиться під гаслами окремих губерній. Порів. Скальковського “Хронологическое оборение истории Новороссийского края” й “Опыт статистического описания Новор. края”, а також Вольського “Очерк истории хлебной торговли Новорос. края” (Одеса, 1857 р.).²⁴

В імагосфері XXI століття зусиллями телевізійної, радійної інформації, преси й інтернету настала повна зміна географічних і геополітично-культурних уявлень. Домовленість у Біловежській пущі про переформатування СРСР у Спільноту Незалежних Держав (8 грудня 1991 року), потім створення України, Помаранчева революція, Майдан, анексія Криму, оборонна війна України проти Росії на Донбасі викликали й зміцнили б у Польщі бачення українського півдня, українського — саме українського! — Причорномор'я із центром в Одесі. Це зовсім нова реальність. Важливе питання звучить так: наскільки політично тривалою і наскільки сильною виявиться вона в свідомості поляків? Маю надію, що найтривалішою в обох вимірах.

Одеса є містом-міфом. Також вона є містом, образ якого (й імагосфера) змінився з 1991 року найшвидше в Європі. Одеса вийшла з СРСР, вступила в Україну, а сьогодні знаходиться “між” — уже українська, а досі трофей для російських геостратегів. Завжди далека й прикордонна. Одеса світова та європейська, вона належить до великих міфів Європи (Причорномор'я, ягеллонська Польща, Міжмор'я, Малоросія) й України (морський центр країни). Незалежна Україна має проблему з Одесою — геополітичну, політичну, культурну, — яку може розв'язати лише справжня, спокійна держава зі стабільним розвитком. У цьому сенсі Одеса потаємно відкрита в майбутнє.

(24) *Słownik Królestwa Polskiego...*, dz. cyt., T. VII, s. 267.

У польському погляді на Одесу, який переважно є загальноєвропейським, хоча й міцно просякнутий власною історією, засадничою є лімінальність Одеси. Це місто, яке культурно й історично в уявленнях поляків ніколи не належало до України, не було українським, стало протягом 20 років *par excellence* українським у політичній, державній сфері. Воно стало одним із символів України.

Однак це не змінило його лімінальності. Одеса існує для поляків і європейців у світі Великої Історії і Політики. Для поляків вона “своя” через портово-купецьку історію XIX століття. Тобто Одеса найближчий закордонний простір земель давньої Речі Посполитої.

Але для всіх інших у її центрі розташовано одеські сходи²⁵. Так, напишімо це великими літерами. Правду кажучи, вони сильно мене розчарували, коли я уперше їх побачив. Але одеські сходи, що ведуть від Приморського бульвару до нового морського вокзалу²⁶ й гігантського старого торговельного порту (один із найбільших у світі!) мають бути алегорією незвичної граничності Одеси — ведуть з Європи в Україну, в море, у світ, у неосяжну нескінченну постійну подорож. До Туреччини, Росії, Америки, Азії — скрізь...

Тут панує двосторонній рух: нескінченний світ проникає сходами й Бульваром до скінченного, XIX-столітнього за духом простору Одеси та її нового, часто невідремтованого передмістя-спальні (де люди просто

(25) Справжня назва: Потьомкінські сходи, раніше — Гігантські сходи, Приморські сходи, Сходи Рішельє або Бульварні Сходи. У Польщі на загал вони відомі як «Одеські сходи» або «Сходи в Одесі».

(26) Цей величезний, побудований на острові вокзал, сучасний, з великим готелем, стоїть пустий. Туди мало причалює кораблів, мало відчалює. Зовсім інакше, ніж у торговельному порту, де праця триває без упину.

живуть, тут їхні будинки, й більше ніде), і її історичні передмістя (Молдованка, Слобідка...). Якщо у цій оповіді з іконосфери, імагосфери чогось бракує, так це одеситів — тих прекрасних, елегантних людей зі світовими, європейськими прагненнями, високою культурою і нещоденною, доброзичливою поблажливістю до Інших.

Міфи засновників

Ускладнимо тепер образ. З рівня загальних, часом дивовижно кмітливих уявлень перейдемо на рівень історії літератури. Тут, звісно, коло допущених до знань буде обмеженим, можна сказати, що навіть у самій Одесі до 2013 року не проводили надто широких досліджень над літературним образом міста, а що говорити про Польщу. Полоністичні мотиви Одеси лишаються величезною темою для дослідження. Але це на майбутнє... Зараз я задовольнюся увагою, що в літературному образі світу переплітаються зовсім невідомі полякам факти із зовсім очевидними.

До перших належить міф Одеси у Трембецького, до других — перебування Міцкевича “на засланні” в Одесі. Таких ситуацій багато: ніхто в нас (у Польщі) не знає про рецензію Міхала Грабовського на книжку Аполлона Скальковського про Одесу, зате всі знають, що про Одесу багато писали в пресі другої половини XIX століття (писали як позитивісти, так і їхні ідейні супротивники, бо йшлося просто про торгівлю, порт, цивілізаційний розвиток)²⁷.

(27) Про це пише Анна Яніцька. Див.: A. Janicka, *Wobec Europy. O wychodzeniu z nosy postyczniowej*, [w:] *też* *Tradycja i zmiana. Literackie modele dziewiętnastowieczności: pozytywizm i „obrzeża”*, Białystok 2015, s. 167–176.

Одеса постала в 1794 році²⁸. Її заснування пов'язане з перемогою Росії у боротьбі з Туреччиною за береги Чорного моря, пов'язане також із занепадом Речі Посполитої. Російська імперія збільшувалася територіально, цариця заснувала Одесу, яку “побудував” герцог Рішельє (1766–1822)²⁹. Цей факт не функціонує у сучасній свідомості поляків (окрім хіба що істориків). Але для поляків XIX століття народження Одеси — на місці колишньої грецької колонії — це феномен, який вони постійно коментують. З одного боку тому, що всі південно-східні землі Речі Посполитої дуже зацікавлені в торгівлі, перевезенням зерна й інших благ через Одесу. З іншого — тому, що цей факт (хоч ніхто не скаже про це вголос) демонструє могутність Російської імперії. Чергові перемоги — у зіткненні з Кримським ханством, Туреччиною (1792) і після того, коли Польщу було розбито (1795) — Імперія закінчує здобуттям постійного доступу до теплих морів! Феномен чи скандал? Це все одно вимагає якоїсь реакції. Загальною “реакцією” буде торгівля й поселення поляків в Одесі. Найменш відому “реакцію” принесе художня література. Так, література...

Станіслав Трембецький (1739–1812) був поетом з Божої милості — він писав класицистичні вірші так, як ніхто до нього в Польщі. Це геніальний талант. Після розподілів, у 1804 році він потрапив до двору короля Станіслава Августа, потім переїхав з маєтку Адама Єжи

(28) Серед колоністів, які закладали Одесу, було сто польських родин з Подолька.

(29) Насправді його ім'я було Арманд Еммануель Софі Септемані дю Плесі, князь Рішельє де Фронса і герцог де Шинон. У Росії, на стороні якої він боровся й дослужився до рівня генерала-поручника, був губернатором Криму, розбудовував Одесу в 1804–1813 роках. У 1814 році повернувся до Франції, де двічі був прем'єром. Його спадком є ледь не ціла Одеса, але найважливіше те, що після його смерті у 1817 році було відкрито Ліцей ім. Рішельє.

Чарторийського в Гранові до маєтку Станіслава Щенни Потоцького в Тульчині. Недалеко знаходиться прекрасний парк Софіївка, його звели за наказом Потоцького для дружини, Софії Главані (за першим шлюбом — Вітт, за другим — Потоцької). Потоцький, який у XVIII столітті швидко став національним героєм, освічена людина, яка писала прекрасні класичні вірші, зчинив національне відступництво. Він обрав Росію, вірнопідданство з усім тульчинським магнатським двором. У Польщі його прізвище стало синонімом до негідника й зрадника³⁰.

Це на його замовлення придворний скандальний підстаркуватий поет Трембецький написав і видав описову поему «Софіївка» (пол. *Sofijówka*)³¹. Оpubлікована в 1806 році, вона стала шедевром польської поезії. Поема прославляла царицю Катерину, яка польським — й українським — землям принесла добробут і мир. Потоцький, імовірно, розраховував, що створить на українських землях свою маленьку магнатську «державу», а було це марне сподівання, адже цар Микола I дуже швидко, вже в 1832 році, після листопадового повстання позбавив Потоцьких усіх їхніх маєтків. І саме в просоченому панегіризмом, шедевральному поетичному творі «Софіївка»

(30) Цей образ увічнив популярний у Польщі письменник-історик Єжи Лоек у книжці «Історія зрадника» (пол. *Dzieje zdrajcy*, Катовіце 1988), зробивши з нього автора «невдалих віршів, форма й зміст яких представляє собою жалісливе свідчення інтелектуального рівня автора». Це неправда. З Лоеком полемізує А. Яніцька. Див.: А. Janicka, *Stanisława Szczęsnego Potockiego wiersze do „żonki”*, w: *Tradycja i zmiana...*, dz. cyt., s. 355–366.

(31) Див. видання, що закріплює правильне написання назви: S. Trembecki, *Sofijówka, w sposobie topograficznym opisana wierszem przez Jana Nepomucena Czyżewicza*, wstęp J. Snopek, Warszawa 2000.

Див. також українське видання: С. Трембецький, *Софіївка / Zofjówka / Sophiowka* [укр., пол., фр.], упор. і автор передм. Р. Радишевський, Київ 2015, 192 с.

ми знаходимо першу польську апологію Одеси. Ця ситуація, що в 2013 році підкреслить проф. з Університету Миколая Коперніка в Торуні Богдан Бурдзей під час свого виступу на конференції про «Образ Одеси в слов'янських літературах» є настільки незвичною ще й через те, що це місто на той момент існувало всього десять років!³² Воно відразу потрапило на перші сторінки літературного шедевру, де Україна описується як земля плодюча, хоч і неспокійна:

Шістнадцять разів потім володарі мінялись.
І Азія в Європу вторгалась без упину,
Селяни перед шляхтою гнуть не хотіли спину.
Степами стали ниви, бо трави не косились.
А родичі Пітона — гадюки — там плодились.
Хоча і не точились пізніш відкриті війни,
Та Україну мучив час миру неспокійний³³.

І лише Росія в особі Катерини мала принести йому мир, добробут і щастя:

Цариця Катерина безсмертні вчинки мала,
Як Запорожжя знесла і Крим завоювала
Із того часу кожен тримає свою вже владу,
Живе всяк під збройним правом і вільний від напасть
Прогнала інша постать ті варварства отрти,
Тепер земля багата така, як має бути³⁴.

Твір цікавий, у ньому справді талановито переплетено мотиви вірнопідданства мешканці Петербурга (а не пані «дикої» Москви...) власника величезних територій

(32) B. Burdziej, *Odessa w twórczości pisarzy polskich lat 1794–1914* — referat na sesji *Obraz Odessy w literaturach słowiańskich*, 12–13 września 2013 roku, Odessa.

(33) С. Трембецький, *Софіївка*, цит. джер., с. 65.

(34) С. Трембецький, *Софіївка*, цит. джер., с. 67.

у Тульчині, який у 1796 році заклав один із найкрасивіших парків Європи — Софіївку. Класицистична поема Трембецького оспівує космічний, політичний, естетичний порядок. Богами, що приборкують хаос у політиці, тут є Катерина й малий тульчинський король, Потоцький, зразком краси стають греки, римляни й французи (невдовзі у Відні теж вийшла «Софіївка», але французькою)³⁵.

Увесь історично-культурно-літературний антураж (мені хочеться тут вжити французьке слово *entourage*), в якому постає перед нами Одеса з «Софіївки», є прототипом усіх проблем польських, українських і російських уявлень про Одесу. Кому вона належать? Росії? Україні? Польщі? Нікому? Чи вона космополітична? Чому великий польський поет оспівує царицю, яку нещодавно знищила його Батьківщину? Чому Одеса, яка щойно з'явилася, пробуджує такий ентузіазм у поляка (й у стількох інших)? Як сталося так, що Україна є тут лише історичним, хоча й дуже старим тлом історичних процесів, якими керують греки, поляки, татари, турки чи, врешті, росіяни? Чи Катерина й перші одесити — це справді нові елліни?

Адже Станіслав Трембецький пише про «воскресіння» Одеси, що має дещо блюзнірський присмак. Щойно померла батьківщина, а він воскрешає на славу Російської імперії одну з давніх грецьких колоній?! А може, поет просто лірично вихваляє саме явище прогресу, цивілізаційної зміни, зважаючи на те, що Одеса буде символом протягом усього ХХ століття? Ось у полі над річкою *ex nihilo* з'являються порт і місто, в яке притягує «тисячі кораблів». Трембецький також (що порадувало б тисячі одеситів) прив'язаний до міфу їхньої французької, західно- й південноєвропейської генези, він показує, як

(35) S. Trembecki, *Sophiowka. Poème polonais*, trad. en vers fr. par Lagarde, Vienne 1815.

ці дикі береги змінюються, оживають: «Занедбані старою слабкою владою села / Відроджуються на англо-італійський манер»³⁶.

Поетичний міф Одеси як центру цивілізаційної місії імперії у позірно здичавілій країні проявляє *первинну амбівалентність* засновницького акту, до якого вдалася імператриця Катерина³⁷. Тож, Одеса є благом, дивом цивілізації, центом давньо-сьогоднішньої культури. Але навіть у 2017 чи 2039 році не зникнуть політичні й культурні наслідки цього факту, який мав місце у 1794 році. Невипадково сьогодні, під час українських святкувань українська молодь перевдягає імператрицю Катерину й дюка де Рішельє у національні сорочки, вишиванки. Біля витоків прекрасної Одеси та її міфу лежать некрасиві події, акти й ідеї, ба більше — жахливі. Це прагнення імперії до безперестанного поглинання нових територій, знищення Речі Посполитої, затирання надовго пам'яті про Україну й українців (направду, в кінці XVIII століття у Європі й Америці ніхто не чув про Україну, хіба що як про польську провінцію)³⁸. Ця потрійна перемога/вбивство відкрили дорогу до розвитку міста. Ідеологічно, це не було нейтральне рішення. Треба було вбити Польщу, «розчинити» Україну в «слов'янському» тілі імперії, перемогти Туреччину, приборкати татар, увійти на Закавказзя,

(36) S. Trembecki, *Zofijówka*, wyd. cyt., s. 144.

(37) Звісно, цю амбівалентність можна помітити лише з іншої точки зору — тобто з української, польської, татарської чи турецької, але точно не з російської. Однак у XIX столітті були такі народи, які поділяли російсько-імперську перспективу — болгари, румуки, серби, греки, а сьогодні «за» Росію висловлюються самі мешканці Одеси.

(38) Бодай першим, хто писав про Богдана Хмельницького в Америці (хоча я можу помилятися) був син Антонія Мальчевського, автора «Марії», тобто Антоній Август Якубовський. Див. матеріал із цього ж тому: Я. Лавський, «Голос польського вигнанця» *про Україну в Америці в 1837 році* — *англійською*, с. 83–124.

підкорити Бессарабію, а під кінець XIX століття ще ввійти до Румунії і Болгарії, щоб Причорномор'я стало внутрішньою зоною імперії³⁹. Геополітичною перешкодою протягом усього XIX століття для Росії залишалася Туреччина, з якою тепер поляки пов'язували політичні й військові надії на боротьбу не з самою Росією і росіянами, а з їхньою ненажерливою Імперією. Реалістично говорячи, це була потужна величезна імперія, що розросталася у різні сторони. Це була Російська імперія.

Саме тому найталановитіший поет польського Просвітництва плазує перед царицею і Потоцькими, які їй служать. Це той Щенсний Потоцький напише слова, які ввійдуть до польської історії ганьби:

«Я не кажу вже про минуле Польщі й поляків. Уже зникла й ця держава, й сама ця назва, як зникало багато інших в історії світу. Кожний із колишніх поляків тепер повинен обрати для себе батьківщину. Я вже назавжди лишуся росіянином»⁴⁰.

Біля витоків Одеси лежить імперський план покори, захоплення морів і земель. Щоб постало це місто, треба було перемогти й знищити всі інші влади й культури, які могли б стати на заваді російській державі. Тож, Одеса також має свого «скелета в шафі».

Але — й це відразу! — поставлю запитання: чому так швидко її оспівує Трембецький? Тому, що імперія — це

(39) А потім настали російські мрії і військові плани щодо Константинополя, щоб його вибити з турецьких рук і зробити всесвітньою столицею православ'я. До цього долучилися навіть видатні російські письменники, люди еліти, наприклад, князь Володимир Мещерський чи Федір Достоєвський.

(40) E. Rostworowski, *Korespondencja Szczęsnego Potockiego z Sewerynem Rzewuskim z lat 1788–1796*, „Przegląd Historyczny” 1954, z. 4, s. 722–740. Пор. також: *Wiersze Jozefa Koblańskiego i Stanisława Szczęsnego Potockiego — zapomnianych poetów Oświecenia*, wybór, wstęp i opr. E. Aleksandrowska, Wrocław 1980.

імперія, а життя... а життя — це життя. Місто розквітає. Підприємства, торгівля, обмін і — *last but not least* — культура перемагають імперські жести й завойовницькі плани. У «Софіївці» велична поезія раз і назавжди перемагає панегіризм і ганебну лояльність поета тоді, коли в інших польських поетів випадає лютня з рук, коли вони мовчать.

Одеса як місто також переросла ідею цариці. Потягом XIX і XX століття вона була осередком культури на найвищому рівні, збагаченням (теж на найвищому рівні) й експансією не самої Росії, а всієї Центрально-Східної Європи у світ — як порт. Чи то з підтримкою царів, чи без неї, Одеса стала інкубатором національних рухів (й ідеологій) — болгарського, польського, єврейського, румунського. Тут зароджуються ідеї революцій, це важливе місце для історії національної культури українців. Усе це відбувається у цілком російському місті, яке далеко заховалося від Москви й Петербургу, але поклало на них надію мати спокій, мир і порядок. Але вдалині від центрів найчастіше відбуваються також непередбачувані речі. А навіть неправомірні — зі столичної точки зору. Таким чином Одеса — місто не Дюка де Рішельє, а Катерини Великої, загарбницької та інтелігентної цариці, освіченої імпералістки — стає містом, де насправді важливі речі переживають і пишуть Пушкін, Міцкевич, Вазов, Паустовський, «одеська плеяда», Малішевський і видатні випускники консерваторії, як наприклад, Давид Ойстрах.

Один із найбільших розквітів історичної іронії відбувся тоді, коли в 1843 році Аполлон Скальковський, пишучи про Одесу, пригадав про існування «малоросійської» (української) мови, описав літературу, написану цією мовою. Цитуємо:

«Малоросія не лишилася без письменності, творів і письменників, які пишуть цією мовою. Можна навіть зробити висновок (зважаючи на загальний стан речей, наявний у слов'янських культурах), що місцева література й

мова розвинулася ще краще. А тим часом малоросійський елемент входить до російської літератури, й заслуговує на те, щоб ми бачили, що це могло б принести ще й ту користь, що викорінило б з обширу польських уявлень і літератури ті численні помилки й неправди, наслідки сьогоднішньої невидимості. Але Малоросія, яка не має сьогодні іншого буття, окрім заплутаного в минулому, багато чим поступається Новоросії, яка тому живе сьогодні, й сягає в необмежене майбутнє»⁴¹.

Таким чином життя перемагає політику, а мистецтво — ідеологію. Первородний гріх імператорського засновницького акту Одеси було заглажено тим, що не підкоряється — бо не хоче й не може — наказам. Навіть царським.

Адам і не лише Адам...

Це помітив Міцкевич. Як я писав, кожен поляк, закінчуючи школу, знає “Кримські сонети”, які з’явилися під час “перебування поета в Росії на засланні, в Одесі, з якої він потім поїхав до Криму”. Тут з’являється цікаве непорозуміння: у циклі “Кримських сонетів” (Москва, 1826) одним із найважливіших і найпопулярніших віршів були “Акерманські степи”⁴². Поляки ці “степи” подумки розміщують у Криму, а якщо не в Криму (що трапляється рідко), то принаймні між Одесою і Кримом. Тим часом фортеця Акерман (Білгород-Дністровський, рум. Cetatea Albă,

(41) M. Grabowski, dz. cyt.

(42) Див. переклад кримськотатарською: A. Mickiewicz, *Sonety krymskie / Qirim sonethri*, przeł. Sz. Selim, red. M. Czachorowski, Białystok 2013; багатомовне видання: *Sonety krymskie / Krim'ski soneti / K"yrym sonetleri / Крымские сонеты*, Киев 2004. Цікавий приклад публіцистичної алюзії на Крим: Т. Kolesnyczenko, *Sonety krymskie. Życie w okupacji*, „Wprost” 2015, nr 6. Див. також переклад О. Астаф’єва: Міцкевич А., *Кримські сонети*, пер. з пол., упоряд., передм., комент. та прим. О. Астаф’єв, Київ 2005, 77 с

до 1944 року — Акерман) знаходиться у Бессарабії, на захід від Одеси, тобто в протилежному напрямку. Кожен гід, у чому я впевнився особисто, не знаючи національності туристів, як на духу називає усіх видатних поетів, які були в Акермані — Пушкіна й Міцкевича (саме в такій послідовності, бо Пушкіна ще й цитують за кожної нагоди, та й пам'ятник є у центрі Одеси).

Міцкевич тим часом дізнався про існування Одеси ще до того, як туди потрапив. Як? Саме з “Софіївки” Трембецького. Написане на замовлення єврейського книгаря з Вільнюса, Берка Ноймана⁴³ “Пояснення до описової поеми Софіївка” (пол. *Objaśnienia do poematu opisowego Zofijówka*, 1822) було опубліковане в томі «Поезії» Трембецького⁴⁴. Тут Міцкевич “пояснив” не до кінця зрозуміле для вільнюських читачів слово «Одеса», вжите у виразі «Одеса воскресла»:

«Одеса воскресла. Після пакту Росії з Турцією у 1792 році для оборони нових кордонів було створено порт над Чорним морем. Вигідне для торгівлі розташування приваблює сюди багатьох мешканців. Постало місто, назване Одеса з колишнього, процвітаючого в давні часи грецького поселення, яке таким чином тепер “воскресло”»⁴⁵.

Це пояснення нейтральне. Передусім уже в 1822 році Міцкевич відзначив феномен граничного міста-порту, яке «приваблює багато мешканців». Насправді з самого початку Одеса перемогла власний засновницький акт.

(43) R. Löw, *Rzecz o Berku Neumanie – drukarzu wileński*, w: tegoż, *Literackie podsumowania polsko-hebrajskie i polsko-izraelskie*, red. M. Siedlecki, J. Ławski, B. Olech, Białystok 2014, s. 97–106.

(44) Він написав це анонімно між січнем і червнем 1822 року. Публікація анонімна: S. Trembecki, *Poezje*, wyd. III powiększone, t. 1–2, Wilno 1822, t. 2, s. 379–406.

(45) A. Mickiewicz, *Objaśnienia do poematu opisowego Zofijówka*, w: tegoż, *Dzieła wszystkie. Wydanie Rocznicowe 1798–1998*, t. V: *Proza artystyczna i pisma krytyczne*, opr. Z. Dokurno, Warszawa 1996, s. 138.

Це просто неймовірне місто в красивому теплому місці. Торговельний порт. Купецька факторія. У цьому розумінні воно є кордоном і водночас вікном у світ для тих, хто звідси висилає у світ (що висилає насправді тут мало важливе), й тих, хто крізь це вікно розглядає дивакуватий, невідомий світ Росії, України, а для поляків — Поділля...

Не мине багато часу, й Міцкевич потрапить до Одеси. Вона буде етапом заслання углиб Росії після молодіжного процесу в університеті в Вільнюсі з товариств Філоматів і Філаретів. Суворі вироки окреслили життя багатьох молодих людей. Міцкевич потрапив до Одеси, Москви, Петербурга⁴⁶. Він був також у Києві, Харкові, Акермані, відвідав Крим. Цей етап його перебування позначив цикл поетичних шедеврів: “Кримські сонети” й цикл інтимної лірики одеських сонетів, на який він серед інших надихнувся також Петраркою (обидва видання: Москва, 1826). Також у нього прекрасні любовні вірші. «Непевність» знає кожний поляк:

Задля тебе навіть смерть була б легкою,
В пекло я подався б для твого спокою,
Хоч не маю зваги серцю наказати —
І твоїм здоров'ям, і спокоєм стати.
Сушить мені мозок те лихе питання:
Чи це тільки дружба, а чи це кохання?⁴⁷

Менше відомий вірш, у якому Міцкевич прощається з Одесою, це «Роздуми в день від'їзду» (пол. *Dumania w dzień odjazdu*), написаний у «1825, 29 жовтня, Одеса». Ці меланхолійні рядки здаються фіксацією тріщини, розлому,

(46) Великий інтерес цей етап його життя викликав у XIX столітті. Див.: T. Ziemia, *Petersburg. Odessa, Moskwa. Ustęp z życia Mickiewicza*, „Biblioteka Warszawska” 1884, s. 215–236, 353–385.

(47) А. Mickiewicz, *Niepewność*, wyd. cyt., strofa V. Укр. переклад — Л. Первомайський.

який відбувся з поетом у Росії, а точніше — в Одесі й у Криму. В Одесі він мав популярність у дам вищого світу як молодий чоловік, чарівний поет і коханець одеських дам. Був “засланцем”, за яким спостерігала поліція і романтичним мандрівником, що купався у життєвих розкошах. Він жив як “турецький паша”. (Потім часто він повертався до Трембецького, його неоднозначних поезії — геніальних і продажних)⁴⁸. Міцкевич мусив виїхати з Одеси, пересичений життям і внутрішньо мертвий, він почувався як труп у “чужому місті”:

Що ж, місто це покину: швидше б зникли
З очей жильці, що серцем не привикли
До мене. Сліз чи смутку не бажаю
Завдати їм, коли я від’їжджаю.

І звідки цей жалю чудного прояв?
Я до самотніх знов іду покоїв,
Немов забув щось; поглядом змутнілим,
Немовбито в обличчя друзям милим,
Дивлюсь на стіни!⁴⁹

І ще песимістичний, дещо історичний, “трупний” фінал вірша:

Але старий розкрив облуди,
Не вірить в людські і надлюдські чуда,

(48) Міцкевич навіть розпочав (але не закінчив) переклад «Софіївки» на латину. Він часто повертався до неї і до Трембецького в листах і паризьких лекціях. Див.: R. Majewska, „*Salve Ukrainae telli...*”, *czyli o Adama Mickiewicza łacińskim przekładzie „Sofijówki” Stanisława Trembeckiego*; J. Ławski, „*Nadgrobek libertyna*”. *Mickiewicz – Trembecki – prelekcje paryskie*, w: „*Sofijówka*” *Stanisława Trembeckiego – konteksty i interpretacje*, red. G. Filip, M. Patro-Kucab, J. Kowal, Rzeszów 2013.

(49) A. Mickiewicz, *Dumania w dzień odjazdu*, w: tegoż, *Dzieła...*, t. I: *Wiersze*, s. 206. Укр. переклад — О. Ющенко.

Він зна: назавжди ляже у труну.
 Від'їзд — як смерть. В хвилину цю сумну
 Я — ніби мрець. Сідаймо. Не затрима
 Ніхто труну в дорозі, та й очима
 Не проведе — і вдома сліз не зронить,
 Почувши, як дзвінок поштовий дзвонить.⁵⁰

В Одесі тоді було багато поляків. Тривав той етап життя міста, який закінчився після січневого повстання 1863-1864 року. «Польська» Одеса була частиною російського, але багатонаціонального міста-порту, блискавично розбудовувалася.

Поляки задавали тон світського життя разом із росіянами, потім лишили відбиток також в архітектурі й закріпилися в літературній міфології міста (тут були Міцкевич, Крашевський, молодий Словацький). Але для Міцкевича весь російський період залишився *двозначним досвідом*, тут він розквітнув як чоловік і великий поет, набрався великосвітського блиску, подружився з російською елітою. І саме тут він стикнувся зі зрадою. Коли його колеги блукали казанськими степами, він їздив Кримом. Ця амбівалентність відчутна в одеських сонетах, які оспівують салонну любов (у тому числі у вимірі фізичному), закінчуються брутальним розривом зі світом швидкоплинних захоплень.

А вже потім вийде (за іронією долі — у Петербурзі) “Конрад Валленрод” (1828), де під маскою розповіді про середньовіччя представлено заклик до боротьби усіма способами — бодай і зрадою, яка призводить до самознищення зрадника, агітація до боротьби проти чужого (читай: проти царської Росії). Це не можна вважати спрощеним прочитанням поеми, це різка реакція на одеську

(50) Там само, с. 208. Укр. переклад — О. Ющенко.

розкіш⁵¹. Але й підтвердження рівня інтелектуального, духовного, поетичного розвитку, який без Росії і без Одеси не відбувся б так швидко. Ось ще одне досягнення Одеси, заснованої царицею точно не для того, щоб формувати польських поетів-бунтівників. Наситивши своєю розкішшю Міцкевича, Одеса видала жахливого, «невдячного» провідника скореного народу.

У польській імагосфері цей момент центральний. Одеса має пам'ятник Міцкевичу й пам'ятну табличку⁵². У Польщі кожен асоціює її з Міцкевичем, і це гарна асоціація. Для Міцкевича одеський період став причиною неприємностей. Поетові закидали, що він там байдикував, розлінувався і продався. Юліуш Словацький написав у «скандальному» вірші в нападі злості, що Міцкевичу «одеські курви змішалися у бокалі»⁵³. Польські філологи (часом з російськими) майже протягом п'ятдесяти років ведуть гострі суперечки про значення й смисл одесько-кримсько-американських подорожей, захоплень і романсів. У тому числі про значення перебування у Росії для розвитку Міцкевича⁵⁴.

(51) D. V. Fiłosofov, *Mickiewicz w Odessie i na Krymie. Na marginesie dzieła prof. J. Kleinera o Mickiewiczu*, przeł. S. Stempowski, „Przegląd Współczesny” 1934, nr 142; H. Życzyński, *Mickiewicz w Odesie. Uwagi w związku z dyskusją, zapoczątkowaną przez D. Fiłosowa*, Lublin 1934; wcześniejsza praca: A. Rządewski [pseud. Aër], *Mickiewicz w Odessie i twórczości jego z tego czasu*, Warszawa 1898.

(52) Пам'ятник — вдалих — відкрили в 2004 році, його автором є Александр Князик. В Одесі є також дещо забутий пам'ятники Людвіку Заменхофу (на вул. Дерibasівська, 3, де Заменхоф колись мешкав) і Стефану Джевецькому (1845–1938), піонеру підводного мореплавства й авіації.

(53) J. Słowacki, [Mój Adamito – widzisz jak to trudne...], w: *Wiersze. Nowe wydanie krytyczne*, opr. J. Brzozowski, Z. Przychodniak, Poznań 2005.

(54) Спочатку писали про це значення в контексті Пушкіна: K. Zieleniecki, *Adam Mickiewicz i Puszkina w Odessie*, „Biblioteka Warszawska” 1858, t. III, s. 166–169.

У ці суперечки, що природно, заангажовано дослідників, які застерігають від Росії і є «неупередженими», лівих чи правих, освічених поступовців чи традиціоналістів. Здається, що це чергове втілення польської суперечки про Росію, у якій голоси Адама Жонжевського, Генрика Жичинського, Юліуша Кляйнера, Манфреда Крідля, Самюеоя Фішмана, Вацлава Кубацького, Марії Яніон, Аліни Вітковської, Дороти Сівіцької, Боніфація Мьонзка, Збігнева Судольського, а також іноземців — Романа Коропецького, Жана-Шарля Гілле переважають шальку терезів то на одну, то на іншу сторону. Консервативний письменник-учений Ярослав Марек Римкевіч майже беземоційно розглядає проблему Одеси: «Перебування в Одесі було безумовно найприємнішим періодом у житті Міцкевича, поет там добре відпочивав, дискутував і відвідував вечори, користувався також великим успіхом у дам»⁵⁵. Несерйозні слова про несерйозного поета? Римкевіч ніби уникає участі в цій суперечці:

«Міцкевич попрощався з містом краси написаною ще в жовтні елегією “Роздуми в день від’їзду”. Перебування в Одесі, яке колись дослідникам Міцкевича створювало певні проблеми, бо вони вважали цей період втраченим часом (замість того, щоб патріотично страждати, поет там розважався із коханкою, а може, навіть і з кількома), був надзвичайно вдалий щодо творчості. Міцкевич тоді написав багато віршів, серед яких кілька бесумнівних шедеврів. Їхнє датування переважно підлягає обговоренню, і лише щодо 6 віршів ми цілковито впевнені, адже поет приписав місце й час їхнього написання. Це “Роздуми в день від’їзду”,

(55) J. M. Rymkiewicz, *Odessa*, w: J. M. Rymkiewicz, D. Siwicka, A. Witkowska, M. Zielińska, *Mickiewicz. Encyklopedia*, Warszawa 2001, s. 367. Пор. M. Janion, *Mickiewicz w Odessie*, w: *Między Wschodem a Zachodem. Europa Mickiewicz i innych. O relacjach literatury polskiej z kulturami ościennymi*, red. G. Borkowska, M. Rudaś-Grodzka, Wrocław 2007.

“Розмова”, “Сон”, “До Д. Д.” (“Моя лагідниця”), “Привал в Упці” й другий “Моряк”, вписаний до щоденника Йоанни Залеської. В Одесі постали також, як припускаю, багато сонетів, розміщених у московському виданні 1826 року, також до того періоду належать “Година”, елегія “До Д. Д.”, “Залицяння”, “Непевність”, “Два слова”»⁵⁶.

Як би не було, але Одеса, Крим й Акерман породили поетичні шедеври, Міцкевич швидко наближався до зрілості. А взамін ці місця отримали міф Мвцкевича. Навіть якщо ним не переймаються щоденно мешканці Одеси, то часом постають питання, ким був той поет із Польщі із розхристаною гривною, відомий із пам’ятників і табличок? У польській культурі саме Міцкевич символізує «польський» етап розвитку Одеси. Він символізує всю двозначність ідеї Одеси та її реального розвитку. Міцкевич відчув цю неоднозначність в Одесі, насичуючись її задоволеннями й переживаючи муки сумління.

Сучасний поляк знає, що... Міцкевич був із Новогродка, Вільнюса, що бував в Одесі й у Криму. Про те, що він бував у Москві, Києві й Петербурзі знають історики літератури й полоністи. Про те, що його брат Александр був професором юридичних наук, остаточно зросійщеним у Харкові й Києві, знають лише фахівці⁵⁷. Подібно як і про

(56) Там само.

(57) Див. M. Zielińska, *Mickiewicz Aleksander; Mickiewicz Franciszek*, w: *Mickiewicz. Encyklopedia*, dz. cyt., s. 300–302. Поп. M. Dubiecki, *Adam Mickiewicz u ujść Dniestru (w r. 1825)*, „Kłoso” 1886, nr 1121; M. Dubiecki, *Pierwszy rok wygnania Adama Mickiewicza*, „Kurier Polski” 1890, nr 182; J. Tretiak, *Mickiewicz w Odessie. Stosunki i pieśni miłosne*, w: *Szkice literackie*, S. I, Kraków 1896; M. Dubiecki, *Pierwsze miesiące pobytu Adama Mickiewicza zagranicą*, w: *Księga pamiątkowa na uczczenie setnej rocznicy urodzin Adama Mickiewicza (1798–1898)*, Warszawa 1898, t. II; W. M. Kozłowski, *Mickiewicz i Puszkina oraz społeczeństwo polskie i rosyjskie*, Kraków 1899; Z. Bujakowski, *Z młodości Mickiewicza. Nieznane szczegóły z lat 1815–1825*, Warszawa 1914.

те, що брат польського пророка, Францішек, незважаючи на каліцтво (горб після перенесеної у дитинстві хвороби), був єдиним із братів, який взяв участь у листопадовому повстанні. Добре, що всі знають сонети Адама, яких без міфу Одеси, розвинутого в Польщі аж до такого рівня, просто не було б.

Літературну імагографію Одеси творять численні письменники й поети, мандрівники й поляки-одесити. Сьогодні в Одесі поляків уже майже немає, але ще в ХІХ столітті ситуація була зовсім інакшою, але з часом кількість постійно зменшувалася... У 1897 році тут мешкало 17 395 поляків, тобто 4,31 % населення (у 1926 році — 10 021, тобто 2,40 %; у 1939 році — 8 829, тобто 1,16 %, а в 2001 — лише 2 100, тобто 0,2 %)⁵⁸. Чи це мало якийсь вплив на розуміння міста? Мало й має дотепер. Парадоксально, але найважливішим для розуміння міста є ХІХ століття. Саме тоді поляки, які співтворили це місто, створювали й власні образи-візії Одеси, створювали біографічні міфи (Міцкевич і Крашевський) або в багатьох випадках просто були одеситами. Після 1918 року Одеса стає далеким, «советським» містом, а її образи, які з'являлися у Польщі, недалеко відходять від світового канону міфу цього міста.

Після Трембецького (елітарний міф, відомий лише фахівцям) і Міцкевича (одеський період міфобіографії польського національного пророка знає майже кожен)

(58) Цит. за: *Wikipedia*: польська й англійська стаття. Для порівняння: євреї становили в 1897 році 30,83 % [124 511 мешканців], в 1939 — 33,26 % [200 961], в 2001 році — 1,2 % [12 400]. Українці: в 1897 — 9,39 % [37 925], в 1939 — 29,60 % [178 878], у 2001 — 61,6 % [622 900]. Росіяни в 1897 — 49,09 % [198 233], у 1939 — 39,97 % [162 789], а в 2001 — 29,00 % [292 000].

Про демографію Одеси, польсько-українські стосунки в російському й багатокультурному місті див.: T. Ciesielski, *Polacy i Ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX w.: liczebność, struktura i kontakty obu diaspor*, w: www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/lans/2010_5/5-32.pdf.

найважливішою постаттю тут є Юзеф Ігнацій Крашевський. Це вони де факто створюють образ Одеси мандрівників. Мандрівний міф Одеси канонізує Крашевський як автор «Спогадів про Одесу, Єдисан і Буджак з 1845–1846 років» (Вільнюс)⁵⁹.

Він перебував в Одесі досить недовго (з 7 липня до 29 серпня 1843 року), але постійно підтримував зв'язки з тамтешніми поляками, постійно знав, що відбувається у місті. Також він багато малював, можливо, навіть було створено цілий альбом із малюнками Крашевського⁶⁰. Він мав підтримувати ідею вихідця з Вільнюса Адама Гонорія Кіркора, який прагнув заснувати польську щоденну газету з назвою «Одеса», яка повинна була «знайомити нас з російською літературою». Ідею не було реалізовано. Після виїзду з Одеси він підтримував жваві контакти з Аполлоном Скальковським.

До Одеси він повернувся ще раз, у 1852 році. Тоді він окреслив передусім живий, складний, багатозначний образ міста. Його вважали піонером-майстром польського репортажу, дедалі вище цінували в Польщі як класика жанру й елітарного письменника (а не як колись, популярного!). Ренесанс досліджень над творчістю Крашевського спонукав по-новому прочитати образи різних міст, які він описував⁶¹.

(59) J. I. Kraszewski, *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*, opr. P. Hertz, Warszawa 1985.

(60) Це досі мало відома частина творчості Крашевського. Por. J. I. Kraszewski, *Rysunki*, red. i opr. K. Czajkowski, wstęp A. Czajkowska, Warszawa 2012.

(61) Див. E. Chlebowska, *Kraszewski w Odessie, czyli o poszukiwaniu centrum*; G. Halkiewicz-Sojak, *Wołyń Józefa Ignacego Kraszewskiego*; W. Jerszow, „*Tu cudnie, tu dziko, tu smutno, ale jak pięknie*”. *Żytomierz w kontekście czarnego romantyzmu Józefa Kraszewskiego*, w: *Kraszewski i nowożytność. Studia*, wstęp J. Ławski, red. A. Janicka, K. Czajkowski, Ł. Zabielski, Białystok 2014–2015.

Значення того візиту та зв'язків Юзефа Ігнація Крашевського із містом оцінив російський вчений-одезит М. М. Попруженко, який ще у 1912 році опублікував російською мовою статтю «Крашевский в Одессе», яку потім було видано як окрему брошуру. Він писав:

«Само собою зрозуміло, що є тут описи одеських театрів, клубів, ресторанів (наприклад, “люб'язного” пушкінського “Отону”). У цій праці гідно описано й осіб, з якими автор познайомився в Одесі, з якими проводив час, які були його гідями під час знайомства з Одесою. Серед тих осіб виразно представлено двох — добре відомих в Одесі Н. Н. Муршакевіча й А. А. Скальковського. Вони доброзичливо прийняли відомого польського письменника, стали його постійними співрозмовниками й увели його в коло інтересів тієї частини нашого міста, яка збиралася навколо таких одеських інституцій, як Публічна бібліотека й новостворене (перед приїздом Крашевського) Товариство історії і давнини.

Ці двоє виняткових діячів, як і ці дві інституції були з особливою люб'язністю увічнені в працях Крашевського.

Опису музею нашого Товариства, Публічної бібліотеки й характеристиці головних діячів цих інституцій, Скальковському й Муршакевічу, було присвячено XX розділ “Спогадів” <...>.

Крашевський прощався з Одесою, яку вважав цілком європейським містом, із найкращими враженнями:

“Прощавай, Одесо! — писав він. — Я благословляю Вас усіх, знайомі мої і приятелі, які сердечним привітанням потішили мене під час візиту туди...”. “Про все на світі можна забути, але про незаслужену люб'язність, про простягнену руку приятеля — ніколи!”

Такі само дружні відчуття зберегли до Крашевського і його одеські знайомі. Вони не забували

про нього, прагнули за можливості вшанувати його заслуги в заглибленні в історію нашої країни. Про це свідчить, наприклад, те, що на одному із засідань, що відбувалося після від'їзду Крашевського з Одеси, саме 12 листопада 1843 року Товариство Історії і Давнини вибрало його своїм дійсним членом»⁶².

Як бачимо, польський письменник почувався в Одесі як серед приятелів. Започатковані тут контакти в 1843 року тривали ще довго після його від'їзду. Так само, як і пам'ять про Крашевського в Одесі. Той рік (1843) є певною цезурою. Чітко видно, що завдяки співпраці й дружбі таких людей, як Крашевський, Скальковський і Грабовський, у польській літературі починає формуватися реальний, а не лише поетичний образ міста, його культури. Крашевський однак не започаткував мандрівний міф Одеси, він був лише частиною другого періоду розвитку цього напрямку літератури.

Раніше Одесу описували Юліан Урсин Німцевіч, Едвард Рачинський, Юзеф Сенковський, ксьондз Ігнацій Головінський, Кароль Качковський, Едмунд Хоецький та інші⁶³. Так, подорожі до Одеси й до Криму, як на Кавказ, до Турції чи на Балкани чекають на нові прочитання. Це величезна гілка польської художньої літератури, яка часом має неабиякі естетичні й пізнавальні цінності, що лише чекають на своїх дослідників (у контексті німецьких, російських, англійських подорожей до цього регіону).

У ХІХ столітті ще один образ Одеси можна визнати специфічно польським — це *земська Одеса* чи *земсько-торгова*. Її образ створила шляхта, яка поселилася

(62) М. Г. Попруженко, *Й. И. Крашевский в Одессе (протоколы)* [В] Записки Одесского общества истории и древностей, Т. 31, 1913.

(63) Див. К. Puzio, *Odessa w polskich dziewiętnastowiecznych relacjach z podróży odbytych między rokiem 1814 a 1843*, w: *Odessa w literaturach słowiańskich. Studia / Одеса в слов'янських літературах. Студії*, ред. Я. Лавський, Н. Малютіна, Білосток — Одеса 2017, с. 591–612.

на давніх польських кресах — Волині, Поділлі, Київщині чи Житомирщині, яка їздила до Одеси торгувати, на лікувальні води (солоні лимани й санаторії, що виростили навколо них з неймовірною швидкістю), або ті, хто мав в Одесі будинки, а часом і мешкали тут. Одеса є однак цікавою частиною великої земської розповіді про польську Україну — землі ідилії та історичного жаху. Найвідомішим шедевральним (навіть у тій формі, в якій ми його знаємо) свідченням такої українсько-польсько-одеської оповіді є «Спогади одесита 1894–1916» Євгеніуша Янішевського. Це текст сильний стилістично й образно⁶⁴.

Янішевський — внук баронесси де Крюденер, автор знаменитого роману «Валері» — показує одеський світ у всьому складному соціальному, політичному й етнічному змішуванні, а його оповідь має при цьому велику силу ностальгічного міфу, що зцілює світ, роздроблений більшовицькою революцією. Варто додати, що зараз нам, на жаль, достеменно невідомо, якою мірою Янішевський насправді був автором твору, і якою мірою до нього втручалася редакторка⁶⁵. Але земський міф (той XIX століття, український) має численні свідчення й майже завжди з'являється у ньому Одеса (хоча й не може конкурувати з Києвом чи Львовом).

Треба сказати, що літературне життя поляків в Одесі, їхня видавнича й творча діяльність, преса й культура зараз є найменш дослідженою часткою польської літератури XIX століття, тож ми набагато краще знаємо культуру Польської Лівонії, Полоцька й Києва, ніж Одеси. Адже саме зі спорідненого земського міфу України, окремої польської

(64) Про це пише М. Олдаковська-Куфлова. Див.: М. Oldakowska-Kuflowa, *Wspomnienia odessity 1894-1916 Eugeniusza Janiszewskiego w: tamże*.

(65) Див. М. J. Majewska, *Wstęp w: E. Janiszewski, Wspomnienia odessity: 1894-1916, Wrocław 1987*.

міфології Києва XIX століття виростає потужний український і одеський міф Ярослава Івашкевича, свідчення якого знайдемо не лише в «Славі й хвалі»⁶⁶.

Можна сказати, що земський міф є останнім польським оригінальним міфом міста. Одеса до Січневого повстання була містом, де поляки становили кількісно невелику, але з огляду на освіту й соціальні позиції, важливу групу мешканців. Потім настав різкий розвиток польської діаспори — як кількісний, так і культурний. Згідно з оцінками Томаша Цесельського, у 1893 році в Одесі мешкало близько 6 тисяч поляків, а перед початком Першої світової війни — від 20 до 30 тисяч⁶⁷. Разом із кількісним розвитком змінюються й зацікавлення цього середовища культурою, але його проблеми стають дедалі ближчими до проблем інших соціальних груп, діаспор.

Черговий міф, родом із XIX століття, формується після 1864 року в середовищі варшавських позитивістів і розвивається загалом не лише в позитивістичній пресі. Одеса тут постійно позиціонується як порт, що дуже динамічно розвивається. Порт російський, але світового значення⁶⁸. Величезною мірою Одеса зараз дорівнює словам «розвиток», «цивілізація», «торгівля», «гроші», «збагачення». Словом, «прогрес». Торгівля, бізнес, збагачення: «У 1865 році з Одеси вивезли за кордон близько 34 млн. пудів російських продуктів вартістю в 36 млн. рос. рублів.

(66) Див. *Jarosław Iwaszkiewicz i Ukraina*, red. R. Papięski, Podkowa Leśna 2011.

(67) T. Ciesielski, *Polacy i Ukraińcy w Odessie na przełomie XIX i XX w....*, dz. cyt.

(68) Про Одесу другої половини XIX століття і позитивістичну філософію, яка до неї діставалася пише: N. Maliutina, *Spektrum problemów pozytywistycznych w publicystyce „Odesskiego Wiestnika” w latach 70. XIX wieku*, w: *Pozytywiści warszawscy: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876*, Seria I: *Studia, rewizje, konteksty*, red. A. Janicka, Białystok 2015, s. 479–488.

Митниця дає прибуток у 2 277 600 рублів, 1518 кораблів причалило до одеської пристані, а 1526 вийшло у відкрите море з відповідним вантажем»⁶⁹. Прогресивні газети часом фіксують події з «Одесского вестника», подають інформацію (хоча й рідко), що стосувалася поляків, які там мешкали. Наприклад, дані про смерть: «Влодзімеж Бернатовіч, ординатор міського шпиталю в Одесі, відомий у гроні малоросійської літератури, помер 12 грудня минулого року в Одесі»⁷⁰. Одеса однак у цих уявленнях не є вікном у світ, хврткою до іншої землі. Через Одесу здобувають гроші й статус, але звідси не їдуть пізнавати світ (а ще у першій половині століття Одеса виконувала таку роль — польської брами Сходу). До Одеси їздять відпочивати, лікуватися чи просто заробляти гроші. Порт, кораблі, біржа, торгівля — це постійні елементи медійних новин з Одеси. Це старий елемент, адже наявний він був ще у Трембецького (хоча його зовсім немає у Міцкевича!), але зараз цей елемент домінує.

Позитивістичний образ Одеси можна назвати міфом цивілізаційного успіху: торгівельного, суспільного й культурного. Одеса як місто виявляється в ньому приписана до Малоросії і не має нічого спільного з етнічною українською культурою. Вона є частиною колонізованого Російською імперією Причорномор'я. Це столиця торгівлі, порт над портами, губернське місто. Одеси в польському розумінні не стосується міф провінції — вона не є ні російською, ні європейською провінцією. Для поляків вона — освоєне місто одразу поза «нашою» територією Першої Речі Посполитої, місто граничне. Тим більше вона не може бути «українською» провінцією. Це місто успіху. Портова факторія. Польський міф купецької Одеси є настільки польським, наскільки його включають

(69) *Statystyka*, „Przegląd Tygodniowy” 1866, nr 7, s. 50.

(70) *Zmarli*, „Przegląd Tygodniowy” 1866, nr 5, s. 40.

до історії поляків, які тут живуть чи торгують «через» Одесу. Але решта його складників є наднаціональною — гроші, торгівля, біржа, маєток, статус, перстиж. Жодної політики! Це притлумлення політики як аспекту життя зверне на себе увагу під час революції, погромів і війни. Позитивісти, що варто відзначити, які мали в Одесі своїх кореспондентів і передплатників варшавської преси, бачать в Одесі (й пишуть про це чітко) також місто бідності, соціальної нерівності, злиднів, експлуатації, злочинності. Словом, усього того, що є запорукою майбутніх революцій.

Імагосфера Одеси XIX століття сформувала різні чинники. Велика частина польської еліти XVIII і XIX століття походила з українських земель. Тому Трембецький написав «Софіївку» й відзначив у ній сигнатуру міфу Одеси, а сам поет був запрошений на старість до Тульчина, Умані, Софіївки. Польський міф Одеси XIX століття виявився плідним для культури й проявився у мандрівних записках і в красивому, хоча й неспокійному етапі російської подорожі засланця Міцкевича. Одесу тоді не асоціювали — до Першої світової війни — з українським національним елементом. І це важливо, бо майбутнє це змінить.

Польські зустрічі в Одесі з морем закінчуються двозначно. Можна сказати так: закінчуються так, як зустрічі з морем у Гданську, Крулевці (Калінінграді), Ризи⁷¹. Усе це простори *не-наші / наші*. Польська культура

(71) Знаменна назва книги, що описує балтійське узбережжя як цивілізаційно-культурний простір: G. Manteuffel, *Cywilizacja, literatura i sztuka w dawnej kolonii zachodniej nad Bałtykiem na podstawie badań najnowszych*, wyd. 2, Kraków 1897. Не можна так само назвати книжку про Одесу — вона з самого початку була містом цивілізації і високої культури. І її коротка історія дуже важлива — вона народжується вже в «цивілізовані» часи кінця XVIII століття.

до 1918 року⁷² створить міфи морських пригод, міф моряка-мандрівника, дослідника світу завдяки океанічному елементу. Й це не є лише наслідком утиску після розподілів Польщі, але й глибшого входження поляків (й українців) у поле, хату, подвір'я і хутір. Інакше виходить у експансивних росіян. Тому Одеса, Севастополь, Сочі належать до російської морської міфології — що цікаво, це не міфологія пригод і пізнання океанів, це *міфологія підкорення морів*. Ані українська, ані польська культура таких прагнень не проявила й не проявляє досі. Чи це погано?

Відрив, відтермінування

Культурні образи й міфи Одеси ХХ століття, що побують у Польщі, вже відірвані від України. Треба підкреслити, що саме письменники за походженням з України чи ті, що належать до української школи у польській літературі, так би мовити, вписували у загальнонаціональну свідомість знання про Одесу й українські креси (для поляків, що дуже важливо, це були українські креси, а не російська провінція)⁷³. Саме Міхал Грабовський нагадав про Аполлона Скальковського у 1843 році. Сам Скальковський, український письменник та історик, є першим і на тривалий час єдиним аніматором не польсько-російських, а польсько-українських поглядів на Одесу⁷⁴. Бо для обох культур, польської та української, це місто до 1992 року є однаково трохи незручним: і своїм, і чужим. Для незалежної

(72) Це почне змінюватися в період міжвоєнного двадцятиріччя.

(73) Пор. „*Szkoła ukraińska*” w romantyzmie polskim. *Szkice polsko-ukraińskie*, red. S. Makowski, U. Makowska, M. Nesteruk, Warszawa 2012.

(74) Див. *Романтизм: між Україною та Польщею* : зб. наук. пр.; відп. ред. Р. Радисевський, Київ 2003; R. Radyszewski, *Dialogi Kraszewskiego z Ukrainą*, w: *Kraszewski i wiek XIX. Studia*, wstęp J. Ławski, red. A. Janicka, K. Czajkowski, P. Kuciński, Białystok 2014.

ж України Одеса стає культурним і геополітичним викликом, який «усе» й вирішує. Що є цим «усе» — дозволю собі тут не згадувати.

Польська Одеса ХХ століття живе тими самими міфами, що й цілий світ. Передусім це *Одеса революційна 1905 і 1917 років* — епізод із броненосцем «Князь Потьомкін Таврійський», Айзенштайнівська міфологія революції (1926), кульмінацією якої є сцена на одеських сходах, — найвідоміші елементи революційного міфу. В історію польської літератури входить драма Тадеуша Міцинського «Князь Потьомкін» (1906) — видатний твір, хоч і монументальний, але водочас дуже тяжкий для інсценізації.

Однак література включає в себе й інше — також міф революційної конспірації, поляків-більшовиків і комуністів, що боролися із Польщею, яка тільки-но спиналася на ноги, революціонерів до кінчиків нігтів. Це черговий «недостатньо досліджений» елемент нашої польської спадщини. Може, сором'язливий (якби не сказати ганебний), проте, безумовно, цікавий. Наче в продовження цього міфу лягає і польська кар'єра російських письменників: Ісаака Бабеля, Ільфа й Петрова, Паустовського. Не зробив у нас кар'єру поляк, що писав російською, Юрій Олеша⁷⁵.

Проте Бабель популярний, Ільфа й Петрова не стільки читають, скільки пам'ятають з екранізації. Перша світова війна, революція, де важливим був момент

(75) Його творчість характеризує Сливинська К. М.. Див.: К. М. Śliwińska, *Literackie środowisko Odessy wobec rewolucji i rzeczywistości sowieckiej*, w: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/932/1/Śliwińska_PhD.pdf; J. Olesza, *Co dzień choć kilka słów*, przeł. J. Bajkowska, Warszawa 1967; *Pestka wiśni. Wybór prozy*, przekład i postłowie A. Galis, wybór J. Szymak-Reiferowa, Kraków 1984.

оборони одеського порту польськими військами⁷⁶, потім війна 20-го року з радянською Росією не є сьогодні популярними темами, вони належать уже до коду елітарної культури — іноді звертаються до них політики й історики.

Уже у Бабеля проступає міф Одеси як легенда міста з особливим напівсвітом. Це Одеса бандитська, крива, гангстерська, ба навіть більше — шпигунська. Асимільована повістями й оповіданнями Бабеля, Ільфа й Петрова Одеса постає живою, бо цей міф відновлюють гангстерські й шпигунські фільми. Сенсаційне обличчя міста оживлюється у польській культурі вже самою власною назвою — *Одеса*. Інтернет надає багато інформації на цю тему.

До елітарного кола належать уявлення про Одесу єврейську, місто Жаботинського й багатьох видатних євреїв. За цією картиною приховано іншу: «українські» й ті, що відбувалися на українських землях, єврейські погроми, які змушували Авраамових синів емігрувати. Популярний «Скрипаль на даху» з музикою Джеррі Бока (1964) є світовим поширювачем такого уявлення про Україну й Одесу як землю, з якої євреїв вигнано, фактично, вони емігрують «через» Одесу зі своїх Анатівок до Америки й Святої Землі⁷⁷.

Зовсім невідомими є історії єврейської спільноти часів Другої світової війни: масові вбивства румунськими військами, підтримувані німецькими загарбниками. Масштаб звірства й жорстокості у мордуванні євреїв

(76) Додамо, що то була оборона 4-ю Дивізією Польських Стрільців від українських військ Симона Петлюри.

(77) Одеські погроми мають окрему англomовну сторінку в інтернеті. Вони відбулися у 1821, 1859, 1871, 1881, 1905 роках. Див. *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, red. J. D. Klier, Sh. Lambroza, Cambridge 1992.

важко навіть передати⁷⁸. Нічого не пишуть про історію Одеського гетто (знаходилося в історичному передмісті, Слобідці). Щодо зародження ідей сіонізму, то польська масова свідомість аж ніяк не пов'язує Одесу із ними. Це знання для фахівців. Про єврейську історію Одеси натомість свідчать подорожні блоги: їхнє читання переконає, що польські вояжери й туристи їдуть скоріше до уявного міста як прихистку єврейської культури, що іноді закінчується розчаруванням⁷⁹.

Деякі польські тексти ХХ століття намагаються, однак, поєднати ці різні міфічні образи. У Єжи Помяновського в *Содомі й Одесі* оця Одеса крутійська, єврейська, портово-купецька, здається, оживає — завдяки апелюванню до художнього архівзірця, створеного Бабелем⁸⁰.

У Польщі — і, мабуть, ніде, крім самої Одеси й теренів колишнього СРСР чи сучасної Росії Путіна — не підживлюється, ба навіть відсутня тема Одеси як «міста-героя» часів

(78) Треба, однак, зазначити, що в самій Одесі вже кілька років (десь після 2010 року) частіше згадується історія єврейської спільноти. У книгарнях можна купити книжки з цієї тематики, також твори Жаботинського. Значно рідше пишуть про вбивства часів Другої світової. Ця тема дуже тут дражлива.

Натомість у Польщі знаходимо інтернет-заклики, що стосуються Одеси єврейської: *Єврейські погроми в Російській імперії, Різанина в Одесі*. Відчутний резонанс мав фільм *Одеса, Одеса* (реж. Мішель Боганім, продукція: Франція, Ізраїль, 2004). TVP продемонструвало фільми із циклу «Широкі шляхи» про *Євреїв в Одесі* (2010) та *Один день з життя комедійної акторки в Одесі* (2002, одс. 95 про Ірину Токарчук). Єврейський часопис «Мідраш» присвятив номер єврейській міфології Одеси (№ 4, 2014).

(79) Див. М. Zaczyński, *Odessa, miasto nieistniejące*, michalzaczyński.com/2012/03/11/odessa-miasto-nieistniejace/

(80) J. Pomianowski, *Sodoma i Odessa. Wariacje, domysły i piosenki na temat „Opowiadań odeskich” Izaaka Babla*, Kraków – Budapeszt 2008.

Другої світової війни⁸¹. Вона підтримувалася пропагандою Польської Народної Республіки на рівні з обороною Севастополя, Керчі й Сталінграду. Проте в громадській свідомості функціонує лише Сталінград як поворотний пункт світової війни.

Можна сказати, що аж до 1989 року розвиток образу Одеси у колективній уяві поляків скеровувався в одному векторі: портової факторії, важливої для Росії, поляків, СРСР, але завжди то був порт. З великим перебільшенням можна сказати, що у крайніх випадках уявлень у масовій культурі Одеса — це світовий портовий мегалополіс, місто наче з коміксу, де перемішано мови, чути джаз, оперний спів й одеські пісеньки; де звучать постріли, як із sensationного фільму, й тієї само хвилини після цього можна побачити кораблі в порту, ось євреї, греки, поляки й болгари, що повертаються, аби знайти свої сліди. Ця факторія-мегаполіс має космополітичні риси. Вони не асоціюються з жодною релігією (в іконосфері Одеси немає церковних куполів, мінаретів, синагог тощо, є портові крани, образ морської затоки, Опера). Така Одеса є російською, проте настільки російською, наскільки її в такий спосіб любить світ: відкрити, приязну, різнобарвну⁸².

Утім з простору доволі вузьких літературних уявлень я хотів би нарешті перенестися у світ інтеріору (внутрішності. — *Прим. пер.*) міста, його топосів. А також, про що не можна забути, його історії. Спостереження за Одесою протягом кількох років під час одного з найбуремніших періодів її історії демонструють як те, що в її

(81) Див. N. Kryłow, *Miasto pod ogniem*, przeł. M. Laprus, Warszawa 1971; *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: документы и материалы*, ред. А. Д. Бачинский [и др.]. — Одесса 1970.

(82) Імпонує кількість місцин у світі, що мають, наприклад, у США, Бразилії, інших країнах, власну назву *Одеса*. Однаково часто зустрічаємо звертання у популярній, детективній літературі, фільмах.

відчутті власної ідентичності є сталим, так і те, що змінним. Одесити пишаються, до того ж, додаю, мудро пишаються своїм містом. Вочевидь, після 2013 року запитують, тяжко зітхаючи: хто ми є?

Частина громадян міста обирає російську ідентичність, проте щоразу більше осіб — ідентичність російськомовних і російсько-культурних... а однак українців. Багато людей насправді живуть у такій відомій в усіх країнах колишнього СРСР позиції очікування: будуть тими, хто остаточно переможе у війні за культурно-історичну ідентичність. У цьому випадку ідентичність Одеси. Найменше «очікувальників» серед молоді — вона частіше проукраїнська, хоча й зрідка буває і радикально антиукраїнською і проросійською. Не стільки від геополітики, скільки від мудрості Української держави залежатиме становище Одеси: чи переміститься вона духом в Україну. Бо географічно вона усе ще на тому самому місці, де греки у V ст. до н. е. збудували над Чорним морем квітучу колонію, трохи на схід від нинішнього міста⁸³.

Дуже коротка, ледве у два століття, історія сформувала тут, однак, цілу низку уявлень, що породжують відчуття «одеськості»⁸⁴. Пам'ятники на Приморському Бульварі нагадують про князя Дюка Рішельє, Пушкіна, трохи далі — про Єкатеріну Велику — засновницю міста⁸⁵. Зрозуміло, для одеситів неважливо, що про їхні міфи ідентичності думають поляк чи українець, вони

(83) То були дві колонії: Ольвія і Борисфен, закладені між V і III ст. до н.е. На території сьогodнішньої Одеси про них нагадують два невеличких села: *Ісяка* (біля гирла Куяльницького лиману) та *Істриан*.

(84) Див. *Бачиновська О. А.* Історія Одеси й одеської землі (кінець XVIII ст.–1914 р.). Історико-краєзнавчий нарис / О. А. Бачиновська, С. М. Вегерчук, Ф. О. Самойлов. — Одеса, 2012.

(85) Див. *Майстровой И.* История Одессы в названиях улиц. — Одесса, 2012.

волили би, щоб про них дізнався краще француз, італієць, урешті англієць чи американець. Одесити — й дуже освічені, й такі, «звичайні» — живуть міфом французької генези сучасного *polis*. Їхнє місто дійсно заклала цариця, але ж за французькими (безумовно французькими! а не, скажімо, швейцарськими чи шотландськими) взірцями його звів Рішельє.

Смуток за Францією є прихованим, трохи боваричним сном одеситів. Подібну любов вони виказують ще хіба що до Італії та італійців. Цієї «романської» культурної ностальгії, що вказує на певну завищену уяву одеситів, набувають чергові покоління. Виливається вона у дуже творчий культурний образ Одеси як міста високої культури. Тут дітей посилають до консерваторії, на уроки балету, до театру. Гордістю міста є Опера й Філармонія (концертна зала у давньому будинку біржі!); Одеса є містом джазу, фільмів, театру, живопису (сьогодні до неї з'їжджаються художники з усього світу, у тому числі постійно з Польщі).

Мистецтво й гордість ним є надетнічним єднальним елементом у свідомості одеситів. Другим є порт. Дивитися на нього належить не лише як на естетичний витвір мистецтва життя — хоч у такий спосіб теж можна рефлексувати, цей порт уже у своїй мальовничості є твором мистецтва як такого, — але передусім з практичного боку: як на місце праці. Як на трамплін у житті для дітей з підодеської провінції. Тут бути, стати матросом і працівником порту багато значить і дає.

Оці чорноморські «французи», нащадки графа Рішельє, мають власне бачення історії, останнім часом сильно похитнуте. Є у нього акт засновниці міста, Кримська війна, змагання з турками й татарами, розбудова міста, революції 1905 і 1917 років, Перша й Друга світові війни, врешті рік 1991. Жоден з цих історичних етапів не пов'язаний ані з Польщею, ані — крім останнього — з Україною.

Одеса живе власним життям. Ніби була російською, але наче і цілком іншою, окремішою, власною, інтровертною, трохи хворою на манію величі і до нестями відкритою для інших. Акцептує сьогодні кожного, хто хоче бути передусім одеситом... Єврея, молдованина, поляка, румуна, болгарина, татарина, азербайджанця, вірмена, турка. Й перш за все росіянина, бо росіянин одеський, не беручи до уваги великоімперську адміністрацію і постійної репрезентації служб і ментальності Імперії, перетворювався на іншу відмінність усієї тієї решти одеситів. А мультикультурність і мультиетнічність останні мають у крові. Тих дідів, батьків, бабусь із Чехії, Польщі, Німеччини, Ізраїлю, Греції *et cetera*...

Знання про усе це у Польщі є мізерним⁸⁶. Натомість я б не нехтував міфосферою одеського простору. Польща бачить Одесу крізь міфічні одеські сходи, що сходять до моря й ведуть до порту. Жодні інші простори міста — ані палаци, ані пам'ятники — не можуть в уяві поляків і європейців змагатися із цим архіобразом. Сходи, море, порт. Ось і все! Ті, хто краще знає історію нерідко асоціюють вулицю Дерibasівську, Оперу, Французький Бульвар, Молдаванку (район місцевого напівсвіту) з... дельфінарієм. До елітарного знання зараховується знайомство з палацами (нині в одному з них: Музей літератури), численними кам'яними будинками й з будівлями, спорудженими польськими архітекторами; або ж міськими владами для поляків й останніми ж зведеними (наприклад, знайомство з відомим палацом Беліни-Бжозовського — одним із польських символів Одеси). У категорію елітарності підпадає ще один об'єкт знайомства — вулиця Леха Качинського у самому

(86) Особливо відчутно бракує книжок, путівників Одесою. Але й наукові дослідження над колонізмами чорноморського узбережжя України, на жаль, не розвинено.

центрі історичного міста (це останнє ноу-хау)⁸⁷. Проте зовсім або ж хіба слабо досліджено знищення польської людності Одеси за часів великих радянських і сталінських чисток 1922 і 1937 років.

Одеса дещо втратила чарівливість давнього курорту й пляжного міста. Про відомі лимани, купання у солях і грязях знало ХІХ сторіччя; усе це підупало у ХХ⁸⁸. Гордість міста, Ланжерон та Аркадія, сьогодні замінилися на переплетення пляжів й осередків відпочинку, в торговельній лотковій галереї. Нічого дивного, що вони притягують передусім невибагливих снобів. Туристичні сезони 2015 та 2016 років були надзвичайно успішними. Сюди з'їхалася уся Україна.

(87) Т. Чесельський так пише про внесок поляків у розвиток Одеси у першій половині ХІХ ст.: «Найбільш знані лікарі польського походження: це Кароль Качковський, Юзеф Мочутковський, Густав Духновський, Оскар Буйвід, Лев Падлевський чи Вінценти Богуцький; аптекарі: Антоній Гаєвський, Станіслав Гурський, Віктор Турський чи Вітольд Залевський. Професорами Новоросійського університету були: Владислав Юргевич, Леопольд Воеводський, Євген Васьковський, Леопольд Беркевич, Леон Ченьковський, Францішек Діонісій Каменський, Петро Бучинський, Владислав Ротхерт, Ян Сьлешинський, Олександр Веріго, Броніслав Веріго. Заслужують на увагу також архітектори польського походження, що збудували кілька десятків будинків, які збереглися донині в тісному центрі Одеси: Фелікс Гонсьоровський, Миколай Толвіньський, Лев Влодек, Владислав Домбровський чи Вільгельм Кабіольський [...]. Можна стверджувати, що до помітної за родом своєї громадської професійної діяльності і меншою мірою культурної зараховувало себе від 10 % еліти польської діаспори до приблизно 20 %».

(88) На інтернет-аукціонах подекуди ще можна купити поштові листівки ХІХ й початку ХХ століть, які запрошують до чорноморських курортів, розташованих над лиманами з їхньою цілющою солоною водою. У СРСР їх було перетворено на великі молохи-санаторії, які «лікували» пацієнтів з усієї країни. Після 1992 року вони збанкрутували. Історичні будинки колишніх царських санаторіїв зруйнували.

Але майже не було поляків, європейців, американців, яких відстрашила війна на Донбасі. Отже, польська міфічна топографія міста не різниться від інших. Її творять: сходи, море й порт.

Поляки не знають одеситів і не мають поняття про них, як і уся Європа (хіба що за винятком... Молдови, її наддністрянської частини). Одесити слабо знають поляків, хоча і люблять їх. Як і майже усі громадяни України. А отже порт? море? сходи? За одним винятком: в Одесі був Міцкевич. Поляк усіх часів (не лише для поляків). Одесити чудово дбають про пам'ятки, пов'язані з тим візитом, не забули про Міцкевича, Крашевського й Словацького⁸⁹. Вони не відають, який потужний міфотворчий потенціал криється у польській — безкорисливій і належним чином не осмисленій — сталій симпатії до них і до Одеси. Скільки то значить і що можна би із тим зробити, що Міцкевич був в Одесі, а поляк дізнається про це вже у школі! Може подумає про це майбутнє, якщо буде мир. (В Одесі легко навчитися забутому значенню цього слова.)

Трембецький дав міф відродження Одеси й міф російсько-імперської України. Міцкевич, ще перед відвідинами міста, коментуючи шедевр Трембецького, асоціював Софіївку, Одесу з Україною, що, як свідчать *Пояснення*:

Запоріжжя... розбої. Запоріжжя — місцевості, названі так від порогів Дніпра, де осіле козацтво, під скіпетром Польщі, чимало прислужилося краю за Зигмунтівських часів і нарешті, переслідуване шляхтою і єзуїтами, в безперестанних з ними конфліктах, перейшло під панування російських монархів, по-новому організоване й назавжди упокорене. [...]

(89) Пам'ятник Міцкевичу з'явився у ХХ ст.; дошку на честь великого поета-пророка на Дерибасівській відкрито у ХХ ст. Усі одеські календарі згадують про візити поляків — письменників, художників — до Одеси ХІХ століття.

Негостинне море. «*Pontos axenos*, говорили греки (сьогодні ми називаємо: Чорне море), поки на ньому тих прибульців громадяни терпіти не хотіли. Коли ж потім греки на ті береги запровадити залоги свої дістали ухвали, тож море *per antipharsin*, назване від них, стало *Pontos Euxinos*»⁹⁰.

Вже в Одесі Міцкевич, так само як Пушкін чи Леся Українка в інших літературах, дав потужний імпульс міфології цього Архіміста. Власне кажучи, він (імпульс) єдиний, який донині зберігся у свідомості поляків. Польська література не створила багато великих творів про Одесу — крім сонетів Міцкевича, його віршів, кількох віршів Трембецького, описів Крашевського, драми Міцинського й одеських мотивів у «Честі й славі». Але це один бік медалі. Є і другий: неймовірно цікава література подорожі XIX століття й творчість поляків, що творили в Одесі й про Одесу залишаються недослідженими й забутими. Мабуть, там є те, що варто дослідити. Напевно, треба це дослідити.

Поляки люблять Одесу, але... наче не до кінця знають, за що. І так само любі вони в Одесі. Двісті сімдесят кілометрів від Умані до Одеси — це культурний простір, який у вузькому значенні цього слова постійно долають і поляки, й етнічні українці, що прагнуть дістатися до Одеси та її мешканців, одеситів.

Між Україною і *Kosmopolis*

Набуття Україною незалежності, а потім Помаранчева революція і Майдан становили етапи бурхливої еволюції поглядів одеситів. І скорегували аналогічні погляди європейців на це місто. Війна на Донбасі й анексія Криму стали землетрусом, який переорієнтував ментальність багатьох молодих одеситів на Захід. Вони

(90) A. Mickiewicz, *Objaśnienia...*, dz. cyt., s. 137–138.

вже не хотіли бути в «такій» століттями залізною рукою керованій Росії. Змінився погляд на місто: досі на нього кидає тінь війна. З Кракова, Берліна, Лондона Одеса здається прифронтним містом⁹¹. Відлякує туристів. А якщо подивитися з іншого боку, то постійно, роками говориться і пишеться про трубопровід Одеса–Гданськ⁹². Тягне він туди в регіон усіх зачарованих зміною. Яка ж то зміна?

З польської точки зору картина вимальовується така: це зміна глобальна, геостратегічна, політична й геополітична. Одеса раптом опинилася по один бік фронту: український. І частково, — але переконливо — стала під українські прапори. У свідомості поляків відклалося, що місто на мапі України й з Україною. І цього не змінили трагічні події 2 травня 2014 року, вибухи, організовані російською розвідкою⁹³, загроза утворення Новоросії чи діяльність антиукраїнської п'ятої колони, сепаратистів, тієї невидимої руки, яка щоночі пише на стінах від Одеси до Херсона і Вилкового «*Vivat Новороссия!*». Поляки до усього цього невразливі. Надто добре це знають.

Проте наведене вище не усуває питання, на яке мусить уже відповісти Українська держава й та частина суспільства України, яку визначають «етнічними українцями» із Заходу країни. Воно звучить: як утримати зв'язки Одеси з державою і суспільством? Що зробити, щоб Одеса не «відпливла» у свою окремішність, в ізоляціонізм, який завжди закінчувався абсорбцією через якусь форму великоруського імперіалізму.

(91) З численних повідомлень польської преси: W. Mucha, *Odessa pod napięciem*, „Gazeta Polska” 2015, nr 18.

(92) O. Nikonenko, *Odessa – Gdańsk, a dalej wszędzie. Rurociąg z Ukrainy do Polski*, „Gazeta Wyborcza” 2002, nr 230.

(93) A. Pawłowska, *2 maja w Odessie zginęło 48 osób. Co naprawdę się wydarzyło? Dziennikarka szuka odpowiedzi*, „Gazeta Wyborcza” 24 maja 2014.

Польську публіцистику й частково літературу сьогодні заливає жовто-блакитне море, не Чорне. Кількість текстів про Україну вражає. 80 % з них обумовлені геополітичними й культурними зрушеннями, якими є боротьба України за збереження незалежності⁹⁴.

Це тисячі текстів. Ніколи в головах поляків Україна, Київ, Одеса не засідали краще й міцніше, ніж тепер. Ця зміна тягне іншу: Одеса втрачає обличчя космополітичного міста. Щочастіше спостерігається у ній етнічний український елемент на тлі усвідомлення, що мешканці російськомовні. Політична зміна на мапі пересуває Місто до української культури, видобуває з історії Одеси й Криму їхні зв'язки з біографією Лесі Українки, їхнє місце в розвитку українського театру. А ще і такі подробиці: гуляючи вулицями Одеси, зачудовуємося, мабуть, щораз більшою кількістю елементів львівських, галицьких, київських. Бізнес і торгівля, поп-культура, туризм — це інтегрувальні чинники величезної сили. Але чи вирішальні вони?

Місто поруч із фронтом, а може навіть і на його лінії; місто культурного й політичного зсувів — так сьогодні видно Одесу з Польщі. В який бік подрейфує «порт Одеса» — про це дізнаємося незабаром.

Навіть якщо глянути на Одесу з іншої сторони, вона виявиться містом може й більше представленим у світовій культурі через свої попкультурні уявлення. Це Одеса як *Kosmopolis*, місто багатьох народів, місто сенсаційних фільмів і популярних романів і повістей⁹⁵. Величезний Космополітичний Порт, який залюднюють гангстери, шпигуни, революціонери, любителі джазу й фільму, після якого під руку ходили Жаботинський та Ейзенштейн.

(94) У 2016 році у польських мас-медіа переважав, однак, спір про воєнні події на Волині.

(95) Фільми, комп'ютерні ігри, детективи з Одесою як місцем подій тощо можна знайти в інтернеті.

Одеса масової культури постійно є одним із міфів світової культури, вона має щось чарівне, що важко назвати: це великий рубіж, сповнений культури кінець географії, кінець світу. Який є його центром. Крес і центр, границя і перехід через неї визначають положення Міста. Воно є попкультурним *Polis*, але не окремою державою.

Це Факторія. Простір обміну, де усе міняється на все вже так довго, що утворилося Щось Незмінно-Неповторне — Одеса. Ця Одеса, Факторія, *Kosmopolis* — як завгодно її назвемо — знаходиться сьогодні біля лінії фронту. Зависла, впала у невизначеність. Між давньою російською, космополітичною Одесою і Одесою українською, але все ж російськомовною. Таким є її образ, коли я дивлюся на неї ззовні, з Польщі.

Ідучи вулицею Нікітіна, розумію сенс геніального вірша Трембецького, поета, вибору якого не поділяю, однак ціную його геній. Тоді, на початку ХІХ століття, «Одеса воскресла», сьогодні, на початку ХХІ, знову — «Змучив Україну мир неспокійний»⁹⁶.

(96) S. Trembecki, *Sofijówka*, dz. cyt., s. 143. І далі так перекоонує Трембецький, що лише міцна рука мусить навести лад в Україні: «То січові набіги, то турецькі орди, / По-зрадницьки завжди біля шиї постріл, списи, корди; / Внутрішні варвари, часті заворушення, і сусід немилий / Віддалік заможніших мешкати неволили».

Див. також: О. Бачинська, С. Вегерчук, Ф. Самойлов, *Історія Одеси й Одещини (кінець ХVІІІ ст. – 1914 р.): історико-краєзнавчий*, Одеса 2012. *Романтизм: між Україною та Польщею: збірник наукових праць*, ред. Р. Радишевський, Київ 2003.

N. Maliutina, *Spektrum problemów pozytywistycznych w publicystyce „Odesskiego Wiestnika” w latach 70. ХІХ wieku*, w: *Pozytywiści warszawscy: „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876, Seria I: Studia, rewizje, konteksty*, red. A. Janicka, Białystok 2015.

Z. Kmiecik, *Prasa polonijna w Odessie w latach 1906 — 1919*, „Przegląd Humanistyczny” 1973, z. 3.

A. Kijas, *Polacy w Odessie do 1917 roku*, w: *Między wielką polityką a narodowym partykularyzmem*, red. J. Kiwerska, B. Koszel, Poznań 2002.

5. ОДЕСИТИ В ДЗЕРКАЛІ ВЛАСНОМУ Й ЧУЖОМУ

*Вже одесити за зброю взялися,
Бо так було сказано давно,
Що ніхто в Одесі хлібом і сіллю
Шторм чужий не стрічає.*

Петро Скрійка, «Перший день в Одесі»¹

а.

Навколо того маленького моря зібралися майже всі біди та народності. Стільки війн, кровопролиття, переворотів і революцій не знало жодне з європейських, а, може, й позаєвропейських морів. Навколо нього століттями точилися війни, переселення народів, народження та катастрофи культур, які зникали без сліду (як скіфи), імперії, що занепадали після вікового панування (Візантія, Османська імперія, царська Росія), суперечки за кордони, релігійні війни, змішування вірувань і народів.

Хто залишався бодай на одне століття на березі моря, як Річ Посполита, як Австро-Угорщина, або держави грузинів та вірмен, всі вони занепадали з громом, а якщо й піднімалися після падіння, то змілілі, змінені, налякані. Море не випадково назвали Чорним; *Pontus Euxinus*. На його північному березі та Балканах — Словенія, на західному — романські Румуни, на полудні — турки родом

(1) P. Skrijka, *Pierwszy dzień w Odessie*, [w:] tegoż, *Kręta droga do Odessy*, wydanie polsko-ukraińskie, Kraków 2016, s. 57

з Середньої Азії, на сході — народи Кавказу (скільки ж їх!). Углиб моря, як ідилічна мрія якогось із богів греків, які володіли цим морем віками, врізається Крим — казково прекрасний. Але нещасливий. Батьківщина стількох людей, дім татар, вигнаних звідси навіть сьогодні, казковий курорт, Еллада і не-Еллада, береговий плацдарм Росії, пляжі, з яких туристи незабаром можуть побачити нафтові вежі (поруч із російськими військовими кораблями)². Це море є мілкою, маленькою водоймою, з гротескною бухтою Азовського моря. Все погіршилося тут до масштабів космічної комедії та найнещаднішої земної трагедії.

І саме в такому місці Творець — рукою імператриці Катерини — у 1794 році створив Одесу.

Диво народження та блискавичної кар'єри Одеси, яку через 220 років від заснування знала майже кожна освічена людина на землі, є чимось і надзвичайним, і звичайним. Скоріше, незвичайним, якщо подивиться на Одесу оком дослідника періоду межі XVIII та XIX століть. Скільки ж міст тоді так енергійно починали свій розвиток, щоб за сто років стати елітним містом-портом? Уже саме XIX століття завдяки промисловій революції підносить містечка та села до рівня міст, так як в Англії, Америці, в Силезії, в Рурському регіоні. Небагато з тих народжених потужних, промислово-гірничих міст зберегли свою могутність до сьогодні. Бірмінгем? Буффало? Ессен? Катовіце?

Однак жодне з них не зрівняється зі славою Одеси: може, в них не вчасно з'явилися оперні театри,

(2) Див. L. Berszydski, M. Muszyński, *Imperializm nieuzasadniony ekonomicznie*, „Forbes” 11.03.2014; K. Guba, *Rosyjski Krym: problemy, zagrożenia i wyzwania*, przeł. J. Napiórkowska, portal: Geopolityka.org; *Walka o Krym to także batalia o przejęcie złóż ropy i gazu*; zobacz: <http://www.polskieradio.pl/106/3/Artykul/1074277,Walka-o-Krym-to-takze-batalia-o-przejecie-bogatych-zloz-ropy-i-gazu>.

консерваторії, університети? Може, їм забракло якоїсь недосказанності у раціональних поняттях магії назви: Одеса... Так чи інакше саме Одеса, найбільша з них, увійшла до світової та масової культури. Чи це вплив якогось «духа міста», славу якого одесити рознесли по світу? Сумніваюся. Слово «Одеса» живе власним життям у масовій культурі ХХ та ХХІ століть. Чого коштують всі ті кримінальні романи, шпигунські, військові історії, комп'ютерні ігри та назви міст, яким дають назву Одеса. Я здивувався, коли побачив одне з таких міст у Канаді, на півночі від Великих Озер, у такому кліматі, де ще росте виноград, але трохи далі на північ... тайга³.

У мистецтві створювати великі, «прекрасні» міста усюди, де були гроші чи з примхи політиків, ХХ століття перевершило все, що було відомо раніше: Абу-Дабі, Доха, Бразилія, китайські та корейські міста, Дубаї, Куала-Лумпур. Бодай лише в Європі та... Африці цього явища не відбулося. Чому?

Одеса тим часом протягом одного лише століття зазнала стільки змін долі, що мало яке місто могло б з нею конкурувати: була четвертим за населенням містом царської Росії, потім її охопила революція, після чого була захоплена більшовиками і приєднана до «української» радянської республіки, у них місто відбили німці, нацисти, вчинивши разом зі своїми союзниками жакливі вбивства євреїв та місцевого населення. Місто було відбите військами Сталіна, і знову увійшло до складу СРСР та чекало аж до 1991 року на «вільну» Україну. Але російською мовою і переважно російськокультурно Одеса погано почувалася під правлінням чергових угодних або менш угодних Москві президентів: Кучми, Ющенко, Януковича,

(3) У Канаді аж дві Одеси – село в провінції Саскачеван та село в центральній-східній провінції Онтаріо, названо так на честь перемоги британців під час кримської війни.

Порошенка. Врешті, вже після анексії Криму та початку війни на Донбасі, молодша частина міста взяла проукраїнський курс. З усіма цими колотнечами тільки дві речі, як це не смішно, діяли незмінно бездоганно — порт і опера. Оперний театр, про який поет, як звичайно з перебільшенням писав: «Нескладно впізнати його в масі величній / одеської архітектури. Він чудовий як палац / богів на Олімпі»⁴. Може? — Та де там?!

Можливо, це та шалена мішанка портової комерції, культури з великої «К», світового масштабу, засвідченого етнічною мішанкою, яку створюють одесити, і зблідла слава міста, у якому гуляють гангстери, бандити (в легендах скоріше смішні, ніж страшні), коли що кілька десятиліть змінюється офіційний образ історії міста та національність — можливо все це разом і створило міф Одеси. Міста шаленого, прекрасного, по-своєму грізного та таємничого, гостинного та герметично особливого⁵. Міста на не менш божевільному морі, яке однаково добре могло бути морем Червоним чи Голубим, Слов'янським чи Турецьким, Кавказьким чи Балканським.

Одеса має своє власне бачення себе. Як людина, так і місто, щоб жити, потребують позитивних чуток про своє існування. Хто ж, як не ми самі створюємо найпрекрасніші історії про себе? Це міфи, автопрезентації, уявні файли. Але не все можна назвати «міфом». Де ж реальність? Гадаю, що її відблиски видно у проміжках між тим, що ми називаємо уявленням про нас самих, і тим, як

(4) P. Skrijka, *Odeska Opera*, [w:] tegoż, *Kręta droga do Odessy*, s. 66.

(5) Поп. W. Naumienko, *Toast za zdrowie Ajwazowskiego*; J. Ławski, *Polskie mitologie Odessy*; A. Buk, *Plaszczyzny recepcji toposu Odessy w niemieckiej świadomości zbiorowej*; J. Samp, *Odessa-Mama – miasto i jego mieszkańcy w odeskich piosenkach*; W. Supa, *Obraz Odessy w utworach „plejady odeskiej”*; F. Szejnbuk, *Cieleśna toposfera Odessy w utworach Izaaka Babla*, [w:] *Odessa w literaturach słowiańskich. Studia*, red. J. Ławski, N. Maliutina, Białystok – Odessa 2016.

бачать нас інші⁶. Між стереотипом та імагологією, створеною «іншими», «чужими», і навіть «ворогами». Важко мені писати про Одесу, бо в неї та її мешканців я закоханий. Але і їм, і мені потрібна спроба критичної автоімагологічної рефлексії, спроба розплутати цей вузол, який насправді розпадається на дві частини — чудову історію одеситів про себе та різні історії «інших» про одеситів.

Це обов'язково буде авторський, есеїстичний⁷ погляд, заснований на тому, що його автор прочитав у одеських та не-одеських книжках, що підслухав у розмовах друзів за межами України, що побачив в інтернеті, по телебаченню, у фільмах.

Висновок перший: розповіді людей Заходу про Одесу дуже відрізняються від уявлень одеситів про себе.

Висновок другий: ті, хто ніколи не був в Одесі, готові повторювати найбільш критичні чи найбільш ідеалізовані історії про неї.

Висновок третій: Одесу треба побачити, щоб про неї говорити. Хоча б так оглянути, як автор цього нарису, який у 2012–2018 роках інтенсивно проникався «одеськістю». Усі висновки ми робимо самі.

(6) Пор. польське бачення України: J. Konieczna, *Polska – Ukraina. Wzajemny wizerunek. Raport z badań*, Instytut Praw Publicznych, Warszawa 2001, s. 30: Найменш толерантні до українців є мешканці прикордонного південно-східного регіону, найбільше — мешканці західної Польщі (північного заходу). На південному сході ставлення до українців на владних посадах винятково негативне — лише 16 % вважає прийнятним, що українець обіймає посаду в міській раді, і 15 % — у керівництві фірми). Значно сильніше, ніж в інших регіонах, тут відкидається можливість спільної праці чи сусідства з українцями». Можна стверджувати, що станом на 2017 рік нічого не змінилося.

(7) І цей погляд польський, що має особливе значення. Також: створений на основі дослідження, а не художньої літератури чи путівників, підручників історії тощо.

b.

Уявлення одеситів про своє місто полягає в постійному повторі символічної фігури «Одеса-Мама», воно тепле, повне доброти. Одеса — суша, до якої з моря, з морів припливають моряки та рибалки. Вона пригорне та обігріє. Одеса стає у цій іпостасі містом миру та спокою, де кожен, незалежно від національності, раси, релігії, знаходить місце для власного безпечного дому. Загалом Одеса — в меншій чи більшій мірі й залежно від епохи — космополітична. Тут є усе, тому й не потрібно нейтрального «космо-простору», в якому всі могли б влаштуватися. Одеса також ліберальна: погоджується з усіма, якщо вони не шкодять іншим, погоджується навіть на злочинний світ, якщо він не шкодить «нашим». Цей лібералізм має інше тло: тут панують, хоча про це ніхто не говорить, великі гроші та малі гроші. Першими володіють правителі міста, локальна еліта, злочинний світ; другими — мешканці. Жити без грошей — але як? І хоча в Одесі валют було багато, складається враження, що над царським рублем та гривнею завжди панував долар. А не, наприклад, «нестабільне» євро...

Місто прекрасне красою, яку в чудових кам'яницях умістили купецькі ряди, банки, торговельні спілки, біржі тощо. Дійсно, коли б відбулося диво, та одного дня раптом відремонтували усі кам'яниці Одеси, то в неї було б мало конкурентів в змаганнях за титул найпрекраснішого сецесійного міста у світі. Щодня щось відновлюється «тут» (наприклад, на Преображенській), але сиплеться «там» (на Канатній); і так до безкінечності. Одеса створила чудову історію, закріплену в архітектурі⁸, але не створила служб охорони для цієї спадщини. Одесити пишаться своїм

(8) Див. спостереження за змінами Одеси в нарисах архітектора: M. Pilch, *Odessa w fotografii. Oczami architekta*, [w:] *Odessa w literaturach słowiańskich...*, s. 331-338.

чудовим містом, портом, кількістю відновлених палаців, площ, оперою, філармонією; але досить рідко хваляться святинями. До *entourage* космополітичної Одеси належить також (в уявленнях одеситів) релігійна толерантність, малопомітне демонстрування віросповідання (тут і так кожен знає, хто ким є).

Одеса для мешканців завжди буде рідним, улюбленим місцем, до якого ставляться лагідно чи зі злістю, але нашим, тим, у якому ми вкоренилися, живемо й помremo; де діти побудують будинки чи звідки поїдуть або відпливуть. Геніальна книжка І-Фу Туана, у якій розрізняється місце та простір, насправді може бути універсальним ключем.⁹ Усюди «наше» місто є місцем, нашим місцем: в Лідсі, Пунта-Аренасі та Кентшині. Але в Одесі мало де відчувається, що для конкретного одесита все місто — це його місце. Його дім. Для не-одесита Одеса лише простір: прекрасний, дикий, культурний та часом варварський (дороги у передмістях), але цікавий, що притягує містичністю, огорненою серпанком. Доки людина не відчує бажання на якийсь час тут замешкати, доти вона не може вважатися одеситом. І тому одеситами не були Міцкевич, Пушкін, Твен, Леся Українка, Заменхоф та багато інших, хто з'являвся на одеському просторі та зникав з нього. У свою чергу, одеситами з народження та за вибором стали Адам Влодек та Ісаак Бабель, Костянтин Паустовський та Вітольд Малишевський, і перш за все, герцог Рішельє та Ілля Мечников.

Може, це сувора умова, але треба пожити в Одесі довше, щоб подивитися на неї з перспективи «місця», а не «простору». Тоді затремтить рука, коли захочемо написати щось, що ранив одеську гордість. Чи були одеситами Катерина Велика та герцог Рішельє, який втік до

(9) Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przeł. A. Mrowińska, wstęp K. Wojciechowski, Warszawa 1987.

Франції, побудувавши місто? Радянські правителі, чекісти, губернатори? Як це виміряти? Чи це взагалі можливо? А Міхаїл Саакашвілі за кільканадцять місяців перебування в Одеській раді (з 30 травня 2015 по 7 листопада 2016) — він став одеситом?¹⁰

Одеса очима її мешканців не дуже відрізняється від деяких візій іноземців, які сюди потрапляють, пишуть репортажі та незабаром від'їжджають з Одеси, аби передати світу, що вони «були в Одесі».

«Сьогодні Одеса відома як курорт та порт. Сюди приїжджають для бізнесу та на відпочинок, причому відпочинок в Одесі не можна рекомендувати любителям морського купання. Так само, як у Гданську, міські пляжі вузькі, а вода через близькість порту не заохочує до того, щоб у неї занурюватися. Вочевидь, якщо хтось дуже захоче, то може поплавати, але краще поїхати за 20-30 кілометрів за місто та знайти якийсь більш-менш чистий пляж. У Одесі розквітає приморське культурне життя. Сюди приїжджають за атмосферою, за історіями, які розповідають таксисти, за легендарним одеським гумором, який бере початок з єврейських шмансів. Тут розважається «золота молодіж». Тут місцеві гангстери вечорами шикують на найсучасніших автомобілях, які з ревом двигунів мчать від пам'ятника першого градоначальника герцога Рішельє»¹¹.

Чи так воно, як пишуть прихильники України? З їхньою правдивою історією, «місцевий» одесит, найімовірніше, не погодився б. Море, звісно, скаже він, буває брудним, але як не тут, то там є чудові пляжі.

[10] T. Piechal, *Rezygnacja Saakaszwilego: koniec eksperymentu w Odessie*, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, cyt. za: <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-11-09/rezygnacj...>

[11] A. Łęska, J. Łęski, *Odessa Mama*, [w:] tychże, *Pokochoć Ukrainę*, Warszawa 2014, s. 374.

Бандити, — додасть він, — а де їх немає? Одеса є «відомою»? І тільки? — збуриться він, як море. Одеса, — скаже він, — найвидатніша на світі! На цілому світі! І, звісно ж, — додасть, — всі ми є з нього, з духу герцога Рішельє. Ні з Москви, а з Парижу. Одесити, насправді, зневажають порівняння з меншими культурними аналогами, ніж Франція, Італія, Англія та Німеччина (можливо, ще Іспанія). Серб, турок, поляк, голандець чи шотландець тут не особливо вражає, натомість американець уявляється, як хтось з вищого щабля існування. (Бо Америка друкує долари).

Чи в уявленнях одеситів про себе є якісь критичні аспекти? Є, нечисленні. Сварливість, гонитва за грошима, відсутність солідарності з іншими одеситами. Ще, можливо, — хоча цього ніхто не скаже вголос — допікає їм усвідомлення того безсилля, того пасивного очікування «наступного», який прийде керувати Одесою. Тому вони відчують дискомфорт, таємно підтримуючи то одних, то інших (останнім часом чи Україну, чи Росію), але не показуючи ніколи того, що думають насправді. Про це говорять (іноді) рідним, знайомим. Ця ситуація їх мучить, а декого знищує.

Крім того, чи в одесита є недоліки? Питання риторичне¹².

[12] Одесит та Одеса можуть бути, навіть у своїх найгірших проявах смішними, але не страшними. Можливо, це вплив природи? Так само важко назвати «традиційний» стан одесита, наповнений традиційністю. Він сам так про себе не скаже. Див.: Л. Мельниченко, *Образ Одеси у творчості Володимира Висоцького*; Г. Люлікова, *Естетика одеського феномену в сатиричному світі діалогії І. Льфа та Є. Петрова*, [w:] *Odessa w literaturach słowiańskich...*, s. 377–392, 443–452.

с.

Я хотів би в кількох коротких кадрах подивитися на одеську автоматіфологію очима не-одесита. Того, хто слухає навіть найгірші звинувачення мовчки, щоб дослухати їх до кінця.

Місто. Одеса «прекрасна». Складно полемізувати. Але Одеса показує туристам та не-туристам із Заходу та Сходу тільки те, що хоче показати. Це простір, створений штучно, зроблений з елементів цивілізації, зображених у морських декораціях природи. Одеса — це передусім Дерибасівська (від прізвища іспанця де Рібаса), звідки один крок до опери, потім до Приморського бульвару та до Одеських сходів (Потьомкінських від бунту в 1905 році на броненосці «Потьомкін», хоча спроектував їх італієць Франческо Боффо з Аврамом Мельниковим в 1825 році)¹³. А зі сходів одразу бачимо порт, ідемо до величезного порожнього Морського вокзалу, побудованого на острові в морі, з величезним готелем «Одеса», про який складають легенди через його ціни. Рідко, бо триває війна, туди причалює якийсь трансатлантичний лайнер. Але часом причалює. Вантажний порт натомість працює безупинно. Наситившись парадною мізансценою, турист іде на пляж і до дельфінарію на пляжі Ланжерон (від графа де Ланжерона). Знаменитий колись пляж Аркадія перетворився на торговельний цент (десь у 2015 році) та центр нічних розваг — скоріше тих, з-під содомської зірки.

Знищений, занедбаний Французький бульвар чекає на кращі часи, хоча й тут, на його околицях, у кав'ярнях із знайомими неслов'янськими назвами «Profitroli» чи «*Belle Ville*» можна поласувати тортом «*Saint-Honore*» чи кавою по-французьки (чи є така взагалі?). Десятки

[13] Поп. А. Kisielewska, *Déjà vu. Schody odeskie – wędrujący motyw filmowy*, [w:] *Odessa w literaturach słowiańskich...*, s. 362–376

вулиць чекають на кращі часи. Може, за винятком, вулиці Молдаванської: давньої ділянки гульвіс та гангстерів, куди обраних туристів везуть для «гострих» вражень¹⁴. Але тут ніхто не чекає на ремонт. Руйнування, розсипання та хаос є станом перманентним. Зовсім інакше на парадному Приморському бульварі. Нижче, між бульваром та портом, був відкритий у 2016 році вражаючий Стамбульський сад, дар Одесі від турецької столиці. У 2017 році також відкрився ресторан «Потьомкінські (Одеські) сходи». Тут і там Одеса відновлюється, оживає, напружуючи плечі; тут і там осипається, перетворюючись на руїни.

Так завжди було і є.

Таким є простір туристичної Одеси, «зразкової». Але коли приїжджий виходить за межі «емпірей», то потрапляє в сітку інших просторів. Пізнання іншої Одеси — Одеси студентів, портовиків, моряків, солдатів, найманих працівників із Придністров'я. Якщо він вийде у передмістя, то побачить дивні для нього (але так по всій Україні), низькоповерхівки приїжджих з провінції поряд із 10- і ще вищими багатоповерховими апартаментами тих, «кому вдалося» (і вдається далі). Якщо поїхати ще далі, то побачимо Одеські солоні лимани, напівзруйновані здравниці царських часів та радянські санаторії, госпіталі, які відрізняються від тих, які знає Захід. Може бути й так, що турист піде на Слобідку, давнє передмістя, потім воєнне гетто, сьогодні це вже частина Одеси — бідна, занедбана, але з кліматом, з історією, з чудовими, доброзичливими людьми, які дивуються кожному прибулому до них «іноземцю».

(14) Молдаванка/Молдованка — одеський центр контрабанди та злочинного світу, дуже відома в Польщі. Добре znana балада Альоши Авдєєва «На Молдаванке». Особлива міфологія тієї частини міста відтворена в театральній постановці, наприклад, в спектаклі «Ах! Одеса-мама...» (Єврейський театр у Варшаві, реж. Й. Шурмей). Див. А. М. Grabińska, *Bandycka Moldawianka w Żydowskim*, „Teatr dla Was” 14.06.2012 (Internet).

Є одна Одеса і якби дві Одеси. Та «одна», ціла та повна, підсовує приїжджим ту «другу», як торт, щоб скуштували. Та Одеса-торт реальна та ілюзорна. Вона є і її немає. Та повна та ціла живе власним життям, задовольняється голосами тих, хто у захваті від міста, тобто його парадної, показової частини.

А що говорять про Одесу ті, хто в ній був один раз? Що вона «прекрасна», «кліматична», «привітна». Що море не Чорне, а блакитне й «чудове». Що тут можна «розважитися»: знавці — в опері, поціновувачі іншої розкоші — у нічних клубах. Кожна нація привозить сюди з однієї сторони «інтернаціональні» історії міфічного місця, з іншої — додає трохи знайомих елементів: французи про Рішельє, поляки про Міцкевича, росіяни про Пушкіна, болгари про болгарських діячів та Івана Вазова, греки про грецькі колонії та купців і так далі, і тому подібне... Наскільки ці народні історії зазвичай реалізуються лише в конфронтації з міфом, настільки історії міжнародні та міфічні підривають наявні реалії: низькопробні готелі, розбиті дороги, грубе обслуговування, найгірші у світі таксисти з неможливим нахабством, загальна біднота, що помітна за фасадом метрополії. Достатньо іноді підняти голову, щоб побачити над люксовим магазином на Дерibasовській суцільні руїни поверхів тієї самої кам'яниці над магазином. Звісно, бувають нестерпні приїжджі, яких нічого не задовольняє. Більшість відвідувачів, включаючи невдоволених, не турбуються тим, що тут не найкраще, що ніхто не бачить тут загального блага, того, що за порогом власного дому, — чистих вулиць, естетичного та придатного публічного місця.

Усі ці нещастя — у цьому погоджуються співрозмовники — винагороджуються несподіваною доброзичливістю одеситів. Ви питаєте у них про дорогу, а вони можуть посваритися між собою, з'ясовуючи, як допомогти людині — і це не міф. Хто з цим не стикався, не повірить.

Ясно, що не всіх ця доброзичливість стосується, і таке трапляється в усьому світі: і у тих, хто загубився, і у тих, хто намагається допомогти.

А одесити? — Чи цікавлять їх ці історії чужоземних візитерів їхньої метрополії? Не дуже. Краще історія та політика. Вони видають книжки про свої вулиці, сперечаючись про їх назви...

«Анна Стремінська, старший науковий працівник в одеському музеї літератури, поетеса:

— Я корінна мешканка одеської Слобідки, старої, досить специфічної частини Одеси. Звісно, і я, і мої батьки зраділи, коли деяким вулицям Слобідки повернули давні історичні назви. Але не всім. Наприклад, біля мене знаходиться вулиця Матюшенка. Чи треба пояснювати, що це саме Матюшенко спровокував криваві події на броненосці «Потьомкін»? Він особисто вбив п'ятьох із семи офіцерів броненосця. Якщо міркувати про декомунізацію серйозно, а не для чергового ритуального акту, передусім я б стерла ім'я вбивці з мапи міста.

Я чула, що Олена Павлова, Олександр Ройтбурд, Фелікс Кохрихт пропонували, аби увічнили ім'я талановитого художника Валентина Хруща. Він як раз мешкав на вулиці Матюшенка. Дехто скаже, що він жив і на вулиці Пантелеймонівській. І це правильно! Але я проти того, щоб змінювати вкорінені назви. Натомість стирати такі назви, як вулиця Матюшенка, потрібно. І якою чудовою була б назва — вулиця Валентина Хруща!»¹⁵.

Яка гаряча дискусія, які емоції!

Я небагато зустрів одесофобів. А якщо траплялися, то це були або люди, які перекроюють весь світ на люксовий, у якому живуть у колі євроамериканської культури, або люди з історичними упередженнями, у яких Одеса

(15) Див. «Одеський альманах» № 66, Одеса, 2016, Дерибасовская & Ришельевская, с. 8.

асоціюється з убивством євреїв, «анексією» її Україною (прихильники Ново- та Малоросії), або колишня імперська слава їхнього «радянського» краю (малочисельні поляки, багаточисельні росіяни). Значно більшу групу становлять одесоприхильники. Таких тисячі. Правду кажучи, тих з-за кордону налякала війна, з 2014 по 2016 роки їхня кількість в Одесі постійно та тривожно зменшувалася...

Обидві Одеси — для туристів та для одеситів — живуть у симбіозі. Та друга часто живе з першою. Та перша є фіговим листком, що закриває сором'язливі місця тієї другої. Обидві чекають. На туристів. І на те, що прийде.

А що прийде, ніхто не знає. Якщо «це» прийде то, як повчає історія, прийде воно на якийсь час. А що буде потім? Одеса.

d.

Одним з найважливіших переконань одеситів про свою історію та сучасність є те, що вони живуть в багатонаціональному, багаторелігійному, толерантному суспільстві. Звісно! З кінця XVIII століття національний склад міста дійсно сильно змінився, але це завжди було місто різних релігій та народів: різної «більшості» та різноманітних «меншин», які тут жили: болгар, греки, татари, створюючи важливе культурне, політичне та економічне середовище¹⁶.

(16) Див. Одеса в Wikipedia: у 1897 році тут мешкало: росіян — 44.09 %, євреїв — 30.83 %, українців — 9.39 %, поляків — 4.31 %, німців — 2.54 %, греків — 1.23 %, татар — 0.36 %, вірмен — 0.35 %, білорусів — 0.31 %, французів — 0.28 %. У 1939 році: євреїв — 33.26 %, росіян — 30.88 %, українців — 39.60 %, поляків — 1.46 %, німців — 1.39 %, болгар — 0.82 %, молдаван — 0.43 %, вірмен — 0.38 %. У 2001 році: українців — 61.6 %, росіян — 29.0 %, болгар — 1.3 %, євреїв — 1.2 %, молдаван — 0.70 %, білорусів — 0.60 %, вірмен — 0.40 %, поляків — 0.20 %. У XXI столітті Одеса стала, як бачимо, де факто не багато-, а двонаціональною — російською та українською.

Тому мультикультурність та поліетнічність Одеси не піддається сумнівам. При цьому треба додати, що всі складові національно-релігійної мішанини створили однак певну цілісність: досить (але не повністю) інтегрована міська громада. Процвітання з економічного погляду — як цілісності — добре, про що свідчать вулиці, кам'яниці та палаци міста. Але міфом є те, що в Одесі живуть тільки багаті, купці, дворяни, міщани та люди культури. Порт притягував передусім найбідніших¹⁷. Одеса теж мала свою страшну бідноту, свій пролетаріат. Звідси тут з'явився відомий злочинний світ. Не це однак важливо. Варто підкреслити, що постійне збагачення вже багатих відбувалося часто за кошти та сили тих бідняків, які з провінцій прибували сюди за хлібом. Одеса ставала простором безумовної економічної конкуренції й іноді це давало страшні результати. Про це зіткнення бідності з багатством повідомляли газети, в тому числі й польські:

«Цей міський пролетаріат є елементом прогресивного суспільства. Він змінюється як саламандра, рухливий, як рідке срібло; схильний до змін, бо нічого втрачати; схильний до крайнощів, бо має непевні засоби існування. Пролетаріат породжує людей науки, бо потреба штовхає на все; породжує шахраїв, злодіїв, шулерів та негідників найвищого ґатунку, бо бідність та голод до чого тільки не приводять. У будь-якому разі пролетаріат витворює зі свого нутра екземпляри виразніші, чіткіші та об'ємніші за решту натовпу, за клас селян та дворян (які володіють землею), за клас купецько-міщанський, що посідає цілі великі та малі міста. Отже, скажу вам кілька слів про одеський пролетаріат. За винятком кількох десятків великих та заможних господарів, яких занесло до Одеси різними

(17) A. Janicka, „1055 wiorst od Warszawy”. *Odessa pozytywistów*, „Przegląd Tygodniowy” 1866–1876, [w:] *Odessa w literaturach słowiańskich...*, s. 657–669.

вітрами, за винятком 5–6 тисяч мешканців, що володіють нерухомістю, місто є притулком пролетаріату, його налічується від 140 до 150 тисяч. Чи працює цей пролетаріат? Так, працює. Працює в магазинах, на фабриках, в конторах, урядах тощо, працює на землі та під водою, будує будинки на землі, закладає фундамент порту на морському дні. Ця праця оплачується, вона обмежена годинами (фізична — від 6-ї ранку до 6-ї вечора, змішаного характеру, в тому числі підрахунки, розподіл тощо — від 9-ї чи 10-ї ранку до 3-ї чи 4-ї після полудня), відпочинок досить значний. Що з ним робить тутешній пролетаріат? Як використовує час? Спершу, переодягається чи не переодягається: костюми та розкіш тут вважається святим моральним обов'язком. Переодягнені вони тягнуться в холодок (якщо це літо) вшанувати культ Бахуса й Астарти¹⁸.

Сліди тієї скандальної, бідної Одеси знаходимо в брехливих, пропагандистських «радянських» романах про добрих чекістів та одеських бандитів:

«Побачив теж і іншу Одесу — смердючу, яка влаштувалася за Пересипом, таємний та явний притон на Молдованці. Царювали там покидьки суспільства. З настанням сутінок вони висипали на вулицю. Але і вдень тут було неспокоїно...

Якось Олексій з Пашкою поверталися з порту, де того дня ловили рибу. Кожен мав свою в'язку бичків і шлях їхній пролягав у бік Привозу — галасливого одеського ринку, який мав погану репутацію»¹⁹.

Міф масової культури — це Одеса кримінально-сенсацийна, шпигунська, так би мовити гангстерська та

(18) *Z Odessy*, „Przegląd Tygodniowy”, Warszawa 3 (17) września 1872, nr 27, s. 216.

(19) A. Łukin, D. Polanowski, *Spokojna Odessa*, przeł. T. Achmatowicz, Warszawa 1967, seria „Przekłady z literatury radzieckiej”, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1967, s. 23.

люмпен-пролетарська — має своє коріння не в вигадках, а в реальності міста, де неймовірно багатство стикалося з найжахливішою бідністю пролетаріату.

Складно було не зауважити, що це призводило до суспільних конфліктів. Однією з форм конфлікту — жахливою та вражаючою — були погроми євреїв. І Одеса, й ціла Україна — хоча тут люди, в тому числі євреї, жили в симбіозі з оточенням — у XIX і XX столітті увійшли до колективної уяви американців і західноєвропейців як простір антиєврейських погромів і ексцесів, а потім як край неймовірного варварства в епоху Голокосту.

Якщо йдеться про XIX століття, то мир між євреями та іншими групами населення продовжувався не довше, ніж перша чверть століття. Думку про Одесу в усьому світі формують сьогодні лише дві книжки.

Перша — Чарльз Кінг «Одесса. Геній і смерть у місті снів» (книга, яка була видана також польською, а в США у 2015 році була визнана «єврейською книгою року»²⁰). Вона зображує ностальгічний і водночас звинувачувальний образ Одеси, що спирається на факти пам'яті однієї етнічної спільноти. Це образ втраченого дому, певного роду Аркадії євреїв, яким погроми і Шоа принесли знищення.

Друга книга, дуже суттєва, це твір Патриції Герлігі «*Odessa. A History 1794–1914*», який фіксує в окремому підрозділі (*Pogroms*) історію насилля над євреями, вписуючи її в модель гострої економічної боротьби, яка закінчилася на вулиці:

«У першій половині XIX століття багато етнічних груп Одеси жило у взаємній толеранції і навіть у гармонії.

(20) Ch. King, *Odessa. Geniusz i śmierć w mieście snów*, przeł. H. Rustuła-Lewicka, Czarne 2016. Pierwodruk: *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams*, W. W. Norton and Company 2011. У 2011 році книга отримала нагороду *National Jewish Book Award* в категорії «Писання на архівних матеріалах» (*Writing Based on Archival Material*).

У межах власних середовищ вони вели спільну соціальну діяльність та релігійні практики, організовували навчання своїх дітей, продавали вироби членів своєї спільноти через харитативні й добродійні товариства. Антиєврейські рухи мали місце в 1821, 1849, 1859, 1871 і 1881 роках, але здається, що ці зіткнення від початку обмежувалися взаємною нелюбов'ю між греками та євреями і не мали великих масштабів.

У другій половині століття євреї, як ми бачили, стали другою за величиною етнічною групою в місті. Більшість їх в Одесі були асимільованими, русифікованими, освіченими й культурними, багато осіб було заможними, хоча, ясна річ, не всі»²¹.

Якщо праця Патриції Герлігі обривається на 1914 році, то книга Діка показує Одесу аж до наших днів. Який їх вплив на образ міста? Судячи з кількості цитат — величезний. У неомарксистських і «редагованих» згідно з політкоректністю західних журналах саме погроми й події Голокосту є найважливішими моментами історії міста²². Складно цьому дивуватися. З одного боку суспільство Заходу офіційно не толерує антисемітизму

(21) P. Herlihy, *Odessa. A History 1794–1914*, Cambridge, Massachusetts, wyd. 2, 1991, s. 299–300 (podrozdział: *Pogroms*): «In the first half of the nineteenth century, Odessa's many ethnic groups lived in mutual toleration and even in harmony. Within their own circles they shared social activities and religious worship and arranged for the education of their children; they promoted the welfare of their members through charitable and benevolent associations. Anti-Jewish riots had, to be sure, occurred – in 1821, 1849, 1859, 1871, and 1881. But the friction seems to have been initially limited to an animosity between Greeks and Jews, and the riots themselves did not take on monstrous proportions. In the latter half of the century, Jews, as we have seen, came to constitute the second largest ethnic community in the city. Odessa's many Jews were for the most part assimilated, Russified, educated, and cultured; many (though far from all) were prosperous».

(22) S. Natkowich, *Odessa as „Point de Capital”: Economics, History, and Time in Odessa Fiction*, „Slavic Review” Vol. 75, No. 4, Winter 2016, pp. 847–871.

в жодній формі, це стосується передусім еліти, з іншого боку процес розрахунків з минулим, з антисемітизмом на українських землях почався пізно (у ХХІ столітті) і в несуттєвому масштабі. Без сумніву, героїчна боротьба українців за незалежність від Росії, війна на Донбасі, анексія Криму, хаос у геополітиці після 2016 року затримують зрілу дискусію не лише про те, що в ХІХ столітті та 1905 році призвело до погромів, але й передусім про жахливі злочини проти євреїв, які вчинили німці та їхні союзники (румуні) під час ІІ світової війни. На Заході, в Ізраїлі й навіть Америці задають питання: як поводитися українські сусіди тих євреїв у годину випробування?²³ Те ж питання поставлене полякам, литовцям і чехам.

Якщо Україна колись (у що треба вірити) відіб'є російську агресію, то відповідь на це питання буде дана після дискусії — напевно, ще більш бурхливої, ніж польсько-українська дискусія 2015–2018 років навколо волинської різні.

Тим часом Одеса несе ту пляму, той тягар, з яким після 2000 року намагається якось впоратися. Як це найчастіше буває, акцент робиться на тому, що сьогодні в Одесі живе численна й досить успішна єврейська спільнота, представники якої помітні на вулицях міста²⁴. До книгарень повернулися українсько- та російськомовні книжки про історію одеських євреїв. У календарях і

(23) Це питання, а часом і звинувачувальний тон помітно на інтернет-сторінках, які описують погроми та Голокост в Одесі: *Pogromy Żydów w Imperium Rosyjskim, Masakra w Odessie [rumuńskie mordy w 1941 i 1942 rok]*, *Anti-Jewish pogroms in the Russian Empire, Odessa pogroms* [ang]. Див. R. Weinberg, *Workers, Pogroms, and the 1905 Revolution in Odessa*, „The Russian Review” Vol. 46, No. 1 (1987), pp. 53–75.

(24) Однак підкреслюється, що еміграція євреїв з Одеси до Ізраїлю у кінці ХХ століття змінила обличчя міста — безповоротно й у гірший бік. Це мало й інший наслідок — в Ізраїлі постало ностальгічне лоббі одеситів, які формують нарацію про це місто

компендіумах знань про місто єврейський мотив з'являється дедалі частіше. Видано листи Жаботинського. У 2016 році організовано «Дні Жаботинського» в Одесі, з okazji чого було видано спеціальну газетку²⁵. Дедалі частіше публікують історичні свідчення. Я був зворушений красивим російсько- та англомовним виданням «Одесса в 1870-х в литографиях В. Вахренова (*Odessa in 1870s in lithographs of V. Vakhrenov*, 2016), що містила розділ із літографіями, на яких Вахренов зобразив погром 1871 року: *Reportage drawings of V. Vakhrenoc on Pogrom in 1871*²⁶. Те, що складно собі уявити, тобто ту стихію дикості, якій віддається оскаженілий натовп, можна тут побачити в динаміці. Коментар становить фіксацію генези погрому, антипатії між єврейськими та грецькими мешканцями міста, свідчення допомоги євреям, яку надавали одесити, і докази дивної байдужості царської влади, дії якої закінчувалися якимись апеляціями²⁷.

Йдеться насправді не про цей погром, а про те, що його репрезентації уже можна знайти в одеських книгарнях — від радянської маніпуляції фактами через неспокійне мовчання 1991–2010 років, до намагання розповісти про те, що болить, — це без сумніву, апогей суперечки між одеситами. Передусім росіянами, українцями, одеськими євреями, й усіма іншими народами й конфесіями, які селилися в Одесі чи досі тут мешкають. Треба

(25) Дні Володимира (Зеєва) Жаботинського було організовано 2016 року в Музеї Літератури.

(26) *Odessa of 1870s in lithographs of V. Vakrenov*, seria: „Odessa of XIXth Century in Paintings, Lithographs and Photos”, T. I, red. A. Skokolskiy, V. A. Prodaevich, Odessa 2016.

(27) Див. там само, с. 122: „During this pogrom, 6 people were killed and 21 injured, 863 houses and 522 businesses either were destroyed or suffered considerable damage. According to the newspaper «Jewish Chronicle», the pogrom missed no neighborhood and no streets where Jechsh people were living. Thousands of people were left homeless”.

пам'ятати про делікатність цієї ситуації — тут живуть православні (кілька патріархатів, у тому числі московський), католики, греко-католики, вірні юдаїзму, але також татарські та турецькі мусульмани, віряни ісламу родом з Росії, Закавказзя, Середньої Азії та Казахстану.

Те, що в колі євро-американської культури є лише дебатами про історію, тут, в Одесі, отримує інший контекст — стає операцією на надзвичайно делікатному, крихкому суспільному організмі, що складається з десятків чи навіть сотень складників. Те, наскільки делікатна й страшна ця ситуація, показали нам події 2 травня 2014 року, коли в Одесі в палаючому будинку загинуло 48 осіб.

Досі вибухають бомби, підкладені «дружньою» рукою диверсантів. У свою чергу інша, невідома, рука малює на стінах будинків заклики до возз'єднання з Росією. Ситуація надто крихка та заплутана. І це лише одна сторона медалі. Друга — в тому, чи, окрім тих елітарних подій на кшталт «Днів Жаботинського» чи видавання книжок, відбуваються загальні й реальні зміни у свідомості одеситів щодо їх ставлення до спільної — єврейської, російсько-української, одеської — історії? Скільки з них готові до змін, переворотів, до дискусій?²⁸ Щось треба робити, щоб порушити цю тему. Чи дозволить це історія?

Чи дискусія про антисемітизм можлива? Чи Одеса має лишитися, як ціла Україна, назавжди втраченою землею для єврейської пам'яті? Чи одесити не потребують дискусій про погане минуле так само, як не потребують

(28) Це ключове питання: про стан суспільної свідомості про антисемітизм, про ставлення громадян України до антисемітських висловлювань: пор. J. Osterhammel, *Antysemityzm*, [w:] tegoż, *Historia XIX wieku. Przeobrażenie świata*, red. W. Molik, przeł. J. Drozdowska-Broering, J. Kałążny, A. Peszke, K. Śliwińska, Poznań 2013, s. 1142–1151.

знань про все те, що доброго принесли євреї до їхньої спільної двохсотлітньої історії? Скільки вдалося створити разом, співпрацюючи в межах одного суспільства — в Місці, бо Одеса для всіх була Місцем, а не просто «простором»...? Це питання майбутнього.

е.

Повернімося до іншої Одеси, тієї з кінця XVIII століття. Її заснувала Катерина Велика, але будували французи, італійці, іспанці, греки. Їх вклад увічнено в назвах вулиць (Дерибасівська, Рішельєвська...), пляжів (Ланжерон), шкіл (Рішельєвський Ліцей, який у 1865 році перетворили на Університет). Одесити, а особливо та їхня найбільш освічена частина, люблять романську традицію і вважають свою чорноморську, урбаністичну ідентичність і ментальність за *differentia specifica*. Словом, вважають себе другими французами, яких море викинуло в цій вузькій затоці між Кримом і Бессарабією. Ніхто тут не чув, щоб одесит визнавав свою належність до якоїсь іншої ідентичності — грецької, єврейської, польської чи татарської. Одеситом можна бути або повністю, або цілковито.

Тож усі без винятку одесити культурно є потомками графа Рішельє і його численної романської культурної родини, яка під кінець XVIII століття й протягом першої половини XIX століття сформувала це місто. Німкенья, Катерина Велика, росіянин Пушкін і француз де Рішельє, який після виконання своєї місії в Одесі повернувся до Франції, щоб прийняти владу над країною, видаються фундаторами ідентичності міста аж до епохи Майдану (21 жовтня 2013 – 23 лютого 2014). Історія Одеси з цієї точки зору нагадує короткий переказ історії США з їхніми батьками-засновниками та прагненням до сучасності. Швидко, інтенсивно, будь-якою ціною — аби тільки жити вперед.

Ця французька генеза міста й генеза ментальності одеситів є чудовим акцентом їх заплутаної ідентичності²⁹. Вона прекрасна й мудра, якщо подивитися на карту. Одеса є кресами, провінцією — далеко від Москви, Києва, Харкова, Риги, Варшави, Відня, Бухаресту. Для турків і народів Кавказу вона — заморський домініон, далека земля. Але одесити спрямовують свої прагнення в іншому напрямі — до Москви, Києва, Відня, Парижу. Це парижани Чорного моря³⁰. Так вони підсолоджують свій комплекс віддаленості, «портовості», провінційності. Чужоземці, нечисленні з тих, хто досягає цього шару одеських уявлень про самих себе, дивляться на них з насмішкою. Ось ще кілька французів, італійців, німців, яких імперія використала, найняла та вшанувала. Ці французькі ілюзії свідчать радше про незрілість і коротку історичну пам'ять. Вони унаочнюють, що ідентичності Одеси поки що не існує, вона лише формується. Одеськість вловима лише в двовіковому *in statu nascendi*. «Це» є, воно вилуплюється, відбруньковується, змінюється.

Одеса, немов пані Боварі, яка читає сентиментально-сльозливі романи типу «Поль і Віржині» Бернарденна

(29) Варто підкреслити, що родовиті французи на початковому етапі розвитку міста становили мінімальний відсоток мешканців (0,28%), а пізніше взагалі зникли зі статистик. Див. також: S. Gervas, *Odessa et les confins de l'Europe: un éclairage historique*, [w:] J. S. Gervas, F. Rosset, *Lieux d'Europe. Mythes et limites*, Paris 2008.

(30) При цьому «Парижем Сходу» часто називають Бухарест. Іронія долі — саме румуни відзначилися страшними вбивствами одеських євреїв під час II світової війни.

Таких «Парижів» насправді багато в Європі — Бухарест, Варшава, Одеса. Бейрут теж називають «Парижем Сходу». Більше того, Пномпень у Камбоджі, Прага, Бухарест, Санкт-Петербург, до того Тбілісі, Краків, Щецин. Див. *Ile jest „Paryżów wschodu”?*, „Światowidz. Inne Widzenie Świata” (Internet); B. Brzostek, *Paryże innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek*, Warszawa 2015.

де Сен-П'єра. Вони ніжні, видавлюють сльози, але не вийде так жити, як їхні герої, і навіть не вийде так солодко померти, бо треба жити. А життя — таке життя, відомо. Як-то кажуть в Одесі.

Місце Одеси невеликою мірою окреслює «франкофонська» розповідь про творіння. Це місце визначає політична мапа, а на ній від 1991 року Одеса належить Україні. Ніби так, а ніби ні. До Євромайдану це питання було в підвішеному стані: усі спілкуються російською, українськість не вдається вихопити, принаймні на вулиці. Трапляються зухвалі зачіпання офіціантів і «швейцарів» — «Це не Україна!». Одеса чекає двадцять років, замислюється, вагається. Наростає прихований, невисловлений, придушений конфлікт³¹. У певному вимірі цей конфлікт послаблює Майдан, це молоді одесити, ті російськомовні, організовують «свято вишиванки», перевдягають у вишивані сорочки пам'ятники Катерини та Рішельє. Діти на Приморському бульварі пишуть листи до українських солдат, до міста «входять» українські мережеві фірми й кав'ярні, в яких до клієнтів звертаються лише українською. Українських вивісок теж не було раніше. Але все це не перекреслює російськомовної історії міста, в якому українська культура також мала свої етапи й епізоди³². Місто, яке — як підкреслюють українці — протягом століть до рішення Катерини (1794) існувало як турецька фортеця і грецька

(31) Між 1991 і 2010 роками багато мешканців Одеси пристосувалося до нової ситуації. Русисти перекваліфікувалися на компаратистів і україністів. Дедалі більше осіб вивчає мови Євросоюзу, консулати ЄС мали постійні черги за візами, багато хто зав'язував бізнес-контакти з Європою. Одесити масово подорожували до країн ЄС, у тому числі до Польщі та країн Середземномор'я.

(32) Див. Н. Малютина, *Поэтика высказывания в пьесах одесских драматургов Анны Яблонской и Александра Марданя*, Rzeszów 2016; *Dramat w nowych ujęciach teoretycznych. Studia slawistyczne*, red. J. Ławski, N. Maliutina, Białystok – Odessa 2014.

колонія. Імперіальна, російська Одеса становить лише епізод у такому погляді на це місто.

Чи це означає, що Одеса мала б перейти на українську мову? Ні. Досі 29 % мешканців визначають себе як росіяни. Напевно їх, росіян, навіть більше, а переважна більшість тих, хто декларує власну українськість, говорять вдома російською. Наскільки певними й тривалими є декларації одних і інших? Про це слушно запитає кожний приїжджий.

Одеса є — перефразовуючи відому формулу — є там, де її немає — у Франції, в Росії. І навпаки — Одеси немає там, де вона реально є, тобто в Україні. Чи це так? Чи Одеса відчуває себе тим, ким не є насправді, і не відчуває своєї ідентичності, яку має — слов'янську, російську і/або українську? І її багатокультурність? Одеса виявляється змінною, мов хамелеон: царська, французька, радянська, контрреволюційна, українська, російська, єврейська, турецька, грецька. Бозна яка ще. У відповідному моменті така, якою повинна бути. Яка? Чорноморська. Одне точно — Одеса походить з-над моря, що зветься Чорним.

Я б не хотів примножувати каламбури й парадокси, хоча вони краще описують феномен «одеськості», ніж прості висловлювання типу «є так і так». Точно існує багато Одес — російська, українська, інші... Усі вони сьогодні зустрічаються в просторі міста Одеси, розташованого в Україні. Щоб політичний простір у державі трансформувався в обжите місце в державі, просто потрібен час. Чи Одеса матиме цей час?

f.

„F” як Франція... Так! Добре було б завершити писати про Одесу романськими фантазіями, що виражають лиш прагнення до вічного спочинку в Аркадії мистецтва, добробуту й миру. Або навести якийсь красивий вірш про місто і його Море...

Сходи Потьомкіна великими кроками
 Сходять поволі до світу диваків,
 Де з яйця вилуплюється товсте немовля,
 А одразу після нього,
 За його спиною, високі люстра
 З водного кришталю оздоблюють
 Маленький краєчок землі, який лишився
 На сонячній орбіті після великої
 Космічної катастрофи,
 Яку Бог зчинив під час
 Створення світу, немов з неухважності,
 Розлив каву без молока й мимоволі
 Створив Чорне море.³³

... Але все це ілюзії, ілюзії та лише ілюзії. Одесу не створив Бог, вона не постала в пустелі зусиллями грецьких богів; її не створила ілюзія, якою є поезія. Це поезія про Одесу постала одразу після неї. Якщо поглянути на неї холодним поглядом, то видно, що тримає це місто, що прив'язує цих людей — порт. Море і порт. З порту, до порту, в порту. Торгівля, купівля-продаж, ввіз-вивіз³⁴. З XIX століття з Одеси надходять рапорти — причалило стільки, відчалило стільки... З суші в море, з України залізницею до Одеси, Херсону, Севастополя... і далі в світ. Економіка. Це відбувається в місці, де всі всім оголосили пакт про ненапад: Турція Балканам, Закавказзя Турції, Балкани Австро-Угорщині й Турції, Росія — всім і врешті навіть Україні. І в такому місці світу, щоб вижити, треба мати те *superego*,

(33) P. Skrijka, *Port pasażerski w Odessie*, [w:] tegoż, *Kręta droga do Odessy*, s. 62.

(34) Zob. Ł. Zabielski, *Michała Grabowskiego i Apollona Skalkowskiego „Historyczny obraz miasta Odessy”*; M. Rutkowski, *Rozwój, handel i transport odeski w opisie „Gazety Urzędowej Królestwa Polskiego”*, [w:] *Odessa w literaturach słowiańskich...*, s. 215–246, 247–268.

те уявлення про себе, яке тебе створює і підтримує, щоб вижити. Треба працювати, жити, відпочивати.

В Одесі зібралися бідність і краса всієї Центрально-Східної Європи, Балкан, турецької частини Азії, Кавказу і також України. Щоб тут вижити, треба чекати (на що?), мовчати (про що?), вірити, що саме тут є наше, твоє, моє Місце. Тобто: дім. Теплий, добрий, овіяний материнською турботою дім одеситів³⁵.

І наперекір усім лихам світу, злостивості туристів, заздрості сусідів одесити мають право думати й відчувати, що Одеса є щасливим Місцем на карті світу, їхнім домом.

Так вони й думають. І чекають на те, що прийде. А що прийде, ніхто не знає. Якщо «це» прийде, то, як повчає історія, прийде воно на якийсь час.

А що буде потім? Одеса.

(35) Про Одесу також див. „Midrasz. Pismo Żydowskie” 2014/4: *Odessa grzechu, handlu i literatury* [nr monograficzny]; B. Brzostek, *Paryże innej Europy. Warszawa i Bukareszt, XIX i XX wiek*, Warszawa 2015; P. Kościński, *Politycy i gangsterzy. Korespondencja z Odessy*, „Rzeczpospolita” 1998, nr 87; M. Stekel, *Dramat w Odessie*, „Tygodnik Powszechny” 2014, nr 19; Ch. King, *Dzieje Morza Czarnego*, przeł. Z. Piotrowska, Warszawa 2006; Ch. King, *Miasto śmiechu i przemocy : z amerykańskim historykiem Charlesem Kingiem rozmawia Kamil Całus*, „Nowa Europa Wschodnia” 2017, nr 6; J. Pomianowski, *Sodoma i Odessa. Wariacje, domysły i piosenki na temat „Opowiadań odeskich” Izaaka Babla*, Kraków 2008.

III.6. РОМАНТИЗМ ПОЗА ВЕКТОРОМ «ВПЛИВУ». МОДЕЛЬ АМЕРИКАНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО РЕЗОНАНСУ

Не люблю геніального дев'ятнадцятого століття

Чеслав Мілош,
«Видіння над затокою Сан-Франциско»¹

1. Свобода: фундаментальна ідея

Історію польсько-американських літературних та культурних зв'язків ХІХ століття можна визнати частково написаною. Існує багато текстів, в яких обговорюється літературна діяльність поляків на американському континенті, але як і раніше, ніхто не замислюється над їх загальним оглядом, не намагається сконструювати модель цих стосунків. Польські праці донедавна зосереджувалися головним чином на інтерпретаціях міфів Костюшка та Пуласького в обох культурах². Тим часом з багатьох причин варто придивитися до цих стосунків детальніше.

(1) Cz. Miłosz, *O tamtym stuleciu*, [w:] *Widzenia nad Zatoką San Francisco*, Kraków 1989, s. 46

(2) B. Grzeloński, I. Rusinowa, *Polacy w wojnach amerykańskich 1755–1783, 1861–1865*, Warszawa 1973; P. Mitzner, *Teatr Tadeusza Kościuszki : postać Naczelnika w teatrze 1803-1994*, Warszawa 2002; Kazimierz Pułaski w polskiej i amerykańskiej świadomości : materiały z polsko-amerykańskiej konferencji naukowej w Warce-Winiarach, 8–10 października 1997 r. , red. J. Maciejewski, E. Bem-Wiśniewska i J. Wójcicki, Warszawa 1998; *Kazimierz Pułaski w 230. rocznicę śmierci : materiały z sesji naukowej zorganizowanej 7 grudnia 2009 r. w Muzeum Niepodległości w Warszawie*, red. I. Stefaniak i K. Kucharski, Warka 2009.

По-перше, літературні зв'язки між американською та польською культурою в період романтизму та й усього XIX століття є по суті американсько-східно-європейськими. Усе, що приходить до польської культури з Америки, транслюється для слов'янських і прибалтійських культур. Головним носієм цього культурного трансферу була в першій половині XIX століття творчість та особа Адама Міцкевича, а в другій половині — публіцистика варшавських позитивістів, ентузіастів цивілізаційного прогресу³.

По-друге, долі обох суспільств перетинаються у кінці XVIII століття. Історія американської боротьби за свободу — це інвертоване відображення польської історії падіння держави. Америка входить у XIX століття вільною, Річ Посполита зникає з мап. У Америці колонізовані незабаром стають колонізаторами, у Польщі недавні колонізатори східної Європи стають колонізовані Росією, Пруссією та Австрією. Це створює підстави для потужної культурної аналогії, основою якої є фундаментальне ставлення в різних вимірах до ідеї свободи. На ґрунті цієї ідеї політичні та господарчі, культурні та літературні діалоги Америки з Центрально-Східною Європою розвиваються до сьогодні.

Польсько-американські культурні та суспільні зв'язки від XVIII століття розвиваються на двох рівнях: елітарному, який формують польські мандрівники, письменники епохи Просвітництва, глибоко вражені американським феноменом свободи (Юліан Урсин Немцевіч, Томаш Каєтан Венгерський, Маврицій Бенювський — усі вони залишили багато писемних свідчень «просвітницької» зустрічі з американською культурою та її політичною, літературною, військовою елітою). На другому рівні

(3) *Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewsko-polskie związki naukowe i kulturowe*, red. M. Dawlewicz, I. Fedorowicz, A. Kałeda, Wilno 2014; *Pożytywiści warszawscy: „Przegląd Tygodniowy” 1866-1876*, Seria I: *Studia, rewizje, konteksty*, red. A. Janicka, Warszawa 2015.

егалітарний, масовий діалог, встановлений з наступними хвилями польської та центрально-європейської заробітчанської та селянської еміграції, яка добирається до Америки у другій половині XIX століття. Цей рівень призводить до появи, з одного боку, негативного образу поляка в американському суспільстві (як не дуже цивілізованого простака), а з іншого боку — іронічного образу американця — ковбоя родом з вестерну (в сучасній ліберальній версії: військовий гегемон, який трактує цілий світ як простір для підкорення).

Обидва міфи — елітарний та егалітарний — поєднує фундаментальна для польсько-американських стосунків, засновницька для уявлених стосунків Америка-Польща міфобіографія (міфічна, міфологізована біографія) героїв боротьби за свободу: Костюшка та Пуласького⁴. Треба підкреслити, що ця історія заснування була створена в кінці XVIII століття і культивувалася протягом всього XX століття до сучасності. Однак мало хто знає, що її розвиває і зберігає саме польський романтизм.

2. Романтизм: таємний код американсько-польських реляцій

У цьому місці ми доходимо до вступних ключових констатацій: елітарне коло XIX-вічних американсько-польських літературних реляцій є втраченою ланкою польсько-американських культурних зв'язків. Це пояснює багато явищ в стосунках між Америкою та Польщею в XX та XXI століттях (про що розповімо в кінці). Проте набагато важливішим для польських дослідників залишається — навіть зараз — XIX століття, «романтичні» явища, такі як німецько-польський

(4) Por. L. Pastusiak, *Polacy w zaraniu Stanów Zjednoczonych*, Warszawa 1977; Z. Lewicki, *Historia cywilizacji amerykańskiej. Era tworzenia 1607–1789*, Warszawa 2009.

культурно-літературний трансфер, зв'язки з англійцями, французами, росіянами, українцями та народами (культурами) Сходу. Перераховані вище нації відіграли важливу роль у народженні та розквіті польського романтизму, але їхній вплив — часом дуже сильний — був досить коротким та не надто творчим. Після великого захоплення Шиллером, Гете та Гердером, яких польські поети сприймали як романтиків (*sic!*), одразу після листопадового повстання (1830/1831) настало несприйняття німецьких інспірацій. Французький вплив був найближчим до американської моделі: польський романтизм був зачарований наполеонівською республіканською ідеєю і головним чином усе XIX століття літературно залишився вірним їй⁵. Це була близька полякам ідея свободи, яка оживає фантомом великої людини, спасителя, визволителя з есхатологічними особливостями. Англійська література вплинула на польський романтизм дуже сильно — від Шекспіра до Скотта, Байрона, Мура, але вже після 1830 року вона стає штучною конвенцією, підданою іронічному протесту. Складний та довготривалий вплив російських, українських та східних тем. Щодо всіх цих літератур та культур можна говорити про дуже складні процеси «впливу» — реакція польських романтиків на реальні «впливи», сила яких слабне після листопадового повстання 1830 року.

У світлі деяких ідей концепції Гарольда Блума⁶, перша фаза польського романтизму пов'язана з трансформацією «впливів» європейських, проте вже в наступній

(5) M. Janion, M. Żmigrodzka, *Napoleon [w:] Romantyzm i historia*, Warszawa 1978, s. 212–249; S. Treugutt, *Geniusz wydziedziczony. Studia romantyczne i napoleońskie*, Warszawa 1993.

(6) H. Bloom, *Łęk przed wpływem. Teoria poezji*; przekł. A. Bielik-Robson, M. Szuster, Kraków 2002; Польські нотатки до теорії Блума див.: M. Bąk, *Twórczy łęk Słowackiego. Antagonizm wieszczów po latach*, Katowice 2013.

фазі домінує центрально- та східно-європейська історія і необхідність реакції літератури на скандал історичного зла — розподілу Польщі, репресії Росії та Австрії після повстань та заколотів 1830, 1848, 1861 і 1863 років.

На цьому тлі помітна відмінність американсько-польських стосунків у першій половині XIX століття. Вона формується не в реляції «впливу»⁷ і реакції на той вплив, а відповідно до моделі, яку я би назвав *моделлю резонансу, циркуляції та трансмісії*. Підкреслю: ця «модель» є спробою суб'єктивного упорядкування неякісно вивчених явищ.

Запропонована модель стосується елітарного рівня культурних зв'язків. Спираючись з одного боку на міфобіографії Костюшка та Пуласького, а з другого — на десятки слабо вивчених і недооцінених інтелектуальних, ідеологічних, естетичних реляцій. Більшість із них була недостатньо інтерпретована. Модель культурного резонансу розвивається з романтизму і формується під кінець XVIII століття, потім — після хвилі селянської міграції другої половини XIX століття та в першій половині XX століття — затьмарена егалітарною моделлю, апелює до культурних стереотипів американця в Польщі та поляка в Америці. Вона — ця «народна» егалітарна модель, — ґрунтується на збереженні польських традицій емігрантами в Америці та увічненні міфів-стереотипів Америки в польській культурі.

Тим часом елітарна модель залишається латентною аж до хвилі еміграції з Польської Народної Республіки в період «Солідарності» і воєнного стану (13 грудня 1981 року). Тоді в польсько-американському культурному діалозі з'являється здивування нових польських емігрантів, вихідців з комуністичної країни (це часто інтелігенція,

(7) Маю на увазі як вплив окремого автора, так і взаємний вплив цілої культури.

представники вільних професій) домінуванням ХІХ-вічної народно-егалітарної моделі, що спирається на стереотипи. Одночасно в Америці поволі росте нова хвиля елітарної, як б сказав, ексклюзивної літературно-культурної течії. На її чолі стоїть Чеслав Мілош. Вона проявляється у вивченні американцями польської поезії: Герберта, Шимборської, Загаєвського (в Америці з'являється багато польських музикантів, режисерів, артистів). Обидві течії — елітарна та егалітарна — як і раніше, поєднує ідея свободи, символізована міфобіографією Костюшка та Пуласького і збагачена фігурою Івана Павла II⁸, що був не тільки очільником Католицького Костюлу, але й іконою польськості. «Польський Папа Римський» об'єднує обидві течії: народний католицизм емігрантів та елітарну традицію символічного польського романтизму.

Усі ці події мають глибоке коріння в романтичному культурному резонансі: з польського боку — в 123-річному іредентизмі про свободу; з американського — в епосі батьків-засновників, потім у громадянській війні та визвольних рухах. У польській культурі парадигмою мислення про світ, чиї цінності та сили не підірвало ані ХХ, ані ХХІ століття, залишається романтизм⁹. Це він розвиває цю «модель» культурного резонансу, яку активували поляки, що виростили з духу Просвітництва, які відвідують Америку, та американці, які відвідують стару Річ Посполиту.

(8) Jan Paweł II, *Dzieła zebrane*, T. XII: *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Ameryka Północna i Ameryka Południowa*, Kraków 2009.

(9) *Romantyzm i nowoczesność*, red. M. Kuziak, Kraków 2009; J. Ławski, *Mickiewicz — Mit — Historia. Studia*, Białystok 2010; *Słowacki/Grotowski: rekontekstualizacje*, red. D. Kosiński i W. Świątkowska, Wrocław 2010; D. Kosiński, *Teatra polskie. Rok katastrofy*, Kraków 2013; *Adam Mickiewicz. Dwa wieki kultury polskiej. Studia*, red. K. Maciąg i M. Stanisław, Rzeszów 2007.

3. Модель резонансу, циркуляції та трансмісії

Чим відрізняється культурний резонанс від Блумівського «впливу» та «реакції» на вплив? По черзі перерахуємо ознаки цього типу реляції:

- письменник не тільки не хоче приховувати вплив, а навмисно демонструє його;
- «вплив» виставляється не як сором'язлива залежність від праобразу, а показується як гідна аналогія, включена в категорії спорідненості, естетичного, інтелектуального, тематичного чи духовного підпорядкування;
- у випадку культурного резонансу зазвичай з'являється спільна ідея (тут: свобода), постать (тут: Костюшко та Пуласький) чи інші елементи культури;
- у випадку культурного резонансу безпосереднє сусідство територій обох культур частіше за все обернено пропорційне силі впливу (що більше віддалення, то сильніше та довше триває культурний резонанс);
- об'єднані в спогляданні загальної ідеї (постаті, символів тощо) учасники резонансної ситуації утримують свою незалежність за умови збереження солідарного взаємного ставлення;
- культурний резонанс означає, що «впливова» взаємодія замінюється на циркуляцію взаємодій: суб'єкт впливу піддається впливові того, хто спочатку був об'єктом його впливу — це стосується як окремих формацій культури, так і культур в цілому;
- взаємний резонанс та трансмісія цінностей — літературний «трансфер» — активує процес трансмісії цінностей та ідеї цього феномена до інших культур: через польську культуру елементи американського «культурного коду», ідеї та мотиви досягають інших центрально-європейських культур, натомість через американську (як посередника) проходять деякі елементи польського культурного коду. Які? Про це у кінці.

Саме так — у категоріях культурного резонансу¹⁰ — я бачу історію реляції Сполучених Штатів з Центрально-Східною Європою на тій її території, яка до кінця XVIII століття створювала багатонаціональну, багаторелігійну та багатокультурну державу — Річ Посполиту, що займала території Польщі, країн Прибалтики, Білорусії та України.

4. Мотиви та аналогії

На цих територіях у першій половині XIX століття сильно резонують культури — хоча це забутий голос, недосліджений. Я би хотів спочатку показати виміри цього резонансу на елітарному, ексклюзивному рівні, який відбувався в культурі першої половини XIX століття та домінував над романтизмом. Це бачення з польської точки зору, але воно покаже, як механізм резонансу змінюється в культурній циркуляції та трансмісії.

Народження польського романтизму (до 1822 року). Міф Америки, як землі обітованої та утопії свободи відчутно присутній у ранньому польському романтизмі. Молоді студенти з Вільно, філомати та філарети, проголошують постаті Колумба, Костюшка, Пуласького, Вашингтона символами спільності ідей і прагнень¹¹. Молодий Міцкевич пише сатиричну поему «Картопля» (1818–1821)¹², посиляючись на відкриття Америки Колумбом і цивілізаційні наслідки цієї події. Уже на початку епохи американська

(10) Альтернативною моделлю до моделі резонансу здається модель «культурного трансферу», яка краще описує зв'язок між культурами, що безпосередньо взаємодіють між собою. Пор. М. Копіж-Віесс, *Über Imitation zur Kreation. Zur Geschichte des deutsch-polnischen romantischen Kulturtransfers*, Leipzig 2011.

(11) Див. *Poezye Filomatów*, wydał J. Czubek, T. 1–2, Kraków 1922.

(12) A. Mickiewicz, *Wybór poezyj*, T. I, opr. Cz. Zgorzelski, Wrocław 1986, s. 35–60.

тема очевидна для молодих поляків. Вона походить зі спадщини Просвітництва, коли на початку ті студенти з Вільнюса були ревними послідовниками ідей цього періоду та старанними читачами Монтеस्क'є, Вольтера і Трембецького.

Лише в ХХІ столітті згадується інший проект романтизму. У 1815 році, ще до Міцкевича, у Відні польський князь та російський дипломат, Едвард Любомирський (1796–1823), створює проект підтримки польської культури за рахунок міфів і символів, посиляючись на приклад міфа про Фауста та німецької культури. Любомирський був дипломатом у Відні, Берліні та Лондоні. У своєму єдиному поетичному, високо оціненому творі «Могили в день смерті Тадеуша Костюшка. Лицарські думи» (Варшава, 1821) він поєднує оссіяністичні інспірації, англійську поезію могил із дослідженням американської біографії Костюшка, героя свободи в Польщі та Америці¹³. Працю Любомирського відкрито в Польщі лише зараз, у ХХІ столітті.

Ранній та зрілий романтизм (1822–1848/1855). Символічною фігурою цього періоду є Адам Міцкевич (1798–1855). Його найславніший твір має сильні американські акценти. У поемі «Конрад Валленрод», де вихваляється «зрада» як метод боротьби, прославлена в польській літературі та інших слов'янських літературах — у примітці називається одна з літературних інспірацій — твори Джеймса Фенімора Купера, а саме «Шпигун» та «Останній з Могікан»¹⁴. Пізніше в Римі Міцкевич зустріняється з Купером — ця зустріч з польським «філософом свободи» записана в американській біографії Купера

(13) Князь Любомирський в примітках до поеми обширно описує американські мотиви.

(14) Див. S. Chwin, *Literatura a zdrada. Od „Konrada Wallenroda” do „Matej Apokalipsy”*, Kraków 1993.

(гадаю, це питання належить досліджувати окремо)¹⁵. У творі Міцкевича «Книги польського народу і польського пілігримства» (1832), який перекладався найчастіше, Америка уособлює живий ідеал свободи, протиставлений порочній Європі тиранів. «Книги...» була широко відома та перекладалася у Франції, Ірландії, Америці, Росії¹⁶. Незважаючи на те, що «Книги народу...» твір полоніцентричного месіанізму, його читають як універсальну книжку всюди, де якась спільнота страждає від історичних обставин та репресій. Америка у цій книжці відображена як утопія, сучасний Новий Єрусалим¹⁷. Завдяки Міцкевичу це відображення проникає в інші культури, не тільки центрально-європейські.

Однак, значним чином цей американо-польський культурний резонанс проявляється у той момент, коли Маргарет Фуллер (1810–1850), американська засновниця фемінізму, зустрічає Адама Міцкевича¹⁸. Їхні близькі особисті стосунки показують, як і у випадку з Купером, другий полюс резонансної реляції: активується циркуляція ідей та образів. Завдяки зустрічі з Міцкевичем, Фуллер пише в американській пресі про польські справи. Польський поет надихається — що видно з його листів до Фуллер — її

(15) Контакти Міцкевича з Купером і Маргарет Фуллер описує біографія, яку в 2008 році видав Роман Р. Коропецький: *Adam Mickiewicz : the life of a romantic*, Ithaca, NY ; London : Cornell University Press, 2008 (переклад польською: *Adam Mickiewicz. Życie romantyka*, przeł. M. Glasenapp, Warszawa 2013).

(16) A. Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, wstęp M. Grabowska, Warszawa 1986, s. 40: «А в Європі тим часом множилося ідолопоклонство».

(17) Там само: с. 40: [про Христофора Колумба] «Бог бачив його добрі наміри та благоволив до нього; і та людина відкрила Америку, яка стала землею свободи, святою землею».

(18) Див. M. Zielińska, *Tajemnica przyjaźni z Margaret Fuller*, „*Res Publica Nowa*” 1997, nr 12.

розумінням ролі та необхідності «духовного» визволення жінки, що базується на християнській релігії¹⁹. Це натхнення, яке отримує Фуллер і яке зараз слід вважати надзвичайним, підштовхує Міцкевича проголосити постулат духовного, інтелектуального визволення жінки, як рівноправної партнерки чоловіка. Наскільки я знаю, постать Фуллер і досі важлива для американської культури²⁰. Чималу роль в її житті відіграли інтелектуальні та особисті стосунки з Міцкевичем. У цей незвичайний спосіб американські дискусії, асимільовані філоматами з Вільнюса, повернулися як інспірації Фуллер-феміністки.

Але ці стосунки мають ще один пункт зворотної циркуляції: завдяки Маргарет Фуллер Міцкевич знайомиться з творами Ральфа Уолдо Емерсона²¹. У колі Беме, Сант-Мартіна, Тованського саме Емерсон є найважливішим відкриттям останньої, зрілої фази творчості Міцкевича (з'являються виписки Міцкевича з його творів польською мовою)²². Таким чином американський трансценденталізм та польський містицизм за посередництвом

(19) Zob. L. Wellisz, *The friendship of Margaret Fuller d'Ossoli and Adam Mickiewicz*, New York 1947; U. Phillips, *Apocalyptic Feminism. Adam Mickiewicz and Margaret Fuller*, „Slavonic and East European Review”, nr 87 [1]; D. Siwicka, *Zapytaj Mickiewicza*, Gdańsk 2007.

(20) J. von Mehren, *Minerva and the Muse. A Life of Margaret Fuller*, University of Massachusetts Press 1995; J. Matteson, *The Lives of Margaret Fuller*, New York — London 2012; M. Marshall, *Margaret Fuller. A New American Life*, Boston — New York 2013.

(21) Поп. D. Mostwin, Mickiewicz – amerykański wątek, „Akcent” 1998, nr 3; H. Bloom, *Emerson – amerykańska religia*, przeł. M. Szuster, „Literatura na Świecie” 2003, nr 9–10; T. Pyzik, *Ralph Waldo Emerson i [Sarah] Margaret Fuller o dramacie, teatrze i krytyce literackiej*, „Ekonomia i Humanistyka” Vol. III/2002.

(22) Детально тему звернень Міцкевича до Емерсона та історію досліджень цього питання описує: M. Skwara, *Mickiewicz i Emerson: prelekcje paryskie*, „Pamiętnik Literacki” 1994, z. 3.

пре-феміністки Фуллер зустрічаються в найбільш вито-чненому, елітарному вимірі, який Міцкевич назвав би «містичним».

Це не всі виміри реляції елітарного резонансу та циркуляцій в ХІХ столітті. Проаналізуємо ще три плани.

План культурного трансферу емігрантів. Міф Америки живий у Європі, у тому числі у Польщі, він активує прагнення шукати в Сполучених Штатах нову батьківщину. Цей досвід не завжди простий для поляків. В Америці вони відкривають невідповідність стереотипу та реальності — країни, що опирається на працю, а не на встановлені та зафіксовані ієрархії у соціальному розподілі.

Відомий польський поет, Ципріан Норвід (1821–1883), першим з галереї польських пре-модерністів, символістів, їде до Америки (1852–1854) та швидко повертається звідти, розчарований²³. Август Антоній Якубовський — позашлюбний син Антонія Мальчевського, автора шедевр, поеми «Марія» (1825), *nota bene* єдиної його книжки, сильно натхнений Байроном та Муром — був депортований у 1833 році до Америки разом з 235 іншими поляками. Поляків не хотіла прийняти «батьківщина свободи» Франція. Протягом року після прибуття до Америки Якубовський вивчав англійську. Він залишався під опікою пресвітеріанського проповідника та релігійного письменника Вільяма Буелля Спрейга (1796–1876). У 1835 році Якубовський видає першу в Америці книжку про польську літературу, переважно романтичну, яка містила фрагменти перекладів польських творів — це відоме есе «*The remembrances of a Polish Exile*». Воно має 5 перевидань (також в Оберне, Філадельфія)²⁴.

(23) Звісно, ця подорож збагатила Норвіда різним досвідом. Див.: Z. Sudolski, *Norwid. Opowieść biograficzna*, Warszawa 2003.

(24) *The Remembrances of a Polish Exile*, Auburn 1835 і ще 4 видання, в тому числі філадельфійське.

Якубовський теж не призвичаївся в Америці. 25 квітня 1837 року він здійснив самогубство в Нортгемптоні, штат Массачусетс²⁵.

Його справу продовжує Пол (Павло) Соболевський (1816–1884), автор великої антології з перекладами фрагментів польських поетів «*Poets and poetry of Poland. A Collection of Polish Verse Including a short Account of the History of Polish Poetry, with sixty biographical Sketches of Poland's Poets and specimens of their Composition, translated into the English Language*» (Chicago 1881). Останнім зі згаданих там польських поетів, був Якубовський²⁶. У XIX столітті в Америці вийшло близько 58 книжок та праць, написаних зусиллями 22 поляків²⁷. Важко не помітити, що від'їзд поляків до Америки, як і їхнє повернення, залишили важливі літературні свідоцтва: в тому числі есе Якубовського, написане англійською мовою, чи вірші Норвіда («Джон Браун», «До громадянина Джона Брауна»)²⁸, його тексти в прозі про подорожі через океан («Цивілізація», «Легенда»).

План естетичних аналогій. Існує також план погано досліджених естетичних та тематичних аналогій між польською та американською літературами першої половини XIX століття, який розвивався аж до

(25) A. A. Jakubowski, *Wspomnienia polskiego wyganańca/The Remembrances of a Polish Exile*, wydanie polska-angielskie, przekład i wstęp J. Ławski, P. Oczko, Białystok 2013; E. Modzelewska, *August Antoni Jakubowski — poeta rozpaczy. Życie i twórczość*, Kraków 2015; A. A. Jakubowski, *Major Aleksander. Powieść*, komentarz B. Dopart, J. Ławski, E. Modzelewska, opr. i red. E. Modzelewska, Kraków 2016.

(26) На с. 458–459 Соболевський розмістив твір Якубовського «Ode to Napoleon».

(27) Відповідно до підрахунків: Z. Wardziński, *English Publications of Polish Exiles in the United States: 1808–1897*, „The Polish Review” 1995, Vol. XV, No. 4.

(28) C. Norwid, *Poezje*, Lipsk 1863, s. 52–53, tu: John Brown.

Першої світової війни. Польська література в XIX столітті піднімала тему індіанців — наприклад, два вірша Якубовського «Індіанка» та «Індіанець», написаних з благородної позиції співчуття та туги за свободою (видано їх лише в 1973 році в Кракові)²⁹. У другій половині XIX століття розвивається важлива аналогія свободи: доля індіанців — доля поляків, розкриті у статті Людвіка Повідая (1830-1882) «Поляки та індіанці» («Літературна газета» 1864)³⁰.

Величезного значення набувають дорожні замітки. Першими тут були романтичні мандрівники, але світовим феноменом стає лише подорож Генріка Сенкевича до Америки (1876–1878). Образ дикого Заходу Америки — прерії, природу — він показав у найважливішому польському історичному романі «Трилогії» (1884–1888)³¹. Як відомо, імпульс американської подорожі сильно сформував майбутнього Нобелівського лауреата, який повернувся з Америки вже відомим автором «Quo vadis» та «Трилогії», письменником екранізованої Голлівудом роману «Quo vadis»³². У його творчості обидві моделі польсько-американських стосунків — елітарної та егалітарної — поєднуються вперше. Сенкевич чудово знає поезію Міцкевича та степового, українського поета

(29) A. A. Jakubowski, *Poezje*, wydał i opr. J. Maślanka, Kraków 1973. Поп. М. Біалобрзеска, *Antoni Malczewski. Literackie mitologizacje biografii*, Białystok 2016.

(30) L. Powidaj, *Polacy i Indianie*, [w:] *Publicystyka okresu pozytywizmu 1860–1900. Antologia*, oprac. S. Fita, Warszawa 2002. Поп. А. Коłos, *Indianie wyobrażeni w polskim piśmiennictwie XIX wieku. Między paradygmatem romantycznym a pozytywistyczną ideą postępu*, [w:] *Od Syberii po Amerykę. Geografia wyobrażona polskich romamntyków*, red. А. Коłos, Т. Ewertowski, К. Szmид, Poznań 2013.

(31) Zob. S. Sandler, *Indiańska przygoda Henryka Sienkiewicza*, Warszawa 1967.

(32) *Quo Vadis*, reż. Mervyn Le Roy, 1951, USA.

Мальчевського³³, та вмiло використовує сюжет популярних романiв i можливостi, якi дають письменницькому мистецтву новi медiа (преса, масовий друк), в тому числi романи в уривках. Що цiкаво, Сенкевича з Мiцкевичем єднає певний досвiд читання: читання повiстей Купера. Для автора «*Quo vadis*» вони стали досвiдом пiд час американського вояжу: «Обличчям до обличчя дивитися в очi первиннiй природi, проникаючи у глибини диких лiсiв, описаних Купером, iдеал щастя, за яким я потайки вiддавна сумував»³⁴.

Сенкевич i Мiцкевич бiльш-менш ясно передають аналогиї i зв'язки американського та польського «чорного романтизму». Обидва живляться iмпульсом англiйської готики, iнодi французького лiбералiзму. Едгар Алан По (1809–1849) чи Натанiель Готорн (1804–1864), а з iншого боку польськi письменники з течiї чорного романтизму (Мальчевський, Гоцинський, Залеський) працюють без зв'язкiв i контактiв зi своїм письменницьким досвiдом. Польськi поети пишуть ранiше (мiж 1825 та 1847 роках), американськi трохи пiзнiше промовляють прозою. Найвидатнiшi польськi прозаїки подiбнi до американцiв естетичними нахилами — Тадеуш Мiцинський (1873–1918), а передусiм автор новел, якi сьогоднi в Польщi класифiкуються як «*hypnos fiction*», Стефан Грабiнський (1887–1936), пишуть на межi ХІХ та ХХ столiття³⁵. Аналогiя обох чорних романтикiв варта дослiдження в естетичному та iдеологiчному вимiрi, як специфiчний нахил символiчної уяви.

(33) T. Bujnicki, *Step Sienkiewiczowski z „Marią” w tle*, [w:] *Antoniemu Malczewskiemu w 170 rocznicę pierwszej edycji „Marii”. Materiały sesji naukowej Białystok 5–7 V 1995*, red. H. Krukowska, Białystok 1997.

(34) H. Sienkiewicz, *Dziela*, T. XLI, s. 150.

(35) Див. W. Kalinowski, *Hypnos fiction. Nowelistyka Stefan Grabińskiego*, Białystok 2016.

Нарешті, *план ідейних аналогів*. Без сумніву, для дослідження лишається концепція та можливі зв'язки з одного боку різних польських версій месіанізму, а з іншого — американських утопій. Необхідні ширші дослідження XIX-вічних зв'язків (також: перекладів англійською) польської емансипаційної думки (так само, як і американської — у перекладі польською). До XX століття їхній вплив взаємний, потім замінюється на односторонню асиміляцію американських теорій польськими піонерами фемінізму. Проведення досліджень у нових контекстах вимагає зв'язків республіканських ідей, концепцій свободи від Генрі Девіда Торо в Америці до польських захисників республіканської свободи, сарматського анархізму та *liberum veto* (Юліуш Словацький, Генрік Жевуський та Адам Міцкевич)³⁶.

Врешті, потрібно придивитися з одного боку до соціальної та філософської думки першої половини XIX століття в Америці та Польщі, як і до американських і польських концепцій містики, теософії та трансценденталізму. Треба сказати, що в цьому процесі резонансу та циркуляції ідей величезну роль відіграють польськомовні численні книжки, видані в Америці в другій половині XIX та на початку XX століття. Ці публікації відкривали літературу для народу, у тому числі найважливіших польських письменників, публіцистів, часом оригінальну парафразу високої літератури. Я нещодавно відкрив видання поета Тадеуша Міцинського «Привид Валленрода» (Варшава, 1914) в Америці, доданого до

(36) Окремим випадком є Адам Ґуровський (1805–1866), польський національний відступник, який у 1848 році рятувався еміграцією до Америки після висловлення власних панславістських поглядів. Див.: Н. Głębocki, „*Diabeł Asmodeusz*” w *niebieskich binoklach i kraj przyszłości*. Hr. Adam Gurowski i Rosja, Kraków 2012.

роману польського письменника Людвіга Стасяка³⁷. З прикрістю треба зауважити, що ні в Америці, ні в Польщі не існує комплексної бібліографії, списків цих публікацій.

5. Америка — Польща — Центральна Європа

Модель резонансу, циркуляції ідей, які описані в польсько-американських стосунках, мають ще один додатковий вимір: культурної трансмісії. Отож всі ідеї, теми, течії американської культури, які впливали на думки та твори таких фігур, як Міцкевич, знайшли резонанс у східній- та центрально-європейській культурах: українській, литовській, білоруській, російській. Це рідко був очевидний слід, який легко помітити, але саме випромінювання ідей та робіт Міцкевича — які обожнювали і з якими полемізували — було непереборним у період відродження національних культур у Центральній Європі. Згадуваний тут Якубовський вперше пише польською вірші про американських індіанців (видані лише в 1973 році в Кракові) і той самий Якубовський англійською видає свою книжку — як я гадаю — перший в Америці переказ про Україну, Богдана Хмельницького та козаків (1835 року). Ідея валленродизму надихає Теодора Томаша Єжа (1824-1915)³⁸ на балканські романи, перекладені на південнослов'янські мови. Валленродизм викликає сильний супротив Івана Франка, автора «скандальної» статті «Поет зради» (*Ein Dichter des Verrates*), опублікованої в 1879 році у віденській газеті «Die Zeit»³⁹. Далекі приховані

(37) L. Stasiak, *Brandenburg : kraina słowiańskich mogił . System niemiecki tępienia podbitych narodów. Powieść historyczna*, Toledo, Ohio : A. A. Paryski, [1914].

(38) S. Subotin, *Legenda i prawda w powieściach południowosłowiańskich Teodora Tomasza Jeża*, „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 2.

(39) Див. також: I. Franko, *Szkice o literaturze. Kultura, literatura, publicystyka*, wstęp R. Radyszewski, opr. J. Matkowski, I. Rozłucki, Warszawa — Drohobycz 2016.

відлуння польсько-американського резонансу зустрічаються у всій Центральній Європі⁴⁰.

Американська та польська література поєднані тонкими ниточками взаємозв'язків. Насправді це ниточки американсько-центрально-європейських зв'язків. У моєму переконанні вони не формують у ХІХ столітті (фактично, з кінця ХVІІІ століття) закономірностей чи впливу, натомість представляють модель резонансу, циркуляції та культурної трансмісії. Підстава та центр цього співзвуччя культур — це ідея свободи, персоніфікована вже в пізньому Просвітництві в міфобіографіях Костюшка та Пуласького. Якщо щось на цьому рівні єднає польську та американську культури, то це їхні погляди на майбутнє за умови сильної прив'язаності до традицій. Польський романтизм відрізняється від західно-європейського — це не екстаз ностальгії за втраченою гармонією. Навпаки: з огляду на історичні обставини та конфлікт з Росією він дивиться в майбутнє, яке розуміє в категоріях філософії історії, провіденціалізму. Споглядання у майбутнє наближає його до сучасних тенденцій, але небажання секуляризувати культуру відходить від сучасності. Так поляки сприймають Америку — як ту, що прогресивно дивиться в майбутнє, але дуже неохоче відмовляється від традицій в ім'я секуляризації та соціальної утопії.

Звісно, цей американсько-польсько-центрально-європейський культурний та літературний резонанс з точки зору Америки є маргінальним. Якщо Америка виросте як глобальна держава і подолає внутрішні конфлікти, то Польща впаде, зміцнюючи й до того величезні гегемонічні

(40) Поп. V. Pakeriene-Daujotyte, *Adam Mickiewicz w kulturze Litwy XIX w.*, „Lithuania” 1996, z. 3–4; S. Świrko, *Z Mickiewiczem pod rękę czyli Życie i twórczość Jana Czeczota*, Warszawa 1989; І. Васілюк, *Поля Яна Чачота ў фарміраванні новай беларускай літаратуры*, „Białorutenistyka Białostocka” Т.1 (2009).

прагнення Росії. Російська культура становить для американської культури виклик — є її *mysterium tremendum et fascienans*, зачаровує та викликає жах — рідко ця ієрархія буває порушена⁴¹. Так відбувається у геополітичному розкладі ролей: глобальні переможці, що природньо, ведуть глобальну полеміку, а культурний резонанс з ізольованою культурою може мати лише маргінальне значення в історичному процесі.

6. Геополітичний епілог

Тож чи варто прислухатися до тихих звуків, які видають дві такі незрівнянно сильні культури? Культури, яким геополітика приділила роль переможця й водночас втраченого для Польщі партнера в діалозі? Чи не звучить це песимістично? Ні. Спочатку зауважимо, що роль в геокультурному розподілі змінилася. Раз ми тут, раз там, у тій грі. Романтична, елітарна модель, полюс польсько-американських стосунків не залишився однак у мовчанні. Хіба не він пояснює, чому Чеслав Мілош вибрався, як Норвід, до Америки? Хіба не він стикається з глибоким змістом кар'єри, яку (успадкувавши польську традицію романтизму) Мілош, Герберт, Загаєвський і Шимборська зробили в американській культурі? Мені здається, це є результатом того резонансу, тієї циркуляції та трансмісії культурних цінностей, яку започаткував занепад освіченого XVIII століття в польсько-американських реляціях. Запустив цю течію романтизм, передаючи його сучасним, ХХ-вічним польським поетам, у тому числі нобелівському лауреату Мілошу, контрольною точкою для якого завжди був польський романтизм, а в кінці нею стала американська культура. У ХХ столітті саме Мілош пише для американців «Історію польської літератури», у якій представляє

(41) I. Grudzińska-Gross, *Miłosz i Brodski. Pole magnetyczne*, wstęp T. Venclova, Kraków 2007.

однозначні риси, які польська культура приписує романтизму. Це Мілош, співрозмовник Александра Вата, один із тих, хто активує після Другої світової війни на американській землі складні польсько-єврейські *дискусії*, у тому числі літературні⁴². В американських реляціях жертв Голокосту повертаються два стереотипи польської культури: народно-католицького антисемітизму та занурення польської культури в романтичну уяву⁴³.

Додам, що для Мілоша основним особистим орієнтиром до кінця життя залишався Адам Міцкевич — читач Купера, Маргарет Фуллер та Емерсона. Успіх Мілоша — і не тільки Мілоша — в Америці не здається дивним. У ньому культурний резонанс перетворився на новий вид живої, хоча й дуже елітарної, присутності — польської культури в Америці і американської культури в Польщі. В американському просторі, як я гадаю, передусім присутня поезія⁴⁴. Отже, цей елемент польської культури, про який не без причини писав Мілош, згадуючи процес створення поеми «Де сходить сонце і куди заходить» він написав так: «Ніколи ще Литва, яка так відрізняється від Каліфорнії, не поверталася до мене з такою реалістичністю <...>». Литва

(42) Див. E. Hoffman, *Shtetl: the life and death of a small town and the world of Polish Jews*, London 1998; E. Hoffman, *Między Manhattanem a Krakowem*, rozmawia A. Semkowicz, „Rzeczpospolita” 2001, nr 299; J. Partyka, *Obfite zaplecza „Sklepów cynamonowych”, albo o (po)etyce interpretacji twórczości Brunona Schulza w kontekście anglosaskim*; L. Aleksandrowicz-Pędich, *Białystok jako symbol w powieściach pisarzy żydowsko-amerykańskich*, [w:] *Żydzi wschodniej Polski*, Seria II: *W blasku i w cieniu historii*, red. J. Ławski, B. Olech, Białystok 2014.

(43) Це, звісно, відсторонений погляд, що в сконденсованому представленні дає егалітарні та елітарні елементи польської культури, яка розглядається жертвами нацизму, антисемітизму.

(44) Див. *City of Memory. A Bilingual Anthology of Contemporary Polish Poetry*, edited and translated by M. M. Mikoś, with an Introduction by A. Niewiadomski, Bloomington, Indiana 2015.

повернулася до Мілоша в каліфорнійському середовищі, коли «він занурився у минуле», що зберегло метафізичне письмо: «Це водночас і процедура повернення минулих речей в їхній немов очищеній іпостасі, що протривить історичній мінливості»⁴⁵.

Але це вже інша справа, поза «моделями», впливами й резонансами.

Справа метафізична й романтична.

(45) Cz. Miłosz, *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada*, [w:] *Wiek Miłosza*, opr. K. Bumann, Gdańsk 2011, s. 159. Див. L. Banowska, *Miłosz i Mickiewicz. Poezja wobec tradycji*, Poznań 2005; J. Ławski, *Miłosz: „Kroniki” istnienia. Sylwy*, Białystok 2014.

ПІСЛЯМОВА

ПОГРАНИЧНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЯРОСЛАВА ЛАВСЬКОГО

Постать вченого Ярослава Лавського виходить за межі традиційного уявлення про академічного професора, як про метра, який спочиває на лаврах попередніх своїх досягнень. Невтомний генератор ідей та ексклюзивний знавець і поціновувач художнього слова, вчений надзвичайної вдачі, організатор літературознавчих форумів європейського масштабу та неймовірно мобільний дослідник. Його вирізняє енциклопедичний універсалізм, наукова ретельність та елегантна педантичність.

Лавський Ярослав Маріуш народився у м. Щитно 8 серпня 1968, у 1987 році в місті Елк закінчив I загальноосвітній ліцей імені Стефана Жеромського. Згодом у філії Варшавського університету в Білостоці вивчав польську філологію та 1991-1992 рр. співпрацював з білостоцькою «Сучасною Газетою» («*Gazeta Współczesna*»), де виконував обов'язки журналіста та рецензента. У 1992 році захистив магістерську роботу про творчість Тадеуша Міцінського на тему: «Люциферична уява. Нариси до поеми Тадеуша Міцінського: Незавершений. Спокуса Ісуса Христа у пустелі» («*Wyobrażenia luceferyczna. Szkice o poemacie Tadeusza Micińskiego: Niedokonany. Kuszenie Chrystusa Pana*

na pustyni»), яка була опублікована 1995 року і стала його науковим дебютом. У 1992 році в Білостоці почав працювати асистентом в Інституті філології філії Варшавського університету. Читав лекції та вів семінари з історії польської і світової літератури XVIII-XX століття, а також викладав компаративістику пов'язану з культурними та літературними змінами в країнах Центрально-Східної Європи.

У своїх наукових працях насамперед досліджував літературу польського і європейського романтизму. Опублікував ряд рецензій, статей та студій у провідних польських часописах та серійних виданнях: «*Pamiętniku Literackim*» (1995, 1997, 2001, 2005, 2007), «*Pracach Polonistycznych*» (1997), «*Tekstach Drugich*» (2005), «*Antropos?*» (2008, 2010), «*Wieku XIX*» (2008-2010, 2015), «*Śląskich Studiach Polonistycznych*» (2012), «*Słupskich Pracach Filologicznych*» (2013), «*Bibliotekarzu Podlaskim*» (2014, 2015), «*Tematach i Kontekstach*» (2014), «*Ucrainistica*» (2014), «*Scripta Humana*» (2013, 2015), «*Ruchu Literackim*» (2015), і нашому виданні — «Київські полоністичні студії».

У 2000 році Я. Лавський захистив докторську дисертацію на тему: «Марії романтиків. Метафізичні візії жіночності. "Міцкевич — Словацький — Красінський,» («*Marie romantyków. Metafizyczne wizje kobiecości. "Mickiewicz — Malczewski — Słowacki — Krasiński,*») та отримав посаду ад'юнкта у відділенні літератури просвітництва і романтизму Університету в Білостоці.

Ярослав Лавський – відомий науковий редактор. З 2000 року був членом редколегії видавничої серії *Antyk Romantyków*, в якій опрацював окремі томи.

У 2006 році у Польській Академії Наук захистив габілітаційну працю «Іронія і містика. Границя досвіду поетичної фантазії Юліуша Словацького» («*Ironia i mistyka. Doświadczenia graniczne wyobraźni poetyckiej*»).

Juliusza Słowackiego.) після чого отримав посаду професора філії Варшавського університету у Білостоці і до 2009 року керував відділенням літератури відродження і романтизму. У 2007 році очолив наукову редакцію видавничої серії «Чорний романтизм». У 2008 році став членом редакційної ради часопису «*Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*». З 2009 року був головою редакційного комітету серії «*Piękno Juliusza Słowackiego. Estetyka — Idee — Język*». У 2010 році став завідувачем відділення інтердисциплінарних і порівняльних досліджень «Схід — Захід». Цього ж року створив редакційну раду наукової серії «*Colloquia Orientalia Bialostocensia*» та очолив її наукову раду. Отримав наукове звання професора і став завідувачем створеної за його ініціативи кафедри філологічних досліджень «Схід — Захід» Університету в Білостоці, а також головою ініційованої ним серії «*Przełomy/Pogranicza*».

Із 2013 року очолює редакцію часопису «*Bibliotekarz Podlaski*», перетворивши його на наукове періодичне видання під назвою «*Ogólnopolskie Naukowe Pismo Bibliotekoznawcze i Bibliologiczne*». Увійшов до складу Наукової ради Міжнародного інституту Адама Міцкевича при університеті ім. Янки Купала в Гродно (Білорусь), а також до Комітету наук про літературу ПАН. З 2012 року став членом редакції «*Śląskich Studiów Polonistycznych*». Він є членом Літературного товариства імені Адама Міцкевича (з 1993 року), Міжнародного товариства полоністичних студій (з 2012 року), Наукового товариства «*Oikoumene*» (з 2013 року), а також Польського товариства літературознавчої компаративістики (з 2013 року). Відзначений орденом «Срібний хрест заслуги» (2014).

У 2016 році обраний деканом філологічного факультету Університету у Білостоці. Ярослав Лавський є редактором понад 90 томів студій, монографій та видань наукових серій («*Czarny Romantyzm*», «*Colloquia Orientalia*

Bialostocensia», «*Przełomy/Pogranicza*»). Організував державні святкування під час оголошеного Сеймом Республіки Польщі Року Юліуша Словацького (2009), а також Року Юзефа Ігнація Крашевського (2012).

Ярослав Лавський є координатором співпраці між його рідним університетом у Білостоці та навчальними закладами у Східній Європі (Київ, Одеса, Мінськ, Вільно, Гродно), а також Відня, Велико-Тирново, Берліна. У червні 2017 року був обраний членом-кореспондентом Польської Академії Знань у Кракові.

Ярослав Лавський дебютував на науковій ниві 1992 року, як викладач Білостоцької філії Варшавського університету, курсами з історії польської та зарубіжної літератури, порівняльного літературознавства в культурно-історичній парадигмі літератур східно-центральної Європи. З 2001 року доля науковця міцно пов'язана з відділом літератури Просвітництва та романтизму Білостоцького університету. Він очолив редакцію науково-видавничої серії «Чорний романтизм», яка сьогодні неймовірно високо презентує рівень наукової думки.

На відміну від традиційної, дещо сенсуальної романтичної естетики трансценденталізму, чорний романтизм вивертає назовні не завжди світлі й популярні схованки людської душі, які часто-густо губилися в аналах історії. Вишукане шаленство й містицизм, катастрофізм та апокаліпсизм, люцеферщину та фаустіанщину презентують видані під редакцією Ярослава Лавського «Постаті та фаустіанські мотиви в польській літературі» (1999), «Проблеми трагедії та трагізму» (2005), «Апокаліпсис. Символіка, традиція, екзегеза» (2007), «Старість. Екзистенціальний досвід, літературна тема, метафора культури» (2013), а також «Нічні пильнування» Бонавентури (2006), спогади А. А. Якубовського (2013), поеми Т. А. Олізаровського (2014), «Нарації» В. Словацького (2015), казки Й. В. Гете (2015), «Фантастичні

подорожі барона Брамбеуса» Й. Сенковського (2016) — більше тридцяти окремих видань академічної серії!

У 2009-му Я. Лавський був ініціатором створення редакційної ради наукової серії «Colloquia Orientalia Bialostocensia», а згодом і її керівником. Завдяки білостоцькому орієнтальному колоквиуму крізь простір і час у науковий світ введено безліч літературознавчих текстів, серед яких, наприклад, «Пограниччя, Креси, Схід і ідеї Європи» (2013) або п'ятитомник «Євреї Східної Польщі» (2013–2017), що різнобічно висвітлюють, доповнюють, поглиблюють, розширюють, збагачують, оголяють та відкривають дискретний світ польсько-східного пограниччя.

У 2010 році Я. Лавського призначено керівником відділу інтердисциплінарних і порівняльних досліджень «Схід – Захід» провідного у північній Польщі університету. У 2012-му професор стає ініціатором, а згодом і завідувачем кафедри філологічних досліджень «Схід – Захід», а також головним редактором ініційованої ним науково-видавничої серії «Переломи/Пограниччя» (літературні студії), в якій за п'ять років вийшло понад три десятки томів монографічних досліджень, збірників статей і матеріалів міжнародних конференцій, де вийшли такі реперні видання, як, наприклад, тритомник «Краса Юліуша Словацького» (2012–2015) чи двотомник «Крашевський і XIX століття» та «Крашевський та сучасність» (2014–2015). Додамо до цього, що в 2013 р. професор став головним редактором видання «Підляський бібліотекар. Загальнопольський науковий журнал бібліотекознавця і бібліографа» (Білосток), у 2015-му – членом наукової ради «Київських полоністичних студій» (Київ), а в 2016-му – Історико-філологічного збірника з регіональних проблем «Волинь-Житомирщина» (Житомир).

Професор Ярослав Маріуш Лавський — автор низки монографічних досліджень, що соковито презентують кредо автора, як знавця та поціновувача універсалізму

літератури кресів. «Люциферична уява. Нариси про поему Т. Міцінського «Недоконаний. Спокуса Христа у пустелі» (1995), «Марія романтиків. Метафізичні бачення жіночності: Міцкевич, Мальчевський, Красінський» (2003), «Іронія і містика. Пограничний досвід поетичної уяви Юліуша Словацького» (2005), «Бо на цьому світі Смерть. Студії з чорного романтизму» (2008), «А. Міцкевич – міф – історія» (2010,), «Ч. Мілош. „Хроніки” існування. Сильветки» (2015) та низка статей, що презентують піонерський характер наукової інтерпретації, здавалось би, знаної та вичерпаної проблематики. Вчений любить поглиблювати поле наукового дискурсу відомих текстів нашаруваннями низки периферійних, а іноді навіть маргінезованих творів, що століттями припадали пилом у бібліотечних сховищах. Тому романтичний текст у дослідженнях митця набирає об'єму та симультанного руху протяжністю в цілу епоху.

Стрижень наукових інтересів Лавського-вченого та Лавського-організатора наукових досліджень міцно й віддано височіє в центрі лімінального простору українсько-польського пограниччя і сьогодні разом із Києвом організує центральний простір досліджень, навколо яких потужно зав'язана вся проблематика вивчення польсько-українського романтизму. Нещодавно відбулася інтердисциплінарна конференція, де він виступив співорганізатором, про українську і польську еміграційні літератури ХХ століття.

Ярослав Лавський - філолог із витонченим смаком та дивовижним слухом, вихований на знакових текстах європейського романтизму, до глибини душі закоханий у східно-центральну слов'янщину, насамперед у такі знакові постаті як А. Міцкевич, А. Мальчевський, Ю. Словацький та З. Красінський які ввели його в магічний світ українсько-польського пограниччя, а разом із тим – білоруського й литовського.

Схильність до літературознавчого синтезу дозволяє Ярославу Лавському підіймати і розв'язувати проблеми здавалося б непосильні одній творчій особистості, а цілому інституту науковців. У цьому плані варта уваги його монументальна, бо на 764 сторінки великого формату монографія «Марії романтиків. Метафізичні візії жіночності. "Міцкевич – Словацький – Красінський»,» (*«Marie romantyków. Metafizyczne wizje kobiecości. "Mickiewicz — Malczewski — Słowacki — Krasiński.»*), де ґрунтовно розглянута творчість трьох романтиків у широкому науковому дискурсі, оперта на архетипі «жінки-матері» і «матері-природи», тобто, «марійність», як найвищий чинник жіночості у польському романтизмі розглядається через багатозначність архетипу матері-Марії, як символ, художній образ, топос. У другому розділі книги, який міг би бути окремою самостійною публікацією Я.Лавського, на 250 сторінках представлено «метафізичний бік жіночості» у «Дзядях» А.Міцкевича, а через архетип матері-Марії шлях пророка до трансценденції, включаючи чоловічу сферу, адже Бог у його твердженні є «лише добром і лише любов'ю. Натомість «вічна жіночість» уособлені в Марії, стає також єдиною дорогою, яка веде до досвіду Абсолюту.

Варто звернути увагу також на його дослідження під іншим кутом зору видатних постатей переважно доби Романтизму (Міцкевич, Словацький, Мальчевський, Якубовський), які будучи орієнтовані на прозахідний, в сенсі цивілізаційний артистичний рух, є небайдужими до тривалих подорожей Сходом та черпають від нього релігійно-світоглядний характер. (наприклад, статті «„Від Assuan аж до Siout...“. Єгипетські нотатки Юліуша Словацького», «Середземноморська подорож Адама Міцкевича»). Тут носіями важливих ідей стали А. Міцкевич та Ч. Мілош, які є польськими провідниками та творцями візії інтелектуала Романтизму центрально-східної Європи. (стаття «Уваги про епос центрально-східного романтика»).

За останнє десятиліття дослідницькі горизонти Ялавського розширилися у бік польсько-українського пограниччя, за що ми дуже цінуємо його зусилля. До української тематики Ярослав Лавський був небайдужим з самого початку наукової кар'єри. Антоній Мальчевський та його син, учасник листопадового повстання, Август Антоній Якубовський («Трагічна і втрачена. Україна в ліриці Августа Антонія Якубовського») знаходяться під оптикою вивчення вченого у площині образотворення письма, де «таємничість», «похмурість», апокаліпсис і гноза характерні для Сходу переплітаються з дієвою програмовістю Заходу.

Програмною можна вважати його доповідь «Наукова співпраця з країнами Східної Європи. Примітки скептичного ентузіаста» виголошену на п'ятому Конгресі Світової Полоністики у 2012 році, де він накреслив не завжди позитивні перспективи в українсько-польських стосунках, проте він як «ентузіаст» виклав свої судження чому варто перейматися і захоплюватися ідеями східного партнерства. Важливе значення мають його праці про творчість Тараса Шевченка, а також у статті «Іронія в структурі драми. „Касандра” Лесі Українки» він уперше розглянув іронічний дискурс драми такої «витонченості» та «настрою розуму», який є характерно «українським» і одночасно «загальнолюдським».

Творчість Івана Франка дочекалася свіжого погляду у статті «Іван Франко — письменник культурних синтез», адже праця скерована до співвітчизників на розвінчування стереотипів, що «поляки звикли до того, що якщо якийсь письменник на сході Європи читає польську літературу, то лише для того, щоб збагатитися нею, черпати з неї. Їх уявлення трансферу культурних цінностей на Сході (чи на Кресах) є односторонньою! А тимчасом Франко є зовсім іншим». Дослідник дорікає полякам у незнанні понад тисячі праць Франка написаних польською мовою.

Негативну рецензію у провідному часописі «Die Zeit» про «Конрада Валенрода» Міцкевича, Я. Лавський називає влучною, адже сам польський пророк в останні роки життя говорив, що ладен віддати багато, лише б спалити усі примірники твору. Дослідник наголосив міжкультурний синтез історико-літературних знань Франка, що відбувається на українсько-русинсько-польсько-німецького пограниччя ідентичності самого письменника.

Запропонована українському читачеві книга Ярослава Лавського, як і всі його науково-видавничі ініціативи і монументальні публікації мають на меті всеохопно представити нові методологічні та інтерпретаційні підходи до вивчення літератури і, зокрема, пограничних явищ у ній.

Ростислав Радишевський

JAROSŁAW ŁAWSKI,
IRONIA, HISTORIA, GEOPOLITYKA.
POLSKO-UKRAIŃSKIE STUDIA O LITERATURZE
[IRONY, HISTORY, GEOPOLITICS.
POLISH-UKRAINIAN STUDIES ON LITERATURE],
Translated into Ukrainian by Irena Shevchenko,
Afterword by Rostyslav Radyshevskiy,
Kyivski polonistychni studii Vol. XXXII,
Taras Shevchenko National University in Kiev,
Kiev 2018

ABSTRACT

The book includes a collection of papers on the Ukrainian and Polish literatures and their mutual relationship from the nineteenth century up to the present. The author, Prof. Jarosław Ławski, heads the East-West Chair of Language and Literature Studies, University of Białystok (Poland). His research interests include 18th-20th century literature, Faustianism, Byzantinism, Polish-East Slavic cultural relations, and the relationship between geopolitics and culture. Professor Ławski is the editor-in-chief of three series of academic publications: *Czarny Romantyzm* [Dark Romanticism], *Przełomy/Pogranicza. Studia Literackie* [Turning Points/Frontiers. Literary Studies], and *Colloquia Orientalia Białostocensia*. He has authored a number of books, including *Wyobraźnia lucyferyczna. Szkice o poemacie Tadeusza Micińskiego „Niedokonany. Kuszenie Chrystusa Pana na pustyni”* [The Luciferian imagination. Essays on 'The Undone. Temptation of the Lord Christ on the desert,' a poem by Tadeusz Miciński] (Białystok 1995) and *Mickiewicz – Mit – Historia. Studia* [Mickiewicz – Myth – History. Studies] (Białystok 2010). He has edited the *Biblioteka Narodowa* [The National Library series] edition of Słowacki's drama *Horsztyński* and the three volumes of Zygmunt Głogier's *Pisma rozproszone* [Dispersed writings]. His most recent monograph is *Miłosz: „Kroniki” istnienia. Sylwy* [Miłosz: 'Chronicles' of existence.

Sivae rerum] (Białystok 2014). Jarosław Ławski is a member of the Committee on Literary Studies of the Polish Academy of Sciences and a corresponding member of the Polish Academy of Arts and Sciences. The contents of the book are as follows:

A word from the Author

Chapter I: On Ukrainian writers

- Irony in the dramatic structure: *Cassandra* by Lesya Ukrainka

- Cultural synthesis in Ivan Franko's writings

Chapter II: Dark Romanticism

- The Dark Romanticism in Poland: a short history of reception

- A voice from the 1837 America: a 'Polish exile' writing about the Ukraine in English

- Tragically lost: Ukraine in the lyric poetry by August Antoni Jakubowski

Chapter III: Cultural transfers

- Against the concept of 'borderline'

- Bilingualism in Central and Eastern Europe: between culture and geopolitics

- The image of the Polish culture in Eastern Europe: the years 2013-2015 as a time of crisis

- The Polish myths of Odessa

- Residents of Odessa as seen by themselves and by others

- Romanticism beyond the 'influence vector.' A model of the American-Polish cultural resonance

The volume concludes with an afterward written by Prof. Rostyslav Radyshevskyy, Head of the Chair of Polish Studies at the Taras Shevchenko National University of Kiev. It has been translated into Ukrainian by Irena Shevchenko M.A. (University of Białystok). The monograph is published as Volume XXXII of the prestigious *Kyivski polonistychni studii* [Kiev Polish Studies] series.

JAROSŁAW ŁAWSKI,
IRONIA, HISTORIA, GEOPOLITYKA.
POLSKO-UKRAIŃSKIE STUDIA O LITERATURZE
(IRONIE, HISTOIRE, GÉOPOLITIQUE.
LES ÉTUDES POLONO-UKRAINIENNES SUR LA LITTÉRATURE),
traduction Irena Shevchenko,
postface Rościsław Radyszewski,
«Etudes polonistiques de Kiev» volume XXXII,
l'Université nationale Taras Shevchenko à Kiev,
Kiev 2018

RÉSUMÉ

Le livre présenté est un recueil d'études sur la littérature ukrainienne et polonaise et leurs relations mutuelles du 19ème siècle à nos jours. Leur auteur est prof. Jarosław Ławski de la Chaire d'études philologiques « Est-Ouest » de l'Université de Białystok (Pologne). Ses intérêts de recherche incluent: la littérature du 18ème au 20ème siècle, le faustisme et le byzantinisme, les relations culturelles polono-slaves orientales, les relations de géopolitique et de culture. Rédacteur en chef de la série d'éditions scientifiques „Czarny Romantyzm” (Le romantisme noir), „Przełomy/Pogranicza. Studia Literackie” (Des carrefours de deux cultures. Études littéraires) et « Colloquia Orientalia Bialostocensia ». Auteur de nombreux livres, y compris: *Wyobraźnia lucyferyczna. Szkice o poemacie Tadeusza Micińskiego „Niedokonany. Kuszenie Chrystusa Pana na pustyni”* (Imagination luciférienne. Esquisses sur le poème de Tadeusz Miciński « Imparfait. La tentation du Christ Seigneur dans le désert »), Białystok 1995, et *Mickiewicz – Mit – Historia. Studia* (Mickiewicz — Mythe — Histoire. Études), Białystok 2010. Editeur de *Horsztyński* de Juliusz Słowacki dans la série de la Bibliothèque nationale et des *Pisma rozproszone* (Lettres dispersées) en trois volumes de Zygmunt Gloger. Récemment, il a publié une monographie: *Miłosz: «Kroniki» istnienia. Sylwy* (Milosz. « Chroniques » de l'existence. Silva rerum ou

les chroniques de la maison), Białystok 2014. Un membre du Comité des sciences littéraires de l'Académie polonaise des sciences; membre correspondant de l'Académie polonaise de l'apprentissage. Le livre comprend les parties suivantes :

De l'auteur

Chapitre I: À propos des artistes ukrainiens

- Ironie dans la structure du drame : *Cassandra* de Lessia Oukraïнка

- Ivan Franko – l'auteur de synthèses culturelles

Chapitre II: Le romantisme noir

- Le romantisme noir en Pologne: un bref historique de réception

- Voix de « l'exil polonais » sur l'Ukraine en Amérique en 1837 — en anglais

- Tragique et perdue — l'Ukraine dans la poésie d'Auguste Antoni Jakubowski

Chapitre III: Transferts culturels

- Contre la catégorie des « carrefours de deux cultures »

- Le bilinguisme en Europe centrale et orientale: entre culture et géopolitique

- Une image de la culture polonaise à l'Est de l'Europe: l'heure de la crise 2013-2015

- Les mythes polonais d'Odessa

- Les habitants d'Odessa dans leur propre miroir et celui de quelqu'un d'autre

- Le romantisme au-delà du vecteur de « l'influence ».

Modèle de résonance culturelle américano-polonaise

Professeur Rościśław Radyszewski, chef de la Chaire de philologie polonaise à l'Université Taras Shevchenko à Kiev a fourni de postface, et Irena Shevchenko (Université de Białystok) a fait la traduction du polonais à l'ukrainien. La monographie est publiée dans la prestigieuse série « Etudes polonistiques de Kiev » en tant que volume XXXII.

У серії «Київські полоністичні студії» вийшли:

- Том I. Адам Міцкевич і Україна. — Київ, 1999.
- Том II. Юліуш Словацький і Україна. — Київ, 2000.
- Том III. Ярослав Івашкевич і Україна. — Київ, 2001.
- Том IV. Українсько-польські літературні контексти. — Київ, 2003.
- Том V. Романтизм: між Україною та Польщею. — Київ, 2003.
- Том VI. Українсько-польські літературні контексти доби бароко. — Київ 2004.
- Том VII. «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. — Київ, 2005.
- Том VIII. Україна-Польща. Мовно-культурний діалог слов'янства. — Київ, 2006.
- Том IX. Європейський вимір української полоністики. — Київ, 2007.
- Том X. Gente Ruthenus – Natione Polonus. Symbolae in Honorem Rostyslav Radyshevskij. — Київ, 2008.
- Том XI. Радишевський Р. Полоністичні і порівняльні студії. — Київ, 2009.
- Том XII. Гнатюк В. Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці. — Київ, 2009.
- Том XIII. Радишевський Р. Польські письменники — нобелівські лауреати. — Київ, 2009.
- Том XIV. Радишевський Р. Українсько-польське пограниччя: сарматизм, бароко, діалог культур. — Київ, 2009.
- Том XV. Київські полоністичні студії. — Київ, 2009.
- Том XVI. Київські полоністичні студії. — Київ, 2010.
- Том XVII. Радишевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки. — Київ, 2010.
- Том XVIII. Київські полоністичні студії. — Київ, 2011.
- Том XIX. Київські полоністичні студії. — Київ, 2012.
- Том XX. Уляш С. Література пограниччя – пограниччя літератури. — К., 2012.
- Том XXI. Радишевський Р. Ю. І. Крашевський: діалоги з Україною. — Вінниця, 2012.
- Т. XXII. Київські полоністичні студії. — К., 2012.
- Т. XXIII. Київські полоністичні студії. — Вінниця, 2013.
- Т. XXIV. Київські полоністичні студії. — К., 2014.
- Т. XXV. Рецепт творчості Тараса Шевченка в Польщі: У 3 книгах. — К., 2014.
- Т. XXVI (кн. 1). Київські полоністичні студії. — К., 2015.
- Т. XXVI (кн. 2). Бурдзей Б. Інший світ людської надії. — К., 2015.
- Т. XXVII. Київські полоністичні студії. — К., 2016.
- Т. XXVIII. Київські полоністичні студії. — К., 2016.
- Т. XXIX. Київські полоністичні студії. — К., 2017.

Наукове видання

КИЇВСЬКІ ПОЛОНІСТИЧНІ СТУДІЇ
Том XXXIII

ЯРОСЛАВ ЛАВСЬКИЙ

ІРОНІЯ. ІСТОРІЯ. ГЕОПОЛІТИКА.
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ
ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ

Відповідальний редактор
Ростислав Радишевський

Переклад з польської
Ірини Шевченко

Післямова
член-кореспондент НАН України
Радишевський Р. П.

Літературні редактори: Оксана Рубан
Олеся Стужук, канд. філ. наук,
Коректор
Верстка *І. Шевченко*

Підп. до друку 13.05.2018 Формат 60х90/16. Папір офс. Друк офс.
Наклад 300 прим. Ум.-друк. арк. Обл.-вид. арк. . Зам. №

Інформація про поліграфічне підприємство